

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

NİZAMÜLMÜLK'ÜN YÖNETİM ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selahattin AVUNAN

VAN-2016

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

NİZAMÜLMÜLK'ÜN YÖNETİM ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Selahattin AVUNAN

Danışman

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

VAN-2016

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, jürimiz tarafından İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI, İSLAM TARİHİ BİLİM DALI'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

Üye (Danışman) : Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

Üye : Prof. Dr. Sahip BEROJE

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Üye :

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..... / / 2016

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Sos. Bil. Enst. M.üd.

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	III
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	9
1.GİRİŞ: SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU VE DEVLET TEŞKİLÂTININ OLUŞUMU.....	10
1.1. SELÇUKLULARIN KÖKENİ VE TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI.....	10
1.2. SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU.....	15
1.3. SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLÂTININ OLUŞUMU VE NİZAMÜLMÜK'ÜN BUNA KATKISI.....	27
2. NİZAMÜLMÜLK VE SİYASETNAME.....	31
2.1. NİZAMÜLMÜLK.....	31
2.1.1. NİZAMÜLMÜLK'ÜN DOĞUMU VE GENÇLİK YILLARI.....	31
2.1.2. SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİNDE NİZAMÜLMÜLK.....	32
2.1.3. MELİKŞAH DÖNEMİNDE NİZAMÜLMÜLK.....	36
2.1.4. NİZAMÜLMÜLK'ÜN KİŞİLİĞİ.....	38
2.1.5. NİZAMÜLMÜK İLE MELİKŞAH ARASINDAKİ GERGİNLİK VE NİZAMÜLMÜLK'ÜN ÖLDÜRÜLMESİ	40
2.2. SİYASETNAME.....	45
2.2.1. SİYASETNAME VE NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİNİN DOĞUŞU.....	45
2.2.2. NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNAMESİ (SİYERÜ'L MÜLÛK) VE YAZILIŞ AMACI.....	52
2.2.3. SİYASETNAMESİNİN İÇERİĞİ.....	55
3. NİZAMÜLMÜLK'E GÖRE İDARE TEŞKİLÂTI.....	59
3.1. HÜKÜMDAR VE SARAY.....	59
3.1.1. HÜKÜMDAR	59
3.1.1.1. HÜKÜMDARLIK YETKİSİNİN KAYNAĞI.....	59
3.1.1.2. HÜKÜMDARIN TAHTA ÇIKIŞI.....	63
3.1.1.3. HÜKÜMDARLIK ALAMETLERİ VE UNVANLARI	65

3.1.1.4. HÜKÜMDAR'IN KİŞİLİĞİ VE AHLÂKI İLE İLGİLİ NİTELİKLERİ.....	70
3.1.1.4.1. DİNDAR OLMAK.....	70
3.1.1.4.2. İLİM SAHİBİ OLMAK.....	72
3.1.1.4.3. ADÂLETLİ OLMAK.....	74
3.1.1.4.4. SABIRLI OLMAK.....	77
3.1.1.4.5. CÖMERT OLMAK.....	78
3.1.1.4.6. ZEKÎ VE UYANIK OLMAK.....	80
3.1.1.5. HÜKÜMDAR'IN GÖREVİYLE İLGİLİ NİTELİKLERİ.....	81
3.1.1.5.1. İŞİNİ SIKI TUTMAK.....	81
3.1.1.5.2. SUÇLULARI CEZALANDIRMAK	82
3.1.1.5.3. İSTİŞAREYE ÖNEM VERMEK	84
3.1.1.5.4. TEBAASINDAN HABERDAR OLMAK.....	86
3.1.1.5.5. MEMURLARI DENETLEMEK.....	88
3.1.1.5.6. HALKI REFAH İÇİNDE YAŞATMAK.....	90
3.1.1.5.7. HUZURUNA GELEN ZİYARETÇİLERİ İYİ AĞIRLAMAK...92	
3.1.2. SARAY TEŞKİLÂTI.....	93
3.1.2.1. SARAY GÖREVLİLERİ.....	97
3.1.2.1.1. ÜST DÜZEY SARAY GÖREVLİLERİ.....	98
3.1.2.1.1.1. HÂCİBÜ'L-HÜCCÂB.....	98
3.1.2.1.1.2. EMÎR-İ HARES.....	99
3.1.2.1.1.3. EMÎR-İ SİLAH (SİLAHDÂR).....	101
3.1.2.1.1.4. ABDÂR (TAŞTDÂR).....	102
3.1.2.1.1.5. ÇAŞNİGÎR.....	103
3.1.2.1.1.6. ŞARABDAR.....	104
3.1.2.1.1.7. CÂMEDAR.....	105
3.1.2.1.1.8. VEKİL-İ HAS.....	105
3.1.2.1.1.9. NEDİMLER.....	106
3.1.2.1.2. ALT DÜZEY SARAY GÖREVLİLERİ.....	108
3.1.2.1.2.1. SERHENK VEYA ÇAVUŞLAR.....	108
3.1.2.1.2.2. GECE BEKÇİLERİ NÖBETÇİLER VE KAPICILAR.....	108
3.1.2.1.2.3. MÜSTAHDİMLER.....	109

3.1.2.1.2.4. MÜŞRİF.....	110
3.2.VEZİR VE HÜKÜMET.....	111
3.2.1.VEZİR.....	111
3.2.2. HÜKÜMET	114
3.2.2.1. DİVAN-I VEZÂRET.....	115
3.2.2.2. DİVAN-I İSTİFA.....	116
3.2.2.3. DİVAN-I TUĞRA / DİVAN-I İNŞÂ.....	118
3.2.2.4. DİVAN-I İŞRÂF.....	119
3.2.2.5. DİVAN-I ARZU'L CEYŞ.....	120
4. DİN ANLAYIŞI EĞİTİM VE ADÂLET TEŞKİLÂTI.....	122
4.1. DİN ANLAYIŞI.....	122
4.1.1. SELÇUKLULARDA DİN ANLAYIŞI.....	122
4.1.2. MEZHEPLERİN DURUMU.....	124
4.1.2.1. SÜNNİ MEZHEPLER.....	124
4.1.2.2. BÂTİNÎLER VE ŞÎİLER	129
4.2. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE NİZAMİYE MEDRESELERİ.....	141
4.3. ADÂLET TEŞKİLÂTI.....	149
4.3.1. DEVLET YÖNETİMİNDE ADÂLETİN ÖNEMİ.....	149
4.3.2. SELÇUKLULARDA ADLÎ TEŞKİLÂT.....	151
4.3.2.1. ŞER'Î HUKUK.....	152
4.3.2.2. ÖRFÎ HUKUK.....	155
4.3.2.3. ASKERÎ YARGI.....	156
5. POSTA ASKERÎ VE İSTİHBARAT TEŞKİLÂTI.....	157
5.1. POSTA TEŞKİLÂTI.....	157
5.2. ASKERÎ TEŞKİLÂT.....	160
5.2.1. SELÇUKLULARDA ASKERÎ TEŞKİLÂTIN KURULUŞU VE ÖNEMİ.....	160
5.2.2. SELÇUKLU ORDUSUNUN ORGANİZE ŞEKLİ.....	162
5.2.2.1. SARAY MUHAFIZLARI VE GULÂMLAR.....	164
5.2.2.2. HASSA ORDUSU (SİPAHİYÂN).....	167

5.2.2.3. HANEDAN ÜYELERİNE DEVLET ADAMLARINA VE EMİRLERE BAĞLI KUVVETLER.....	170
5.2.2.4. SINIR UÇLARINDAKİ TÜRKMEN BİRLİKLERİ.....	172
5.2.2.5. ÜCRETLİ ASKERLER.....	174
5.2.2.6. GÖNÜLLÜ BİRLİKLER.....	175
5.2.3. ASKERÎ EĞİTİM.....	176
5.2.4. ASKERİN MAAŞI VE HARCAMALARI.....	178
5.3. İSTİHBARAT TEŞKİLÂTI.....	180
6. SONUÇ.....	185
7. KAYNAKLAR.....	189
8. ÖZET.....	196

ÖNSÖZ

Bir devletin mükemmel bir şekilde nasıl yönetilmesi gerektiği ve yöneticilerin hangi vasıflara haiz olması konusu eski çağlardan başlayıp günümüze kadar gelen ve günümüzde de aynı şekilde devam eden bir gerçektir. Bu gerçeğin üzerinde her devirde kafa yorulmuş ve bu gerçek mercek altına alınıp incelenmiştir. Bunun neticesinde farklı görüşler ve farklı ilkeler ileri sürülmüştür.

Devlet yönetimi içinde aktif olarak rol oynayan ve yönetim konusunda çok önemli fikirler ileri süren ender şahsiyetlerden birisi de Nizamülmülk'tür. Nizamülmülk'ün kendisi yönetimin içinde uzun yıllar kaldığı için onun bu konuda ileri sürmüş olduğu görüşleri gerçekten kayda değerdir. Nizamülmülk, yönetimin ancak belli ilkelere dayandırılarak mükemmel olabileceğini söylemiştir. Devlet yönetiminde özellikle ahlâki ilkenin çok gerekli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre devlet yönetiminde, ahlâki ilke her zaman geçerliliğini koruması gerekir. Bu ilke geçmişte varlığını sürdürmüş olan devletlerde geçerli olduğu gibi günümüzde varlığını devam eden devletler için de geçerli bir prensip olarak kabul edilmesi gerekir. Sürekli değişen ve gelişen dünyada farklı yönetim anlayışları ortaya çıkmıştır. Ancak bir devletin yönetim şekli ne olursa olsun mutlaka o yönetimde ahlâki ilke her zaman ön planda tutulması gerekir.

Nizamülmülk'ün yönetim anlayışı ve onun bu konudaki görüşleri hakkında farklı başlıklar altında birçok çalışma yapılmıştır. Fakat bu alanda yapılan çalışmalarda onun görüşlerini ve uygulamalarının tümünü bir arada görmek mümkün değildir. İşte bu çalışma, Nizamülmülk'ün yönetim anlayışını derli toplu olarak ele almak ve bu alandaki eksikliği gidermek niyetiyle başlanmıştır. Ancak bu çalışma, ulaşılmak istenilen hedefe her ne kadar yeterli olarak görülme de, en azından bu alandaki bir gediği kapatmak için duvarın üzerine koyulan taşlardan biri olarak kabul edilmesi gerekir.

Çalışmamız giriş bölümüyle birlikte beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Selçukluların ortaya çıkışını, devlet kurma yolunda geçirdiği safhaları ve devletin kuruluşu kısaca anlatılmıştır. İkinci bölümde Nizamülmülk'ün hayatı, genel olarak siyasetnameleri ve Nizamülmülk'ün siyasetname adlı eseri anlatılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde Nizamülmülk'e göre idare teşkilâtı başlığı altında Hükümdar ve hükümdarla ilgili nitelikleri, saray ve hükümet teşkilâtı; Dördüncü

Bölümde, Selçukluların din ve mezhep anlayışları, nizamiye medreseleri ve adâlet teşkilâtı; Beşinci Bölümde ise askerî, istihbarat ve posta teşkilâtı araştırılmıştır. Çalışmanın bütün bölümleri Nizamülmülk'ün görüşleri çerçevesinde ve Siyasetnameden de alıntılar yapılarak anlatılmıştır. Sonuç bölümünde ise, Nizamülmülk'ün, görüşlerinden hareketle varılan sonuçlar ve onun devlet yönetiminde yerine getirilmesini istediği görüşleri değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Çalışmamıza kaynak olarak, birinci dereceden Nizamülmülk'ün devlet yönetimi ile ilgili görüşlerini dile getirdiği Siyasetname adlı eserini temel kaynak olarak kullandık. Bunun yanında, Selçuklu tarihi ile ilgili çeşitli kaynaklar ve bu konuda yapılan çalışmalardan da istifade ettik.

İlk danışman hocam olan Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ'e, tez aşamasında danışmanlığımı üstlenen ve tez hazırlama sürecinde her konuda desteğini esirgemeyen ve bu konuda bana yol gösteren Prof. Dr. M. Salih ARI'ya, eğitim-öğretim hayatım boyunca bana destek veren bütün hocalarıma teşekkürü borç bilirim.

Çalışma ve gayret bizden muvaffakiyet Yüce Allah'tandır.

Selahattin AVUNAN

VAN-2016

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.s.	:Aleyhi's-selam
b.	:Bin
BEÜ	:Bitlis Eren Üniversitesi
bkz.	:Bakınız
bşk.	:Başkalrı
ev.	:eviren
d.n.	:Dipnot
DEÜ	:Dokuz Eylöl Üniversitesi
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	:Hicri
Hız.	:Hazreti
Haz.	:Hazırlayan
m.	:Miladi
ö.	: Ölüm Tarihi
SBE	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.a.s.	:Sallallâhü aleyhi ve sellem
Sade.	:Sadeleştiren
Terc.	:Tercüme eden
v.	:Vefatı
v.d.	:Ve devamı
v.s.	:Ve sair

1. GİRİŞ: SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU VE DEVLET TEŞKİLÂTİNİN OLUŞUMU

1.1. SELÇUKLULARIN KÖKENİ VE TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

Türkler tarih boyunca yayıldıkları sahalarda pek çok devlet kurmuşlar, adları değişik olmalarına rağmen bu devletler bir devamlılık göstererek bugüne kadar gelmiştir. Bu devletlerin en önemlilerinden biri de Büyük Selçuklu Devleti'dir. Bu Türk devletine, hükümdar ailesinin atası olan Selçuk'a nispetle Selçuklular denilmiştir.¹ Selçuklu Devleti, Türk ve İslâm menşeinden gelen unsur ve müesseselerin katkısıyla kurulmuş bir devlettir. Onun göze çarpan ilk vasfı Göktürk ve Karahanlılardaki bütün belirtileri ile meydana çıkan eski Türk kültürüne sahip olmasıdır.²

Selçuklular, Hazar denizi ile Aral gölünün kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan oğuzların Kınık boyuna mensupturlar.³ Oğuz kelimesi, kabile anlamına gelen “ok” ile Türkçe bir çoğul eki olan “z”nin birleştirilmesi ile oluşturulan bir kelime olarak Oğuz, kabileler demek olup, etnik bir anlamdan ziyade toplumsal bir anlama karşılık gelmektedir.⁴ Oğuz adı başlangıçta daha ziyade Hazar çevresi, Aral civarı ve Sirderya aşağısında toplu biçimde yaşayan çeşitli Türk gruplarını, bilhassa göçbeleri tanımlamak için kullanılmaktaydı. IX ve X. yüzyıllardan itibaren bugünkü Kazakistan ve Orta Asya sınırlarında bu ad geniş biçimde yaygınlaştı.⁵ Yaklaşık X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren eski “Oğuz” ismi yerine daha çok Türkmen adı kullanılmıştır. Türkmen adı toplumsal anlamda X-XI. yüzyıllarında

¹ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi (Büyük Selçuklular-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, I-II, Manisa, 2007, I, 1.

² Ayhan Afşin Ünal, “İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih İsimli Kaynak Eserinin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bakımından Bir Değerlendirmesi” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, Kayseri, 1999, 116.

³ Reşîdüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, (Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Notlar ve Açıklamalar: Erkan Göksu) 2. baskı, İstanbul, 2011, 70; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara, 1995, 15; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002, 206; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 9. baskı, İstanbul, 2009, 83; Çağfer Karadağ, “Selçuklular'ın Din Politikası”, *İstem*, 2, Konya, 2003, 95.

⁴ Mehmet Ersan-Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek, Büyük Selçuklular*, 1. baskı, İstanbul, 2012, 23.

⁵ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev) İstanbul, 2006, 19.

Mâverâünnehir ve Kuzey Horasan'da meydana gelen geniş çaplı Selçuklu fetihlerinde kullanılmıştı.⁶ Selçukluların atası olarak bilinen⁷ ve kelime anlamı “demir yay” demek olan Dukak⁸ yiğit, ileri görüşlü ve tedbirli bir insandı.⁹ Dukak’a “Demir Yay” lakabı kuvvetli olması nedeniyle verilmiştir.¹⁰

Oğuzlar, X. yüzyılda Sirderya (Seyhun) nehri ile Hazar Denizi’nin doğusu ve Aral Gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Oğuzların batısında Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzey tarafında Kıpçaklar, güneyinde ise İslâm dünyası bulunuyordu. Oğuzlar 12’si Bozok, 12’si de Üçok olmak üzere toplam 24 oğuz boyundan oluşmakta idi.¹¹ Boylar da kendi içinde sırasıyla uruklara ve obalara ayrılıyordu.¹² Selçuklular da bu 24 Oğuz kabilesinden Üçok kolunun Kınık¹³ boyuna mensuptur. Kınık boyu da oğuzlar arasında Sirderya suyunun ağzına yakın bir yerde oturuyorlardı.¹⁴

Oğuz ve Türkmen boylarının ana uğraşları göçebe hayvancılıktı. Göçebeler yaylaklar arasında mevsimlik uzun geçişler yapmaktaydılar. Göçebelerin yüzyıllar boyu takip ettikleri yollar bilinen nehir yataklarından, aşılabilir dağ eteklerinden, verimli ve bol sulu alanlardan geçiyordu. Bu nedenle Oğuzların bir grubu Sirderyanın aşağı kesimlerinde kışı geçirirken, yazları ise Hazar çevresindeki bozkırlara çekiliyorlardı.¹⁵

⁶ Agacanov, *a.g.e.*, 20-21.

⁷ Sevim- Merçil, *a.g.e.*, 15; Öngül, *a.g.e.*, I, 1.

⁸ Abu’l-Farac ve Bündârî Dukak ismini Tukak olarak kullanmışlardır. Bkz.: Gregory Abu’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu’l-Farac Tarihi*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul) I-II, 3. baskı, Ankara, 1999, I, 292; Ebu İbrahim Kıvvâmüddin Feth b. Ali b. Muhammed Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Usra (Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (M. Th. Houtsma tarafından 1889 da Leiden’de neşredilen metinden Türkçeye çeviren: Kıvameddin Burslan) 2. baskı, Ankara, 1999, önsöz, LIII-LIV; İbn Kesir de Dukak ismi Boğak olarak kullanılmıştır. Bkz.: Ebü’l Fida İmamüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (Terc.: Mehmet Keskin) I-XV, İstanbul, 2000, XII, 138.

⁹ İzzeddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esir (630/1233), *el-Kâmil fi’t-Târih*, (Terc.: Abdülkerim Özaydın ve bşk.) I-XIV, İstanbul, VIII, 76.

¹⁰ Abu’l-Farac, *a.g.e.*, I, 292.

¹¹ Oğuzların 24 boyunun isimlerini öğrenmek için bkz.: Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2. baskı, Ankara, 2008, 1; Agacanov, 46-47.

¹² Agacanov, *a.g.e.*, 46.

¹³ Omid Safi’ye göre, Türkmen boylarının reislerine Kınık deniliyordu. Bkz.: Omid Safi, “Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadar Yükselişi”, (Çev.: Nazlı Esim Mergen) *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 585.

¹⁴ Öngül, *a.g.e.*, I, 1; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 1; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 23; Yavuz Selim Burgu, *Anadolu Selçukluları (Alâeddin Keykubad ve Zamanı)*, İstanbul, 2011, 24; Arslan Tekin, *Selçuklu Tarihi*, 1. baskı, İstanbul, 2012, 55-56.

¹⁵ Agacanov, *a.g.e.*, 48.

X. yüzyıl başlarında Oğuz Devleti'nin başında “Yabgu” unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu.¹⁶ Dukak da Oğuz Yabgu Devleti'nde kalabalık Kınık boyunun beyi idi.¹⁷ Dukak'ın Oğuz Yabgu Devleti'nde Yabgu'nun yanında itibarı vardı, önemli bir siyasî ve askerî göreve sahipti.¹⁸ Dukak, cesurluğu ve devlet işlerindeki maharetiyle tanınmıştı.¹⁹ Bu yüzden Yabgu Devleti iç ve dış sorunlarını Dukakla görüşerek hallederdi.²⁰ Onun sözlerine kimse muhalefet etmez ve emirlerine karşı çıkmazlardı.²¹

Dukak'ın Kınık boyunun başında bulunduğu sıralarda bir oğlu oldu ve ona Selçuk adı verildi.²² Devlete ismini veren hükümdar ailesinin atasının adının telaffuzu konusunda değişik görüşler ortaya çıkmıştır.²³ Kısaca Salçuk, Selçuk, Selçig, Salçug, Selçuk, Salçig, Selçik gibi çeşitli şekillerde söylenmiştir.²⁴ “Selçuk” şeklinde kaydedilen isminin “küçüksel” anlamına geldiğini, “Salçug” (ya da Salçug) şekli ise mücadelecî anlamına geldiğini,²⁵ Selçuk'un ise Orta Asya'da Kırgızlar tarafından Buz Tağ denilen Sel-Tağ civarında doğmuş ve adını bu dağdan almış olmasının muhtemel olduğu ileri sürülmüştür.²⁶

Kısa bir zaman sonra Dukak öldü.²⁷ Fakat ölüm tarihi hakkında bir bilgi yoktur.²⁸ Selçuk, babasının ölümünden sonra, asalet ve liderlik gibi üstün vasıfları ile dikkat çekmiş, bu yüzden Yabgu tarafından genç (17-18 yaşlarında) yaşta ordu kumandanı anlamına gelen “Subaşı” olarak tayin edilmişti.²⁹

Selçuk, Yabgu Devleti'nde kısa sürede ün sahibi oldu. Gün geçtikçe Yabgu'nun Selçuk'a karşı teveccühü artıyordu. Onun bu hali bir kısım insanların huzurunu kaçırmıştı. Selçuk'un yükselişini kıskanan devlet erkânı Yabgu'nun eşini

¹⁶ Öngül, *a.g.e.*, I, 1; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2; Tekin, *a.g.e.*, 74-75.

¹⁷ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Öngül, *a.g.e.*, I, 1.

¹⁸ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 15; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2; Tekin, *a.g.e.*, 58.

¹⁹ Tekin, *a.g.e.*, 75.

²⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 15; Öngül, *a.g.e.*, I, 1; Tekin, *a.g.e.*, 75.

²¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 76.

²² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 76; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 292; Büндârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV.

²³ Yazıcı, *a.g.e.*, 206.

²⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 15; Yazıcı, *a.g.e.*, 206.

²⁵ Yazıcı, *a.g.e.*, 206; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2.

²⁶ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2.

²⁷ Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 292; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2.

²⁸ Öngül, *a.g.e.*, I, 2.

²⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 76; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138; Büндârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV; Yazıcı, *a.g.e.*, 206; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 24; Burgu, *a.g.e.*, 25; Tekin, *a.g.e.*, 75.

de bu konuda etkilediler.³⁰ Bir gün Selçuk, Yabgu'nun sarayına girerek Yabgu'nun Hatun'u, çocukları ve devletin ileri gelenlerinin önünden geçerek Yabgu'nun hemen yanına oturmuştur. Onun bu hareketini, başta Hatun olmak üzere, devlet erkânı tarafından bir saygısızlık olarak nitelendirilmiştir.³¹ Kraliçe ona bakarak: Bu genç henüz çocuk olduğu halde bize karşı bu derece serbest hareket etmesi, büyüdüğü zaman bize karşı acaba nasıl hareket edecek³² diyerek kocasını Selçuk'a karşı dikkatli olmaya çağırdı. Hatta Kraliçe bununla da kalmayarak ısrarla Selçuk'u öldürmesi için Yabgu'yu kışkırttı.³³ Bunun üzerine Yabgu, Selçuk'a karşı cephe alarak onu bertaraf etme hazırlıklarına başladı. Selçuk, bundan haberdar olunca, bu durumda hayatını tehlikede görüp, aile bireyleriyle ve Kınık boyuna mensup Oğuz kitesiyle beraber bulunduğu bölgeden ayrılarak İslâm ülkeleri ile Türk ülkelerinin birleştiği bir Uç (Sugur) şehri olan Cend'e geldi (tahminen 350/961).³⁴ Burada yıllarca kaldılar, son derece mutlu bir hayat sürdürdüler ve sayıları da burada epeyce arttı.³⁵ Ancak bazı araştırmalarda Selçuk'un Cend'e gelişinin Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması ile ilgili olduğu; bazı araştırmalarda ise bu göçün başlıca sebebinin yer darlığı ve otlak yetersizliği yüzünden olduğu belirtilmiştir.³⁶

Selçuk, bir süre sonra Kınık boyu ileri gelenleriyle bir toplantı yaparak içinde bulundukları şartları müzakere edip değerlendirdi. Etrafta hâkim dinin İslâm dini olduğunu söyleyerek bu dine girmenin önemini ve zarureti belirtti.³⁷ Onlara: “Biz, göç edip yerleştiğimiz bu ülkede hâkim din haline gelen İslâmiyet'i kabul etmek zorundayız, aksi takdirde bir devlet halinde büyüüp gelişemeyiz, önemsiz küçük bir kitle olarak kalmaya mahkûm oluruz” dedi.³⁸ Bunun üzerine Selçuk, civarda bulunan Zandak şehrinin valisine adam göndererek kendilerine İslâm dinini öğretecek bir din

³⁰ Öngül, *a.g.e.*, I, 2; Burgu, *a.g.e.*, 25; Tekin, *a.g.e.*, 75-76.

³¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Tekin, *a.g.e.*, 76.

³² Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 292.

³³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 76; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 25.

³⁴ Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşet Çâğatay) Ankara, 1992, 141; Öngül, *a.g.e.*, I, 2; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 25; Burgu, *a.g.e.*, 25; Tekin, *a.g.e.*, 76; Gökhan Tüzün, *Selçuklu Sultanlarının Tahta Çıkış Yöntemleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, 6.

³⁵ Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 293.

³⁶ Öngül, *a.g.e.*, I, 3; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2.

³⁷ Öngül, *a.g.e.*, I, 3.

³⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Yazıcı, *a.g.e.*, 207; Tekin, *a.g.e.*, 77.

bilgini göndermesini söyledi. Vali de birçok hediyeler ile birlikte onlara bir adam gönderdi. Adam da onlara İslâm dinini öğretti.³⁹ İslâm dininin açık ve ılımlı esasları, Türklerin işlenmemiş zekâlarına uygun geliyordu. Bu itibarla henüz bozulmamış ve heyecana elverişli olan ruhlarının bütün kuvvetiyle,⁴⁰ Gök Tanrı dininden ayrılıp İslâmiyet'i kabul ettiler. Bu olay, gerek Selçuklu tarihinde, gerekse İslâmi devir Türk tarihinde çok önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Batıya göç eden Türk toplulukları genel itibariyle Hristiyanlığı kabul etmiş ve böylece özbenliklerinden uzaklaşmışlardı. Fakat Selçuklular İslâm dinini kabul etmiş hem öz benliklerini korumuş hem de İslâm âlemi için birer koruyucu ve yüceltici duruma gelmişlerdi.⁴¹

Selçuk Bey de Selçuklu tarihinde İslâmiyet'i kabul eden ilk hükümdar olarak tarihe geçer. Müslüman olarak mücadeleye girişmesinden sonra Selçuk, "Melikü'l-Gazi" unvanını alarak gayri müslimlere karşı cihad etti. Selçuk, giderek siyasal pozisyonunu Yabgu'nun sahip olduğu egemenlik zemininden farklı bir noktada türetmeye başlamıştır.⁴²

Selçuk Bey'in, Cend'e göç ettikten ve Müslüman olduktan sonra da Oğuz Yabgusu'na karşı tavrında bir değişiklik olmamış, hatta daha da ileri giderek onunla mücadeleye başlamıştır.⁴³ Selçuk Bey, Cend şehrinde vergi toplamak için bölgeye gelen Yabgu Devleti'nin vergi memurlarını "Müslümanlar, kâfirlere vergi vermez" diyerek onları şehirden uzaklaştırdı.⁴⁴ Bunun üzerine Yabgunun üzerlerine gönderdiği kuvvetlere karşı koydu. Ayrıca gayri müslim soydaşlarına karşı akınlar düzenledi. Çarpışmalar sonucunda elde ettiği başarılarla bu bölgede tutunma imkânını buldu.⁴⁵

Selçuk'un Mikâil, Arslan, Yusuf ve Musa adlarında dört tane oğlu vardı.⁴⁶ Selçuk 107 yaşında Cend'e öldü ve burada toprağa verildi.⁴⁷ Selçuk'un oğullarından

³⁹ Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 293; Tekin, *a.g.e.*, 77.

⁴⁰ Brockelmann, *a.g.e.*, 141.

⁴¹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev.: Zeki Megâmiz) I-V, İstanbul, 1974, IV, 350; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Tekin, *a.g.e.*, 77.

⁴² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Öngül, *a.g.e.*, I, 3; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 27; Burgu, *a.g.e.*, 25; Safi, *a.g.m.*, 588.

⁴³ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 27.

⁴⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Yazıcı, *a.g.e.*, 207; Öngül, *a.g.e.*, I, 3; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 27; Tekin, *a.g.e.*, 77; Safi, *a.g.m.*, 589.

⁴⁵ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 27; Tekin, *a.g.e.*, 77.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, Selçuk'un üç tane oğlu olduğunu söylemiştir. Fakat Yusuf'tan hiç söz etmemiştir. Bkz.: İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 77; Abu'l-Farac, Selçuk'un Yusuf adındaki oğlu için Yabagu ismini kullanmıştır. Bkz.: Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 293; İsfahanî, Selçuk'un Arslan, Mikâil ve Musa adında üç

en büyüğü olan Mikâil, daha babası hayatta iken (995'ten sonra) gayri müslim Türklerle yaptığı bir savaşta şehit olmuştur.⁴⁸ Onun iki oğlu olan Tuğrul ve Çağrı Beyler bizzat dedeleri Selçuk tarafından özenle büyütölüp yetiştirilmişlerdi.⁴⁹ Selçuk'a bağlı kavim ve kabileler onlara itaat eder, onların emir ve yasaklarından dışarı çıkmazlardı.⁵⁰

Selçuk Bey'in Yabgu ile anlaşmazlığa düşmesi ve bu anlaşmazlığın sonucunda kendi maiyetinde bulunanları yanına alarak bütün ağırlıklarıyla birlikte Seyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü noktaya oldukça yakın bir yerde bulunan Cend yöresine göç etti. Yabgu Devleti hükümlanlığının zayıf olduğı Cend şehrine hâkim oldu ve burada küçük bir beylik kurdu. Bu durum daha sonra "Selçuklular" şeklinde isimlendirilecek olan bağımsız bir sosyal-siyasal birimin ortaya çıkışının ilk adımı olmuştur.⁵¹ Selçuk, Türk ve İslâm tarihinde olduğı gibi, dünya tarihinde de sürekli tesirler uyandıracak ve kendi adıyla anılacak olan Selçuklu Devleti'nin temellerini, siyasî ve tarihî öneme haiz olan Cend'de atmıştır.⁵²

1.2. SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU

Selçuklu Devleti, Türklerin kurmuş olduğı yüze yakın siyasî teşekkül arasında yer alan Hun, Göktürk, Selçuklu, Osmanlı gibi dört büyük devletten üçüncüsüdür. Bu dört büyük devletten ilk ikisinin Müslüman Türkler tarafından kurulmadığı düşünülürse, Türklerin İslâmiyet'i kabul ettikten sonra kurdukları iki büyük devletten birincisidir.⁵³

Selçuklular, Cend'e göçüp askerî başarılar ile kendilerinden söz ettirmeye başladıklarında bölgede Oğuz Yabgu Devleti'nden başka⁵⁴ ikisi Türk üç büyük

oğlu olduğunu söylemiş ve o da Yusuftan hiç bahsetmemiştir. Bkz.: Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV; Reşîdü'din Fazlullah da Selçuk'un isimlerini söylediğimiz dört oğlunun yanında Yunus'u da ekleyerek beş oğlu olduğunu söylemiştir. Bkz.: Fazlullah, *a.g.e.*, 71; Yazıcı, *a.g.e.*, 208; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 5.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 77; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV; Öngül, *a.g.e.*, I, 5; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 5; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 31.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 77; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Yazıcı, *a.g.e.*, 208; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 5; Burgu, *a.g.e.*, 25.

⁴⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Yazıcı, *a.g.e.*, 208; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 5; Burgu, *a.g.e.*, 25.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 77; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LIV.

⁵¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 16; Öngül, *a.g.e.*, I, 3; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 25.

⁵² Yazıcı, *a.g.e.*, 208.

⁵³ Yazıcı, *a.g.e.*, 205.

⁵⁴ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 28.

Müslüman devlet vardı. Bunlardan birincisi İslâm'ın doğu sınırı üzerinde bir Türk devleti olan Karahanlılar (840-1212) idi. Diğer Türk devleti de o zaman için şimdiki Afganistan toprakları üzerinde, hâkimiyetini sürdüren Gazneliler (963-1186) idi. Üçüncü büyük devlet ise İranlı hanedanın yönetiminde olan Samanoğulları (819-1005) idi. Abbasî halifeliği ise artık ismen mevcut olup dünyevi işlerde idare, Büveyhî Devleti'nin (932-1055) Irak'a hâkim kolunun elinde idi.⁵⁵

X. yüzyılın başlarında bölgenin en önemli siyasî gücü olan Samanîler, aynı yüzyılın sonlarında güçlerini kaybederek yardıma muhtaç hale geldiler. Gazneliler, Samanîler aleyhine büyüme ve hâkimiyet alanını genişletme gayreti içindeydiler. Karahanlılar ise batı yönünde hızlı bir ilerleme başlatmış, Seyhun boylarında Oğuzların yaşadığı şehirleri ele geçirmiş, X. yüzyılın son çeyreğine girilirken Samanîler yönetimindeki Mâverâünnehir bölgesinin önemli bir bölümünü kontrol altına almışlardı.⁵⁶ Selçuklular, bu komşularıyla çeşitli görünümsergileyen ilişkiler içerisine girmişlerdir. Karahanlılara karşı Samanîlere yardım etmek, Mâverâünnehir'le ilgili Karahanlı, Gazneli ve Samanîler arasındaki çeşitli olaylara karışmak gibi⁵⁷ duruma göre farklı politikalar izlemişlerdir.

Selçuklular, devletler arası ilişkilerini ilk olarak Samanîlerle kurmuşlardır. X. yüzyılın sonlarında oldukça zayıf durumda bulunan Samanîler, Karahanlıların ve Gaznelilerin saldırılarına karşı koyacak güçte değildi.⁵⁸ Bu sebeple Selçuklu beyliği, Karahanlılar karşısında sıkışık bir duruma düşen Samanîler tarafından resmen tanındı. Çok geçmeden Karahanlı hükümdarı Buğra Han Samanîlerin başkenti Buhara'yı zaptetmesi (992) üzerine, Samanî hükümdarı II. Nuh bu şehri terk etmek zorunda kaldı. II. Nuh, Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a karşı Selçuk'tan askerî yardım isteğinde bulundu. Bu durum karşısında Selçuk Bey, yapılan yardım çağrısını iyi değerlendirmiş ve oğlu Arslan kumandasında bir kuvveti yardım için göndermişti.⁵⁹ Bu sayede Samanîler, Karahanlıları yenilgiye uğrattılar. Buna karşılık Samanîler, Buhara ile Semerkant arasında, Karahanlı sınırı yakınlarındaki Nur

⁵⁵ Yazıcı, *a.g.e.*, 207-208; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 3; Tekin, *a.g.e.*, 78.

⁵⁶ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 28.

⁵⁷ Brockelmann, *a.g.e.*, 142; Yazıcı, *a.g.e.*, 208.

⁵⁸ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 30.

⁵⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 17; Öngül, *a.g.e.*, I, 4; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 4; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 30; Tekin, *a.g.e.*, 79.

kasabasını Selçuklulara yurt olarak verdiler.⁶⁰ Ancak, Karahanlıların 999 yılında Buhara'yı ele geçirerek Samanîleri ortadan kaldırması, Selçuklu desteğinin Samanîleri ayakta tutmaya yetmediğini gösterir.⁶¹

Samanî şehzadesi, İsmail el-Muntasır'ın hapistede olduğu Özkend Hapishanesi'nden kaçıp⁶² Arslan Yabgu ile birleşip harekete geçerek Buhara'yı Karahanlılardan geri aldı ve Karahanlıları Semerkant yörelerindeki Zerefşan Köprüsü yakınlarında bozguna uğrattı.⁶³ İsmail el-Muntasır, Arslan Bey'den aldığı destekle 1002, 1003 ve 1004 yıllarında arka arkaya Karahanlıları mağlub etmişti. Bu başarılı savaşlarda alınan ganimetlerden sonra Arslan Bey Nur yöresine çekildi ve 1005 yılında Karahanlılarla yapılan savaşta İsmail el-Muntasır'ı yalnız bıraktı.⁶⁴ O'nu yalnız bırakmakla kalmayarak saf değiştirip İlig Nasır Han'la birleşerek İsmail el-Muntasır'a karşı cephe aldı. Bu nedenle İsmail el-Muntasır, Karahanlılar karşısında yalnız kaldı ve hezimete uğradı. İsmail el-Muntasır'ın kendisi de kısa süre sonra öldü. Böylece İsmail el-Muntasır, Samanî devletini yeniden diriltme girişimlerinde başarılı olamadığı⁶⁵ gibi onun ölümüyle Samanî Devletini yeniden diriltme ümidi de sona ermiş oldu.⁶⁶

Samanî Devletinin yeniden diriltme çabalarının sonuçsuz kalması üzerine, bölgede iki büyük devlet olan Karahanlılar ve Gazneliler kaldı. Samanîlerin hüküm sürmüş olduğu Mâverâünnehir bölgesi Karahanlıların, Horasan ise Gaznelilerin hâkimiyetine girdi.⁶⁷ Samanîlerin ortadan kalkması ile Maveraünnehr'e Karahanlıların hâkim olması, Selçuklular'ın bu bölgede Karahanlılarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştı.⁶⁸

Samanî Devleti yıkılıp İlig Han Buhara'ya hâkim olunca Tuğrul ve Çağrı Beyler ile amcaları olan Arslan b. Selçuk'un Mâverâünnehir'deki nüfuz ve itibarı iyice arttı.⁶⁹ İlig Nasır Han'ın ölümünden (1012-1013) sonra Karahanlı hükümdarı olan Arslan Han, Karahanlı Şehzadesi Ali Tekin'i hapse attırmıştı. Fakat Ali Tekin

⁶⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 17; Öngül, *a.g.e.*, I, 4.

⁶¹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 31.

⁶² Öngül, *a.g.e.*, I, 5; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 31.

⁶³ Agacanov, *a.g.e.*, 56; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 17; Öngül, *a.g.e.*, I, 5.

⁶⁴ Agacanov, *a.g.e.*, 57; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 31.

⁶⁵ Agacanov, *a.g.e.*, 57; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 18; Öngül, *a.g.e.*, I, 5.

⁶⁶ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 5; Öngül, *a.g.e.*, I, 5.

⁶⁷ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 31.

⁶⁸ Öngül, *a.g.e.*, I, 6; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 6.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XIII, 77; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LV.

bir yolunu bularak hapisten kaçıp Buhara'ya geldi. Arslan b. Selçuk'un da desteğiyle Buhara'yı ele geçirdi ve burada bağımsız bir Karahanlı beyliği kurmayı başardı. Muttefik Arslan b. Selçuk'un kızıyla da evlenerek daha güçlü bir duruma geldi.⁷⁰ Ali Tekin'in Buhara'da bir beylik kurması ve Arslan b. Selçuk'un ittifakı Maverâünnahr'e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için kuvvetli bir engeldi.⁷¹

Ali Tekin, Gazneli Devleti'nin sınırlarına sık sık taarruz eder ve Gazneli Devleti'nin Türk hükümdarlarına gönderdiği elçilerin yolunu keserdi.⁷² Bunun üzerine Karahanlı Devleti'nin büyük hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Devleti'nin Sultanı Mahmud, Semerkant yakınlarında bir toplantı yaptılar (1025). Yaptıkları bu toplantı sonucunda alınan önemli kararlardan bazıları: Ali Tekin'in Mâverâünnahr'deki beyliğine son verilecek, beyliğin başına Yusuf Kadir Han'ın oğlu Yeğen Tekin getirilecek, Karahanlı ve Gazneliler için gittikçe büyük bir tehlike olmaya başlayan Arslan b. Selçuk'un başında bulunduğu bütün Türkmenler, Mâverâünnahr ve Türkistan'dan Horasan'a nakledileceklerdir.⁷³ Bunun üzerine Sultan Mahmud Ceyhun'u geçince Ali Tekin Buhara'dan kaçtı. Arslan b. Selçuk ve kavmi de çöllere ve kumluk araziye çekilerek Sultan Mahmut'tan korundular.⁷⁴ Sultan Mahmud, Selçukluların kuvvetini ve çokluğunu görünce Arslan b. Selçuk'a bir elçi vasıtasıyla mektup gönderip⁷⁵ ona şöyle bir teklifte bulundu: "Biz, sürekli olarak Hindistan'a gaza amacıyla seferlere gidiyoruz. Birçok İslâm memleketlerinden gelen gönüllüler, bizimle birlikte bu seferlere katılıyorlar; fakat Müslüman olan sizler bu gazalara niçin katılmıyorsunuz? Bütün bu konuları görüşmek ve dostluk kurmak üzere, sizi sarayıma davet ediyorum; geldiğiniz takdirde size lâıyık olduğunuz unvanlarla lütuf ve ihsanlarda bulunulacaktır." dedi.⁷⁶ Arslan b. Selçuk da iki büyük devlet karşısında başarılı olamayacağı bilinci içinde olduğundan⁷⁷ çaresizlikten bu teklifi kabul ederek oğlu Kutalmış Bey ve arkadaşları

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78; Agacanov, *a.g.e.*, 57; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 18; Öngül, *a.g.e.*, I, 7; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 6.

⁷¹ Öngül, *a.g.e.*, I, 7; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 6.

⁷² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LV; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 7.

⁷³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 20; Öngül, *a.g.e.*, I, 6; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 7; Osman Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 2010, 86.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 20; Tüzün *a.g.e.*, 9.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78.

⁷⁶ Fazlullah, *a.g.e.*, 74; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 20.

⁷⁷ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 20.

ile birlikte Sultan Mahmud'un yanına geldi. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'nun arkasındaki gönüllü birliklerin gücünden çekiniyordu. Bu yüzden Arslan Yabgu yanına gelir gelmez Sultan Mahmud da esasen hile ile davet ettiği onu ve beraberindeki arkadaşlarıyla birlikte hiç zaman tanımadan hemen yakalattı. Esir olarak Hindistan'dan Keşmir'e giden geçitteki bir tepe üzerinde bulunan Kalincar kalesine gönderip hapsedtirdi (1025).⁷⁸ Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu böylece bertaraf ettikten sonra⁷⁹; Arslan'a bağlı Selçukluların da göçebe çadırlarını yağmaladı ve onları Mâverâünnehir ile Horasan geneline dağıttı ve onları vergiye bağladı. Ancak, Gazneli vergi memurları vergi toplama sırasında yeni tebaalara karşı zulüm ve haksızlık edip mallarına ve çocuklarına el uzatmaları üzerine onlar da dayanamayıp 1027 tarihinde ayaklanmışlardı.⁸⁰ Bunun üzerine Sultan Mahmud, önce Horasan valisi Arslan Cazib'i onlara karşı gönderdi. Daha sonra da Sultan Mahmud bizzat kendisi harekete geçerek onları ağır bir şekilde cezalandırdı (1028). Bunun üzerine bu Türkmenlerden bir kısmı, çeşitli beylerin yönetiminde Balhan dağlarına ve Dihistan taraflarına kaçıp buralara sığındılar. Diğer bir kısmı da batıya hareket ederek Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bölgelere akınlar yaptılar.⁸¹

Arslan'a bağlı Türkmenler onu hapisten kurtarmak için girişimlerde bulundularsa da başarılı olamadılar. Yalnız oğlu Kutalmış bir yolunu bulup hapisten kaçıp kurtulabildi.⁸² Arslan b. Selçuk yedi yıllık bir esaretten sonra bu kalede öldü (1032).⁸³

Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçuklular'ın başına yaşça büyük olan sakin tabiatlı Musa (İnanç) Yabgu getirildi. Ancak gerçekte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi.⁸⁴ Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya uyguladığı bertaraf etme siyasetini bu defa da onlara uygulamak amacıyla bir elçi gönderip

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78; Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, LV; Agacanov, *a.g.e.*, 57; Öngül, *a.g.e.*, I, 8; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 7; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 86; Tüzün, *a.g.e.*, 9.

⁷⁹ Öngül, *a.g.e.*, I, 8.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78; Agacanov, *a.g.e.*, 58.

⁸¹ Agacanov, *a.g.e.*, 58; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 21; Öngül, *a.g.e.*, I, 8; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 34.

⁸² Fazlullah, *a.g.e.*, 79; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 21; Öngül, *a.g.e.*, I, 8; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 86; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 34.

⁸³ Fazlullah, *a.g.e.*, 79; Safî, *a.g.m.*, 590; Yazıcı, *a.g.e.*, 209; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 7; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 34.

⁸⁴ Öngül, *a.g.e.*, I, 9; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 8.

kendilerine yurt verme teklifinde bulundu ise de onlar, onun bu maksatlı teklifini kabul etmediler.⁸⁵

Diğer taraftan Ali Tekin, yeniden Buhara'ya dönüp Karahanlı beyliğinin başına geçti. Tuğrul ve Çağrı Beyler'e haber gönderip ortak düşmanları olan Karahanlı ve Gaznelilere karşı ittifak teklifinde bulundu. Fakat daha önceki düşmanca tutumu nedeniyle Ali Tekin'e güvenmeyen Tuğrul ve Çağrı Beyler onun bu teklifini kabul etmediler.⁸⁶ Ali Tekin de Selçuklu ailesini birbirine düşürüp bölmek, kendisine tâbi durumuna getirmek ve onları mağlub etmek için hileye başvurdu. Yusuf b. Musa b. Selçuk'a haber gönderip pek çok vaatlerde bulundu, onu ısrarla kendi tarafına geçmesini istedi. Bunun için onu yanına çağırdı. Yusuf da Ali Tekin'in bu teklifini kabul etti. Ali Tekin yanına gelen Yusuf'u ülkesindeki bütün ailesinin reisliğine getirip iktalar tevcih etti, ayrıca ona "Emir İnanc Yabgu" lakabını verdi. Fakat Ali Tekin hilesinin işe yaramadığını ve bu yolla arzusunun gerçekleşmeyeceğini anlayınca Yusuf'un öldürülmesini emretti.⁸⁷ Daha sonra Ali Tekin, Alp Kara komutasında sevk ettiği bir orduyla Selçukluların üzerine baskın yaptı. Yapılan çarpışmalarda, başta Yusuf b. Musa b. Selçuk olmak üzere, birçok Selçuklu beyi ve askerî öldürüldü.⁸⁸ Yusuf'un öldürülmesi Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey ile onların kabile ve adamlarına çok ağır geldi. Yusuf'un intikamını almak için güçlerinin yettiği kadar asker topladılar. Ali Tekin de aynı şekilde asker topladı ve Selçukluların üzerine sevk etti. Yapılan savaşta Selçuklular, Ali Tekin'in ordusunu yenilgiye uğrattıkları gibi⁸⁹ başta Alp Kara ve pek çok önemli komutanlar olmak üzere, bu ordudan binin üzerinde askerî öldürdüler.⁹⁰

Büyük bir öfkeye kapılan Ali Tekin askerlerinin intikamını almak üzere Selçuklulara karşı yeni bir saldırı hareketi başlattı. Bu saldırılarda çok sayıda Selçuklu askerî öldürüldü. Çok ağır kayıplar veren Selçuklular, yurtlarını terk etmek

⁸⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 21; Öngül, *a.g.e.*, I, 9.

⁸⁶ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 8; Öngül, *a.g.e.*, I, 9.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 78; Ancak bazı araştırma kaynakları Yusuf'un, Ali Tekin'in bu teklifini İbnü'l-Esir'in belirttiği şekilde kabul etmediğini belirtmişlerdir. Bunun için bkz.: Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 21; Öngül, *a.g.e.*, I, 9; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 8.

⁸⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 21; Öngül, *a.g.e.*, I, 9.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 79.

⁹⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 22; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 34.

zorunda kalarak Harezm bölgesine çekildiler.⁹¹ Buranın Gazneli valisi Altuntaş'ın kendilerine yurt olarak verdiği Şurâhan ve Darhân (Dergân) yörelerine yerleştiler.⁹²

Bu sıralarda Gazneli Sultanı Mahmud 1030 yılında ölmüş, taht mücadelesinde Ali Tekin'in desteğiyle galip çıkan oğlu Mesud, Gazneli Sultanı olmuştu.⁹³ Gaznelilerin başına Sultan Mesud'un geçmesiyle beraber Gaznelilerin siyasetinde meydana gelen değişiklikler karşısında Selçuklular da buna karşı yeni kararlar aldılar.⁹⁴ "Emir" olarak da adlandırılan yeni sultanın hâkimiyet yılları, Batı Asya'nın kaderini belirleyecek tarihi gelişmelerle anılmaktadır.⁹⁵ Sultan Mesud, Sultan Mahmud'a göre daha fazla emirlerinin ve gözdelerinin etkisinde kalıyordu. Gizli dolapların döndüğü ortam ile sultanın kuşkulu kişiliğinin üst üste gelmesi, çoğu zaman olayların gidişatını olumsuz yönde etkiliyordu.⁹⁶

1034 tarihinin Kurban bayramında, Cend hâkimi Şah-Melik ani bir baskınla Selçukluları vurmuştu. Bu baskın sonucunda Selçuklulardan 7-8 bin kişiyi öldürüp birçok kadın, çocuk ve askerî esir aldıktan başka pek çok da mal ele geçirerek Cend'e döndü.⁹⁷

1035 tarihinde Ali Tekin'in ölümü üzerine, Selçuklular bir yandan Ali Tekin'in oğulları, öbür yandan da Gaznelilerin tehdidi altında, yeniden ciddi ve tehlikeli bir döneme girmiş oldular. Mayıs 1035'te bu sıkışık durumdan kurtulmak için Horasan'a geçmeye karar verdiler. Başlarında Tuğrul ve Çağrı Beyler, Musa Yabgu, İbrahim Yınal ve diğer beyler olduğu halde Ceyhun (Amuderya)'u geçerek Horasan'a geçtiler. Horasan'dan Merv, Serahs ve Ferâve çöllerine doğru ilerledikçe daha önce o bölgeye gelmiş olan bazı Türkmen gruplarının kendilerine katılmasıyla sayıları daha da arttı.⁹⁸

Selçuklular Horasan'a geldikten sonra Sultan Mesud'a bir mektup yazan Tuğrul ve Çağrı Beyler, kendisine "Horasan'a göçmek zorunda bulunduklarını, dünyada kendilerine sığınacak bir yer kalmadığını" bildirilerek hizmet karşılığı

⁹¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 79; Öngül, *a.g.e.*, I, 9; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 34.

⁹² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 22; Öngül, *a.g.e.*, I, 9; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 35.

⁹³ Fazlullah, *a.g.e.*, 82; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 22; Öngül, *a.g.e.*, I, 9.

⁹⁴ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 9; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 87.

⁹⁵ Agacanov, *a.g.e.*, 59.

⁹⁶ Agacanov, *a.g.e.*, 65.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 79; Öngül, *a.g.e.*, I, 10; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 9; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 87.

⁹⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 23; Yazıcı, *a.g.e.*, 209; Öngül, *a.g.e.*, I, 10; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 10; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 87.

bölgenin yurt olarak verilmesini istediler. Fakat Sultan Mesud yurt verme teklifini geri çevirdiği gibi Haziran 1035'te büyük bir orduyu Selçukluların üzerine gönderdi. Savaşın ilk safhasında Selçuklular mağlup oldu ve malları yağmalandı. Selçuklular mağlup olunca Çağrı Bey onlara: “Şimdi Gazneli kuvvetleri atlarından inip endişesiz bir şekilde istirahatata çekilmiştir. Takip edilmediklerinden de emindirler. Eğer hemen onların üzerine yürürsek belki de amacımıza ulaşırız.” dedi. Bunun üzerine geri dönüp birbirleriyle çekişmekte ve savaşmakta olan Gazneli kuvvetlerine yetiştiler, onlara saldırıp ok yağmuruna tuttular, ardından ise kılıçlarını devreye sokarak onlara ağır bir darbe indirdiler. Selçuklular Nesa çölünde bu orduyu feci bir yenilgiye uğrattılar ve pek çok altın, değerli eşya, silâh, giysi ve at ele geçirdiler. Selçuklu beyleri zaferden sonra Sultan'a elçiler göndererek antlaşma yollarını aradılar. Sultan Mesud antlaşma tekliflerini kabul etti ve kendilerine hediyelerle beraber Nesa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferâva'yı İnanç (Musa)'a verdi. Böylece Selçuklular için ilk defa bir devlet kurma imkânı doğmuş oldu.⁹⁹ Buna muteâkip Gaznelilere yarı bağımlı bir durumun kabulü şartıyla, barış sağlanır gibi bir durum meydana geldiyse de devamlı olmamıştır. Bir süre sonra Selçuklular, kendilerine ayrılan bölgelerin yetersizliğinden bahsederek Sultan'a yeni bir elçi gönderip Merv, Serahs ve Bâverd'in de kendilerine verilmesini istediler. Karşılığında ise askerî hizmete mükellef tutulmalarını önermekteydiler. Sultan Mesud bu yeni istekleri karşısında çok sinirlendi, âdeta çılgına döndü.¹⁰⁰

Selçuklular Horasan'da kuvvetlenip itibarları artınca Sultan Mesud'un vezirleri ve ileri görüşlü devlet adamları toplanıp O'na: “Horasan işleriyle ilgilenmemeniz Selçuklular için büyük bir bahtiyârlıktır. Onlar bu fırsatı iyi değerlendirir, ülkeyi ele geçirirler ve hükümdarlıkları yoluna girer. Biz ve her akıl sahibi gayet iyi bilir ki onlar bu vaziyette kendi hallerine bırakılacak olurlarsa Horasan'ı süratle istilâ ederler, sonra da oradan Gazne'ye yürürler. İşte o zaman gayretimiz hiçbir sonuç vermez; tembellik ve uyuşukluktan, oyun ve eğlenceyle meşgul olmaktan dolayı onlara karşı koyacak imkânı dahi bulamayız” dediler. Bunun üzerine Sultan Mesud daldığı uykudan uyandı.¹⁰¹ Bu defa Selçukluları bütünüyle

⁹⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 80; Fazlullah, *a.g.e.*, 85; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 23; Agacanov, *a.g.e.*, 85; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 10; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri tarihi*, 87-88; Tekin, *a.g.e.*, 105; Tüzün, *a.g.e.*, 11.

¹⁰⁰ Yazıcı, *a.g.e.*, 210; Agacanov, *a.g.e.*, 86; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 11; Tüzün, *a.g.e.*, 13.

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 81.

yeryüzünden silmek amacıyla hazırladığı büyük bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi.¹⁰²

Sultan Mesud'un en büyük kumandanı ve hâcibi olan Subaşı komutasındaki Gazneli ordusu, Selçuklular karşısında başlangıçta bazı başarılar elde etmeyi başardıysa da, 1038 yılının Mayıs ayında Telhâb'da her iki tarafın kuvvetleri arasında bütün gün şiddetli bir savaş oldu. Savaş sonunda Selçuklular, Gazneli ordusunu büyük bir hezimete uğrattılar. Subaşı ve diğer Gazneli kumandan ve askerler Herat'a kaçtılar. Serahs savaşı olarak bilinen bu savaşta, Selçuklular pek çok esir ve ganimet ele geçirdiler.¹⁰³ Gazneli ordusu büyüktü, ama yeterince hareketli değildi; zira silah, iâşe, hayvanları için yem yüklü büyük atlı kervanlar, yedek atlar ve yük hayvanları ordunun hareketini engelliyordu. Gazneli ordusu rakibin yayılmasını önlemek için düzenli olarak saldırılarda bulunuyordu. Ama Selçuklular ise kanlı çatışmalara girer, hemen geri çekiliyordu. Karşılıklı ve düzenli bir savaştan kaçınıyorlardı.¹⁰⁴ Selçuklular, meydan savaşından daha ziyade, vur kaç taktiği ile Gazneli ordusunu yıpratmaya çalışıyordu. Genelde bu şekilde yaptıkları baskınlarla başarılı sonuçlar da elde ettiler.

Bu askerî başarıdan sonra Selçukluların cesaretleri ve ümitleri iyice arttı.¹⁰⁵ Gaznelilerin uğradığı bu yenilgiler, özellikle Sultan için psikolojik anlamda bir yıkım olmuştur. Sultan Mesud'un korktuğu başına gelmiş; Selçuklular karşısında peş peşe alınan mağlubiyetler, Gazneliler üzerinde, üstesinden gelmesi pek de kolay olmayan bir başarısızlık duygusunu yaratmıştı.¹⁰⁶

Gazneli kuvvetlerine karşı başardıkları bu ikinci zaferden sonra artık bağımsızlıklarını kazandıklarına inanan Selçuklular sahip oldukları güç konusunda belirli bir bilinç düzeyine erişmiş ve yeni bir devlet kurmak için hazırlıklara başladılar. Kendi aralarında toplanarak eski Türk Devlet geleneğine göre ele geçirdikleri yerleri aralarında bölüştürdüler. Buna göre Tuğrul Bey, devletin hükümdarı olarak Nişâbur'u, Çağrı Bey Merv'i, Musa İnanç Yabgu ise Serahs

¹⁰² Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 88; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 37; Tekin, *a.g.e.*, 105.

¹⁰³ Fazlullah, *a.g.e.*, 86-87; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 24; Agacanov, *a.g.e.*, 89; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 88; Tüzün, *a.g.e.*, 13.

¹⁰⁴ Agacanov, *a.g.e.*, 87.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 81.

¹⁰⁶ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 37.

şehrini aldı. Böylece Horasanda Gazneli Devleti'nin hâkimiyeti sona ermiş, Selçuklu hâkimiyeti başlamış oldu.¹⁰⁷

Serahs zaferinden sonra Selçukluların itibarı iyice artmış, buna karşılık Gazneliler çok güç bir durumla karşı karşıya gelmişlerdi. Sürekli olarak Selçukluları ezmek ve bölgeden atmak isteyen Gazneli Sultan Mesud, bunun pek kolay olmayacağını biliyordu. Fakat son gelişmeler karşısında iyice endişelenen Sultan Mesud, meseleyi kökünden halletmek için hemen harekete geçti. 300 savaş fili ile takviye ettiği 70 bin süvari, 30 bin piyade ile toplam 100 bin kişilik büyük bir ordusuyla Gazne'den harekete geçti.¹⁰⁸ Selçuklular bu büyük Gazneli ordusu karşısında savaştan çekinmekte idiler. Bu sebeple Gaznelilere karşı uygulayacakları savaş stratejisini görüşmek üzere Serahs'ta bir araya gelen Selçuklu ileri gelenleri Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu reisleri, böyle güçlü bir orduyu yenmenin zor olacağı endişesiyle savaşı kabul etmeyip, çöllere çekilmek istediler.¹⁰⁹ Buna karşı çıkan Çağrı Bey; "Horasan'ın asla terk edilmemesini, başka yeni bölgelerde başarılı olmanın çok zor olacağını güçlü Gazneli ordusu karşısında üçüncü kez zafer kazanabileceklerini" ifade etti. Neticede Çağrı Bey'in bu fikri ile geri çekilmek yerine vur-kaç taktığı ile mücadele etmeye karar verdiler. Fakat (27 Haziran 1039)'da Serahs çölünde tekrar yapılan savaşta bu defa Gazneli ordusu galip geldi. Ancak bu başarı, Gazneliler için Selçukluları itaat altına alabilecek kadar kesin bir zafer değildi.¹¹⁰ Bu arada Gaznelilerle Selçuklular arasında bir antlaşma imzalandı. Fakat bu antlaşma geçici bir barıştı. Esas barış görüşmeleri Herat şehrinde yapılacaktı. Fakat her iki tarafın da bu geçici barışı kabul etmelerinin sebebi dinlenmek ve savaşa yeniden hazırlanmak için zaman kazanmaktı. Bu barış antlaşmasıyla ortaya çıkan önemli bir sonuç da Gazneliler tarafından Selçukluların siyâsî bir teşekkül olarak kabul edilmesidir.¹¹¹

Bu geçici barıştan sonra Sultan Mesud, Herat'a çekildi. Ancak Selçuklular antlaşma gereği geri verecekleri üç şehri (Nişabur, Serahs ve Merv) tahliye

¹⁰⁷ Öngül, *a.g.e.*, I, 13; Tüzün, *a.g.e.*, 13.

¹⁰⁸ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 89.

¹⁰⁹ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 13; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 89.

¹¹⁰ Agacanov, *a.g.e.*, 93; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 25; Öngül, *a.g.e.*, I, 14; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 14; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 38.

¹¹¹ Agacanov, *a.g.e.*, 93; Öngül, *a.g.e.*, I, 14.

etmedikleri gibi yeniden Gazneli topraklarına akınlara başlamışlardı.¹¹² Selçukluların kazandıkları bundan önce söz konusu edilen iki önemli zaferden (1035, 1038) sonra Gaznelilerin bölgedeki siyasî ve askerî durumu ciddi bir şekilde sarsılmıştı.¹¹³

Nihayet 22 Mayıs 1040 tarihinde Serahs yakınlarındaki Dandanakan mevkinde iki ordu karşı karşıya geldi. Gazneli ordusu düşmanın aralıksız tehlikeli saldırılarına rağmen, savaşarak yavaş yavaş Merve ilerledi. Üç gün çok şiddetli bir savaştan sonra,¹¹⁴ Gazneli ordusu susuzluktan bitkin bir duruma gelmiş, asker artık savaşmak istemiyordu. Selçuklu Ordusu, ağır hareket eden Gazneli ordusundan artık daha üstün bir duruma gelmişti. Kale civarındaki kuyular Selçuklular tarafından daha önce tahrip edilmiş ve kullanılamaz hale getirilmişti. Bu nedenle Sultan Mesud, ordusunun 5 fersah (1 fersah yaklaşık 4444 metredir.) uzağındaki bir havuz başına gitmesini emretti. Gazneli ordusu hareket edince düzeni bozuldu. Selçuklular, 24 Mayıs günü büyük bir hücum ile Gazneli ordusuna saldırdılar.¹¹⁵ Açlık, susuzluk, yorgunluk ve fikir ayrılıklarının da etkisi ile iyice tükenen Gazneli ordusunu 24 Mayıs 1040 tarihinde büyük bir bozguna uğrattılar.¹¹⁶ Selçuklular, saflarına katılan gulâmlarla birlikte Sultan Mesud'un mevzilerine şiddetli saldırı başlattılar. Sultan ve çevresindeki Tazik gulâmların küçük grubu bir direniş sergilediler, nihayetinde onlar da kaçmak zorunda kaldılar.¹¹⁷ Meydanda Gazneli ordusundan hiçbir eser kalmamıştı. Gazneliler, böyle korkunç bir mağlubiyete uğrarken, Selçukluların eline hazinelerinin yanı sıra çok miktarda kıymetli savaş malzemesi ve yük hayvanları geçti.¹¹⁸ Dandanakan'da Sultan Mesud'un, kötü mağlubiyeti yeni bir devletin doğuşunu müjdelemektedir. Savaşın yapıldığı yere Selçuklu sultanın tahtının kurulduğu çadır dikildi.¹¹⁹ Sultan Mesud, beraberindeki yüz kadar askerle beraber güçlkle Gazne'ye çekildi ise de savaşın tesirinden kurtulmak ve tekrar güçlenmek

¹¹² Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 14.

¹¹³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 24; Tabakoğlu, *a.g.e.*, 83.

¹¹⁴ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 89.

¹¹⁵ Fazlullah, *a.g.e.*, 91; Claude Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, (Çev.: Esat Nermi Erendor) 1. baskı, Ankara, 1990, 235; Agacanov, *a.g.e.*, 95; Öngül, *a.g.e.*, I, 15; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 15; Tekin, *a.g.e.*, 106.

¹¹⁶ Brockelmann, *a.g.e.*, 142; Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 235; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 15; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 89; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 39; Tekin, *a.g.e.*, 106; Tüzün, *a.g.e.*, 15.

¹¹⁷ Agacanov, *a.g.e.*, 96; Tekin, *a.g.e.*, 106; Tüzün, *a.g.e.*, 15.

¹¹⁸ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 138-139; Fazlullah, *a.g.e.*, 91; Agacanov, *a.g.e.*, 96; Yazıcı, *a.g.e.*, 211; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 16; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 39; Tüzün, *a.g.e.*, 15.

¹¹⁹ Agacanov, *a.g.e.*, 96-97; Burgu, *a.g.e.*, 26.

amacıyla savaşta ahitlerine güvendiği Hintlilerden yardım almak için Hindistan'a giderken, kendi adamları tarafından öldürüldü.¹²⁰

Dandanakan'dan bir ay sonra Selçuklu beyleri bir araya toplanarak Tuğrul Bey'i "Horasan Selçuklu Hükümdarı" olarak ilan ettiler.¹²¹ Bu merasim Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yıllardır konar-göçer ve güven duygusundan yoksun dağınık bir hayat süren Selçukluların bağımsızlık ilanlarıydı. Böylece Cend'e göç ettikleri zaman başlayan maceraları 1040 yılında bir devlet kurarak yeni bir döneme girdi. Bundan sonra Selçuklular da Türkistan hükümdarlarına ve Abbasî halifesine fetihnâmeler göndererek bağımsızlıklarını ilan ettiler.¹²² Kuruluşunu ilan eden fetihnâmelerin yanı sıra Selçukluların ilk sultanı olan Tuğrul Bey adına hutbe okutmuşlar, sikke bastırmışlar, nevbet çaldırmışlar, yerel hanedanlarla tabiiyet anlaşmaları imzalayarak onlardan vergi toplamışlar ve en önemlisi de devletin bürokratik kurumlarını inşâ etmişlerdir.¹²³

Selçuklular, daha önce kurulmuş olan Türk devletlerinden farklı bir siyasî yapıya sahipti. Selçuklulardan önce kurulan Türk İslâm devletleri Abbasîlerin etkisinden ve denetiminden kurtulamamışlardı. Ancak Selçuklular müstakil olarak doğmuş, farklı bir kuvvet ve ordu ile güçlenerek Abbasîleri bile etkisi altına almışlardı.¹²⁴

Sultan Tuğrul döneminde başta Anadolu olmak üzere diğer bölgelerde sürdürülen fetih hareketleri Alparslan ve Melikşah dönemlerinde de aynı hızla devam ettirilmiştir.¹²⁵

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 85; Ebu Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmi, *Azîmi Tarihi*, (Selçuklular Tarihi ile ilgili bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44) (Çev.: Ali Sevim), Ankara, 2006, 3; Abu'l-Farac, Gazneli Mesud'un öldürülüşünü şöyle açıklamıştır: Sultan Mesud, kış mevsiminde Harezm'in son derece soğuk olmasına karşı her sene yaptığı gibi zevceleri, çocukları ve gözlerini çıkarttığı kardeşi Muhammed ile birlikte Hindistan'a doğru hareket etti. Halam nehrine vardıkları zaman haremağası Anuştekin 1000 adamı ile birlikte Sultan Mesud'un üzerine atıldı ve onu bağlayarak tahta geçirmek istedikleri kör kardeşinin önüne getirdiler. Kardeşi Muhammed "ben bana yaptığını sana yapmayacağım, fakat seçeceğin maiyetinle birlikte nereye gitmek istiyorsan seni oraya göndereceğim" dedi. Mesud da Kasa kalesine gitmek istediğini söylediğinden izzetü ikram içinde buraya gönderildi. Daha sonra asilzadeler anlaşarak Muhammed'in yüzüğünü aldılar ve kalenin hâkimine göstererek içeri girdiler ve Sultan Mesud'u orada öldürdüler. Bkz.: Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 297; Yazıcı, *a.g.e.*, 211.

¹²¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 26; Yazıcı, *a.g.e.*, 211; Öngül, *a.g.e.*, I, 16; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 16; Tüzün, *a.g.e.*, 16.

¹²² Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 90; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 16; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 40; Tekin, *a.g.e.*, 107.

¹²³ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 167; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 41-42; Tekin, *a.g.e.*, 107-108.

¹²⁴ Zeydan, *a.g.e.*, IV, 350.

¹²⁵ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara, 1988, 2.

Selçukluların İslâm tarihinde pek büyük bir mevkileri vardır. Selçuklular zamanında onların sayesinde geçimlerini temin etmek üzere Türkistan'dan İslâm memleketlerine pek çok insan göç etmiştir.¹²⁶

1.3. SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLÂTININ OLUŞUMU VE NİZAMÜLMÜK'ÜN BUNA KATKISI

Selçuklular, İslâm dünyasının siyasî açıdan parçalanmış, ilmi ve kültürel yönlerdense zayıflamaya başlamış olduğu bir devrede ortaya çıktılar. Bu sıralarda varlığını sürdüren Türk İslâm devletlerinden Karahanlılar Türkistan'ı, Gazneliler ise Horasan'ı ve daha ziyade Hindistan bölgelerini hâkimiyetleri altına alırken, Selçuklular Kuzey Afrika dışındaki bütün İslâm ülkelerini kendi egemenliklerinde birleştirdiler. İlim ve kültür hayatının gelişmesi için uygun ortamlar oluşturulmuş, âlimler desteklenmiş, böylece çok sayıda ilmi, kültürel, sosyal eser ve müessese meydana getirdiler.¹²⁷

Selçukluların erken dönemlerinde siyasal otoritenin yapısı 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nın ardından daha farklı bir gelişim sürecine girmiştir. Tuğrul Bey'in sultan ilan edilmesi ve Abbasî halifesi'ne mektup gönderilerek yeni sultanın otoritesinin meşruiyetinin tanınması ve kabulünün istenmesi, Selçuklu siyasal otoritesinin, artık bağımsız bir siyasal iktidara dönüşmenin arifesinde olduğu anlamına geldiği için hem kurumsal hem de kuramsal anlamda bir dönüm noktasıdır. Selçuklular bu tarihten itibaren devletleşmiş, saltanat ve vezâret başta olmak üzere devlet olmanın gerektirdiği idarî mekanizmalarını oluşturmuş ve devlet aygıtını inşa etmeye başlamıştır.¹²⁸

Selçuklu devlet teşkilâtlanmasının oluşum süreci uzun zaman almıştır.¹²⁹ Selçuklu fetihlerine kadar Oğuz ve Türkmenlerdeki mevcut hâkimiyet anlayışı, fethi gerçekleştirilen ülkelerde sağlam bir yönetimin kurulması için yeterli değildi. Daha istikrarlı ve etkili bürokrasi ağının oluşturulması ihtiyacı ortaya çıktı. Yeni devlet

¹²⁶ Zeydan, *a.g.e.*, IV, 351.

¹²⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, 324-325.

¹²⁸ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 168.

¹²⁹ Agacanov, *a.g.e.*, 158.

sisteminin temellerinin atılması Horasan’da Selçuklular fetihleri sırasında başladı ve genellikle Sultan Melikşah’ın hükümdarlığında tamamlandı.¹³⁰

Selçuklular, devletlerini kurdukları ilk zamanlarda kendi ulus riyasetine oldukça bağlı kalmışlar, ancak Karahanlı, Abbasî, Gazneli ve Samanî devletlerinin teşkilâtlarından büyük ölçüde faydalanmışlardır.¹³¹ Kısa zamanda hükümlerlik sahalalarını genişleten Selçuklu sultanları Horasan ve İran’a yerleşerek büyük bir devlet kurdular. O zamana kadar göçebe hayatı yaşayan Oğuzlar, bu memleketleri fethedince İranlılar ve Araplarla karşılaştılar. Kültür, dil ve teşkilât bakımından onların tesiri altında kaldılar. Selçuklu Devleti’nin vezirlerinin çoğu İranlı idi. Devletin en etkili veziri olan Nizamülmük de aynı şekilde İranlı idi. Nizamülmük, uzun zaman Selçuklu Devleti’nin en nüfuzlu adamı olmuştur.¹³² Bu nedenle Selçuklu Devleti üzerinde idarî ve siyasî bakımından Nizamülmük’ün büyük bir etkisi olduğu muhakkaktır.¹³³ Selçuklu Devleti’nin etkili vezirlerinden Kündürî ve Nizamülmük gibi İranlı devlet adamları tarafından idare edilen Büyük Selçuklu Devleti’nin devlet kurumlarında özellikle Nizamülmük’ün etkisiyle İran gelenekleri büyük ölçüde egemen olmuştu. Toplumsal yaşamın, saray hayatının, idare ve ordu sisteminin aynı örneğe uygun bir gelişme göstermesi kaçınılmaz hale gelmişti.¹³⁴

Selçuklu devlet teşkilâtı büyük ölçüde İran’dan etkilendiği gibi Ortadoğu devletlerin teşkilâtlarından da etkilenmiştir.¹³⁵ Nizamülmük’ün yazdığı ve Selçuklu Devleti’nin bir bilançosunu veren Siyasetname’nin tamamı Sasani, Samani, Abbasî, Gazneli ve Karahanlı Devleti’nin teşkilâtından ne derece istifade edilmiş olduğunu açıkça göstermektedir.¹³⁶

Selçuklularda şehnamedekileri anımsatan eski İran adlarına bir düşkünlük vardı. Sultan uyruğuna görünmez; Sarayda onunla uyruğu arasına bir perde indirilmekte idi. Sultan hareket ederken eski İran hükümdarlarında olduğu gibi üzerinde bir şemsiye taşınmakta ve sultanın şemsiyesini uzaktan gören ileri gelenler

¹³⁰ Agacanov, *a.g.e.*, 156; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, 142.

¹³¹ Coşkun Alptekin, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul, 1989, VII, 184; Yazıcı, *a.g.e.*, 293.

¹³² Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (İzah ve düzeltme: M. Fuat Köprülü) 5. baskı, Ankara, 1957, 55; Zeydan, *a.g.e.*, IV, 351; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 3. baskı, İstanbul, 2004, 147; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz’dan Selçuklu’ya (Boy, Konat ve Devlet)*, 4. baskı, Ankara, 2005, 105.

¹³³ Barthold, *a.g.e.*, 180.

¹³⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul, 1973, 130; Yazıcı, *a.g.e.*, 293; Alptekin, *a.g.m.*, 184.

¹³⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 2008, 101.

¹³⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 293.

ve bağı prensler saygıyla atlarından inerlerdi.¹³⁷ Bütün bunlara rağmen, Selçuklu Devleti hiçbir zaman milli benliğini İran ve Arap kültürü içinde kaybetmedi. Bilakis Arap ve İran bilginleri ve şairleri Selçuklu Sultanlarının himayesinde büyük gelişmeler gösterdiler.¹³⁸

Selçuklular kendi devlet teşkilâtını genişletir ve yenilerken İslâmi esaslara da riayet etmişler ve bu esasları kendi teşkilât bünyelerine mükemmel bir şekilde uygulamışlardır. Bunu yaparken de Abbâsî, İran, Arap ve Gazneli, Samanî ve Karahanlı gibi devletlerin teşkilâtlarından faydalanma yoluna gitmişlerdir.¹³⁹

Selçuklu devlet teşkilâtı Melikşah zamanında Nizamülmülk'ün de gayretiyle mükemmel bir şekil alarak dönemin zirvesine yükselmiştir.¹⁴⁰ Bilimsel ve kültürel faaliyetler onun döneminde zirveye ulaştı. Bu dönemde güçlü bir devlet teşkilâtı vardı. Yollar güvenliydı. Bağdat'ta Camiu's-sultan adıyla bilinen bir cami, İsfahan'da bir rasathane, çeşitli yerlerde köprü, ribat, imaret, hisar ve kaleler; İsfahan, Basra, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Musul ve Taberistan'da zengin kütüphanelere sahip Nizamiye medreselerini yaptırdı.¹⁴¹ Bu medreselerin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurmuş, bilimi ve bilim adamlarını yüceltmış, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi'yi de tamir etmiştir.¹⁴² Büyük nehir yataklarını açtırmış, Bağdat'ta Sultan Camisini ve avlanma esnasında Kûfe'de Kurun minaresini yaptırmış, Mâverâünnehir'de de bunun gibi birçok büyük eser inşa ettirmiştir.¹⁴³

Nizamülmülk, devletin bürokratik yapısını düzene sokması ve istikrarı için çok emek sarf etti. Onun vezirlik süresi içinde devletin karışık ve kollara ayrılmış yönetim sisteminin teşekkül süreci genel olarak sona ermişti. Bu dönemde sivil, askerî ve diğer divanların düzene sokulması, hâkimiyet merkezi organlarının güçlenmesi olarak karakterize edilmektedir. Maaş ve arazi alan daimi ordu önemli ölçüde kurumlaşmıştı. Devlet idaresinin temellerini pekiştiren önemli reformlar

¹³⁷ Gordlevsk, *a.g.e.*, 289.

¹³⁸ M.Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, 1965, 183; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 2. baskı, Konya, 2012, 30.

¹³⁹ Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 183; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. baskı, İstanbul, 1988, 352; Alptekin, *a.g.m.*, 184.

¹⁴⁰ Ünal, *a.g.m.*, 117.

¹⁴¹ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 282; Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 57.

¹⁴² Abu'l-Farac Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümemde Selçuklular*, (Seçme, Terc. ve Değerlendirme: Ali Sevim) Ankara, 2014, 164; Abdurrahman Acar-Mehmet Mesut Ergin, "Halep'te Memlûklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV-2, Diyarbakır, 2012, 6.

¹⁴³ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 282.

gerçekleştirilmişti.¹⁴⁴ Bu durum Selçukluların devlet felsefesinin âdeta Nizamülmülk tarafından çizildiğinin göstergesidir.¹⁴⁵ Nizamülmülk, Siyasetname adıyla yazdığı Farsça eserde Büyük Selçuklu Devleti'ni başarıdan başarıya ulaştıran maddi ve manevi âmillere sebep olan ve bunların dayandığı yönetim esaslarına ışık tutmuştur.¹⁴⁶

Sonuç olarak Büyük Selçuklu devlet teşkilâtının oluşup, düzenlenmesi ve gelişmesinde; uzun bir geçmişe dayanan İslâm öncesi Türk devlet geleneğinin İslâmi prensiplerle uyumlu bir kaynaşması ve bölgede kendinden önce kurulmuş olan devletlerin tecrübe ve birikimlerinin izlerini görmek mümkündür.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Agacanov, *a.g.e.*, 158.

¹⁴⁵ Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi (XV. Asra Kadar)*, Ankara, 1996, 175.

¹⁴⁶ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Malazgirt Zaferi ve Alparslan*, İstanbul, 1968, 203.

¹⁴⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, 293.

2. NİZAMÜLMÜLK VE SİYASETNAME

2.1. NİZAMÜLMÜLK

2.1.1. NİZAMÜLMÜLK'ÜN DOĞUMU VE GENÇLİK YILLARI

Selçuklu Devleti'nin en büyük vezirlerinden olan daha ziyade Abbasî halifesi tarafından kendisine verilen Nizamülmülk unvanıyla anılan¹⁴⁸ ve asıl adı Ebû Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak et- Tûsî 10 Nisan 1018 (21 Zilkade 408) Horasan'ın eski kültür merkezlerinden Tus şehrine bağlı Nukan kasabasında doğmuştur.¹⁴⁹ Hâce-i Büzürg¹⁵⁰ lakabıyla da bilinir. Hâce “vezir”, büzürg ise “büyük” anlamına gelir.¹⁵¹ Nizamülmülk henüz bebek iken annesini kaybetmişti.¹⁵² Bunun için babası oğlunu sütannelere götürüp büyüyünceye değin parayla emzirttiği söylenir.¹⁵³

Nizamülmülk'ün babası; Ali b. İshak et- Tûsî Gazneliler'in Tus âmili ve Nukân kasabasının dihkânı (şehir ve yöre beyi, köyün ileri geleni) idi.¹⁵⁴ Servet sahibi bir adam olan Ali b. İshak, oğlu Hasan'ı iyi yetiştirmiştir. Hasan on bir yaşında Kur'an'ı ezberledi. Daha sonra birçok yere gitti, buraların yazarları ve bilginleri ile arkadaşlık ve dostluk etti. Bu sayede iyi yazan ve iyi konuşan bir insan oldu.¹⁵⁵ Sonra da fıkıh ile ilgilenerek genç yaşta bu ilmin iyi bilenleri arasına geçti.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Feridun Fazıl Tülbentçi, *Türk Büyükleri ve Türk Kahramanları*, İstanbul, 1967, 17; Sadi S. Kucur, “Nizamülmülk'ün Siyasetnamesinde Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, İstanbul, 2002, 42.

¹⁴⁹ Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et- Tûsî Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev.: Mehmet Taha Ayar) önsöz, İstanbul, 2009, VII; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't Taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi(Seçmeler)*, (Çev.: Ali Sevim) Ankara, 1982, 39; İmaduddin Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (Terc.: Mehmet Keskin) I-XV, İstanbul, 2000, XII, 279; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 119.

¹⁵⁰ Bugyetü't Taleb fi Tarihi Haleb'de bu lakap “Büzürg” değil; “Bezurg” olarak geçmektedir. Bkz.: İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 39.

¹⁵¹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 36.

¹⁵² Abdülkerim Özaydın, “Nizamülmülk”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 194.

¹⁵³ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 40.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 362; Özaydın, “Nizamülmülk”, 194; Faruk Sümer, “Dihkan”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 289; Yavuz Altunöz, *Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ve Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2005, 12.

¹⁵⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279; M. Çağatay Uluçay, *Tarih Ansiklopedisi*, İstanbul, 1961, 381; Altunöz, *a.g.e.*, 12.

¹⁵⁶ Tülbentçi, *a.g.e.*, 17.

Özellikle Şafii fıkhi¹⁵⁷ alanında çok iyi bir seviyeye ulaşmıştı. Edebiyata merak sararak, güzel yazmayı ve güzel söz söyleme kabiliyetini de kazanmıştır.¹⁵⁸ Bu ilimleri öğrendikten sonra yeteneği ve ilmi mertebesi oldukça yükselmişti.¹⁵⁹

Nizamülmülk Alparslan ve Melikşah'a vezirlik hizmetinde bulunmuştur. Türk tarihinin büyük vezirlerinden birisidir. Nizamülmülk, hem devlet adamı hem de âlim ve siyasî bir şahsiyettir.¹⁶⁰ Selçuklu Devleti'nin yöneticileri onun sahip olduğu bilgi birikiminden ve tecrübesinden yararlanmak için onu vezirlik makamına getirmişlerdi.

Nizamülmülk, küçük yaşlardan itibaren aldığı eğitim ve çevresinden edindiği bilgiler sayesinde idareciliğe atıldığı vakit geniş bir kültür birikimine ve tecrübeye sahipti. Bu sayede vezirlik dönemi boyunca yönetimde büyük bir kabiliyet göstermiştir.¹⁶¹

2.1.2. SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİNDE NİZAMÜLMÜLK

Gençlik yıllarında babası ile birlikte Gazneliler devletinin Horasan valisi Ebû'l-Fazl es-Sûrî'nin maiyetinde çalışan Nizamülmülk, Sultan Mahmud'un varisi olarak yerine geçen oğlu Gazneli Mesud'un Dandanakan 431/1040 mağlubiyetinden sonra Horasan'ın büyük bölümü Selçukluların eline geçince Belh valisi Ebû Ali b. Şadan tarafından idarî hizmetlerde görevlendirildi.¹⁶² Onun yanında yeteneğinin ve hizmetinin iyi izleri ortaya çıktı. Bu vesileyle Nizamülmülk Ebû Ali tarafından tanınmış oldu. Ebû Ali, Nizamülmülk'ü Alparslan'a tavsiye etmiş ve onun yetenekli, güvenilir bir kimse olduğunu, görevini iyi yaptığını söylemiştir.¹⁶³ Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey de yeğeni Alparslan'a; onun fikirlerinden faydalan, çünkü O,

¹⁵⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279.

¹⁵⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1972, 98, Kucur, a.g.m., 42.

¹⁵⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279.

¹⁶⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, 98.

¹⁶¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 362; Tülbentçi, *a.g.e.*, 17.

¹⁶² Nizamülmülk, *a.g.e.*, önsöz, VIII; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 362; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 119.

¹⁶³ Sadruddin Ebû'l-Hasan Ali İbn Nâşir Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Muhammed İkbâl'in 1933 Lahor'da neşrettiği metinden tercüme eden: Necati Lügâl) Ankara, 1943, 19; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 362; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 40.

tedbirli ve geniş kültürlü bir insandır diye tanıtmıştı. Eğer bir gün hükümdar olursa, Hasan'ı kendisine vezir yapmasını tavsiye etti.¹⁶⁴

Sultan Tuğrul Bey yerine geçecek herhangi bir evlat bırakmadan ölmüştü.¹⁶⁵ Tuğrul Bey'in ölümü üzerine veziri Kündürî, Tuğrul Bey tarafından kendisine halef gösterildiğini ileri sürerek Alparslan'ın kardeşlerinden Süleyman'ı Büyük Selçuklu tahtına çıkardı.¹⁶⁶ Alparslan bunu kabul etmeyerek, mücadeleye girişti ve sonuçta hem onu ve hem de Tuğrul Bey döneminden beri saltanat iddiasıyla başkaldırmış bulunan Kutalmış'ı bertaraf etmeye muvaffak oldu. Alparslan 26 Nisan 1064'te Selçuklu tahtına oturdu.¹⁶⁷ Nizamülmülk, Alparslan'ın tahta geçmesinde büyük gayretler göstermişti. Kündürî de Alparslan'ın kardeşi Süleyman'a destek vermişti. Bu sebeple Alparslan Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'yi azlederek yerine Nizamülmülk'ü Selçuklu Devleti'nin vezirliğine getirdi.¹⁶⁸ Abbasî halifesi Kaim Biemrillah tarafından kendisine "Nizamülmülk ve Kıvamüd-devle ve'd-din" lâkapları verildi.¹⁶⁹ Alparslan vezirine büyük yetkiler vermişti. Nizamülmülk de bu yetkilere dayanarak Selçuklu Devleti'nin teşkilâtını kurdu.¹⁷⁰ Ülkeyi Sultan adına yönetmeye başladı. Çok olumlu önlemler aldı ve önemli yeniliklere imza attı.¹⁷¹

Kündürî iyi tahsil görmüş, Farsçadan başka Arapça ve Hintçeyi de bilirdi. Tecrübeli ve faziletli bir devlet adamı idi. Yalnız siyasî mevkisini koruyabilmek için rakiplerine karşı çok şiddetli davranır ve bunun için elinden geleni yapardı. Hatta kendisini öven bir şairin şiiri için bir defada 1000 dinar gibi büyük bir miktar para bağışında bulunmuştur. Ahlâk ve fazilet sahibi olmasına rağmen işe gereği gibi sarılmaz, tedbirsiz davranırdı. Bu şekilde gevşek davranması da beraberinde bir takım problemler ortaya çıkarıyordu.¹⁷²

İbnü'l Esir'in naklettiğine göre, o dönemde Bağdat'ta çıkan bir yangın sırasında kitap bakımından zengin olan kütüphaneyi halk yağmalaya başlamıştı. Amîdülmlük de halkı oradan uzaklaştırıp kitaplar arasından dilediği kitapları seçip

¹⁶⁴ Tülbentçi, *a.g.e.*, 16.

¹⁶⁵ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 41.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 228; Tülbentçi, *a.g.e.*, 16.

¹⁶⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, 216; Öngül, *a.g.e.*, I, 42.

¹⁶⁸ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 41; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 55.

¹⁶⁹ Kahveci, *a.g.e.*, 172; Şapolyo, *a.g.e.*, 98; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 119; Altunöz, *a.g.e.*, 12.

¹⁷⁰ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 41.

¹⁷¹ İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, 158.

¹⁷² Divitçioğlu, *a.g.e.*, 105; Öngül, *a.g.e.*, I, 43; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 42; Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, Ankara, 2002, V, 156.

almıştı. Bu davranış onun ahlâkının kötülüğüne, iradesinin ve niyetinin bozukluğuna yorumlanmış; medreseler yaptıran, bütün İslâm âleminde ilim tedvinine çalışan, kitaplar ve benzeri şeyler vakfeden Nizamülmülk'ün yaptıklarıyla Kündürî'nin bu davranışı arasında ne kadar büyük bir fark olduğunu belirtmiştir.¹⁷³

Kündürî, daha önce Sultan'ın hizmetinde bulunmuş, onun yanında dolaşmış; bütün şehir ve kazaların durumunu ve kanunlarını biliyordu. Bundan ötürü Nizamülmülk, Kündürî'yi öldürmesi için Sultanı teşvik ederdi. Nihayet sultanı Kündürî'yi öldürmeye razı etti.¹⁷⁴ Sultan Alparslan, amcasının veziri olan Kündürî'yi tutukladı ve onu hapsetti. Bir yıl hapiste kaldıktan sonra 29 Kasım 1064'te sultanın emriyle öldürüldü.¹⁷⁵ Cenazesi Kündür'e gönderilip orada babasının yanına defnedildi.¹⁷⁶ O öldürülmeden önce Nizamülmülk'e: "Vezir, öldürmekle dünyaya kötü bir bid'at ve çirkin bir kaide getirdin; bunun akıbetini düşünmüyorsun, senin ve evlatlarının da aynı akıbete uğrayacağından korkarım" demişti.¹⁷⁷

Sultan Alparslan, Nizamülmülk aleyhinde söylenenlere karşı vezirini daima korumuş ve zaman zaman ona bazı nasihatlerde de bulunmuştur. Bir defasında bazı kimseler Nizamülmülk'ün halktan zorla mal aldığı ve yeni vergiler koyduğu hakkında bazı isnatlarda bulunmuşlardı. Bu olup bitenleri de bir kâğıda yazarak padişahın namaz kıldığı yere koymuşlardı. Padişah namaz kılacağı zaman o kâğıdı okudu ve Nizamülmülk'ü yanına çağırarak: "Bu kâğıdı al, oku eğer yazdıkları doğru ise durumunu, ahlâkını düzelt; eğer yalan söylüyorlarsa onları affet ve kendilerini divan işlerinden bir iş vermekle meşgul et, ta ki onlar da böyle iftiralarla uğraşmaktan el çeksinler" dedi.¹⁷⁸ Sultan, devlet idaresinde dedikodulara da itibar etmemekle ün salmıştı.¹⁷⁹

Alparslan; vezirine son derece güveniyordu. Malazgirt savaşı (26 Ağustos 1071) öncesinde Sultan; eşini, çocuklarını ve hazinelerini veziri Nizamülmülk ile

¹⁷³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 212; Ünal, *a.g.m.*, 120.

¹⁷⁴ Fazlullah, *a.g.e.*, 109; Agacanov, *a.g.e.*, 134.

¹⁷⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 202, 207; Divitçioğlu, *a.g.e.*, 105; Öngül, *a.g.e.*, I, 43; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 43.

¹⁷⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 230.

¹⁷⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 231; Fazlullah, *a.g.e.*, 109; Öngül, *a.g.e.*, I, 43; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 43.

¹⁷⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 21; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 264-265; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 228-229; Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletler Tarihi*, İstanbul, 1984, 317; Öngül, *a.g.e.*, I, 77.

¹⁷⁹ Gürün, *a.g.e.*, 317.

Hemedan'a gönderdi.¹⁸⁰ Bu olay sultanın, Nizamülmülk'e son derece güvendiğinin göstergesidir. Eğer sultanın vezirine güveni olmasaydı, hazinesini ve ailesini Hemedan'a götürmesi için ona teslim etmezdi.

Malazgirt savaşından sonra Alparslan Acem ülkesinde görkemli bir saltanat sürdü. Hükümdarlığının sonlarına doğru Sultan Alparslan Maverünnahr'e doğru sefere çıktı. Berzem Kalesini kuşatıp kaleyi aldı. Bu sırada kale komutanı Yusuf el-Harezmî'yi yanında bir adamla sultanın huzuruna getirdiler. Sultan dört kazık çakılarak el ve ayaklarının bu kazıklara bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yusuf el-Harezmî: "Benim gibi bir adam böyle öldürülür mü?" dedi. Sultan bu söze çok kızdı. Ok atıcılıktaki ustalığına güvenerek, ok ve yayını alıp adamın ellerini ve ayaklarını çözmesini söyledi. Yusuf'un serbest bırakılması üzerine Sultan ona bir ok attı, fakat isabet ettiremedi, ok adamı sıyrıp geçti. Sultan'ın o güne kadar attığı ok hedefinden hiç şaşmamıştı. Bunun üzerine Yusuf hemen Alparslan'ın üzerine saldırdı.¹⁸¹ Sultan'ı göğsünün üç yerinden bıçaklayarak ağır bir şekilde yaraladı. Sultan, çok ağır yaraların acılarından kıvranıyordu. Bu sırada hizmetçilerden biri Yusuf'un başına bir topuzla vurarak onu öldürdü. Bu olay üzerine Alparslan, Nizamülmülk'ü huzuruna çağırıp ona vasiyet etti. Onu kendisine vasi olarak tayin ettiğini söyledi. Önemli işleri başarmak ve belaları defetmek hususunda ona itimat etti. Oğlu Melikşah'ı da veliaht olarak tayin edip¹⁸² kendisinden sonra padişahlığı ona bıraktı.¹⁸³ Alparslan aldığı yaraların tesiri ile ancak dört gün yaşayabildi ve 24

¹⁸⁰ Öngül, *a.g.e.*, I, 63-64; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 60; Sevim, *a.g.e.*, 58.

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 263; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 325; Kerîmuddin Mahmudî Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev.: Mürsel Öztürk) Ankara, 2000, 13.

¹⁸² Salim Kocaya göre Sultan Alparslan, oğlu Melikşah'ı 1066 yılında Kıpçak seferi sonucunda elde ettiği başarıdan sonra veliaht olarak ilan etmişti. Bunun için veliahtlık törenleri düzenlenmiş, hutbelerde kendi adından sonra oğlunun da adını zikretmek suretiyle bu kararını idaresi altında bulunan halk arasında da yaymak ve benimsetmek istemiştir. Hatta Alparslan, bu durumu bir mektupla Abbasî halifesi Kaim Bi-emrillâh'a bildirmiş ve onun da iznini almıştır. Ancak Alparslan yaralandığı sırada bu durumu bir daha teyid etmiştir. Bkz.: Salim Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, 80-84.

¹⁸³ Bündârî, *a.g.e.*, 44-46; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi* ve Papaz Grigor'un Zeyli, (Çev.: Hrant D. Andreasyan) 3. baskı, Ankara, 2000, 146; Ali Öngül, Alparslan'ın öldürülüşü şöyle gerçekleştiğini açıklıyor: Alparslan Berzem Kalesini kuşattığında Yusuf el-Harezmî, Sultan Alparslan'ı öldürmeyi planlayarak teslim oldu. Saygısını sunmak bahanesiyle Sultanın elini öpmek için eğildiği sırada çizmesinde sakladığı bıçağıyla saldırıp Sultanı ağır bir şekilde yaraladığını belirtmiştir. Bkz.: Öngül, *a.g.e.*, I, 75; İbnül-Esir, *a.g.e.*, VIII, 263.

Kasım 1072’de (40 yaşında) öldü. Sultan Alparslan, babası Çağrı Bey’in Merv¹⁸⁴,deki türbesine gömüldü.¹⁸⁵

Alparslan’ın zehirli bir hançerle katledilmesi nedeniyle, sonraki dönemlerde bazı kaynaklarda katil Yusuf el-Harezmî’nin Bâtînî olduğu kaydedilmiştir. Ancak 1090’lı yılların başında ortaya çıkan ve toplumun önde gelen kişileri zehirli hançerlerle suikastlar düzenleyen Bâtînîlerin söz konusu tarihte, teşkilâtın teorisyeni olan Hasan Sabbah’ın tarih sahnesine çıkışından 15-20 yıl kadar önce Harezm bölgesinde bulunmaları çok düşük bir ihtimaldir.¹⁸⁶

2.1.3. MELİKŞAH DÖNEMİNDE NİZAMÜLMÜLK

Alparslan’ın ölümünden sonra on sekiz yaşındaki oğlu Melikşah amcası Kara Aslan (Kavurd) ile saltanatı hususunda çekişmek zorunda kaldı. 25 Kasım 1072 yılında vezir Nizamülmülk’ün de dirayeti ile Kara Aslan’ı mağlup ederek tahta geçti.¹⁸⁷ Halife el-Kaim Biemrillâh Sultan Melikşah’ın saltanatını tastik eden bir mektup ve bizzat kendi eliyle bağladığı bir sancağı Sultan Melikşah’a gönderdi.¹⁸⁸ Onun tahta geçişi ve amcası ile olan mücadelelerindeki başarılı hizmetleri dolayısıyla Nizamülmülk’ü tekrar vezir olarak tayin etti.¹⁸⁹ Melikşah tahta çıkar çıkmaz meydana gelen Kavurd Bey’in isyanını Nizamülmülk bertaraf etmiştir. Melikşah da vezirine mükâfat olarak hil’atlar verip ihsanlarda bulunmuştur. Kavurd Bey’i mağlub eden askerlerin halkın mallarına el uzatması üzerine Nizamülmülk bunun doğuracağı zararlı sonuçları Sultan Melikşah’a anlatmış. Sultan da uygun gördüğü, tedbirleri almasını, zira bütün devlet işlerini, kendisine havale ettiğini ve onu babası gibi kabul ettiğini söylemiş ve kendisini destekleyeceği konusunda da yemin etmişti. Sultan, Onun için de atabeg unvanını kullanmayı tercih etmiştir.¹⁹⁰ Nizamülmülk, Melikşah’ı

¹⁸⁴ Urfalı Mateos, Alparslan’ın defin edildiği Merv şehrinin adını “Marand” olarak kullanmıştır. Bkz.: Mateos-Zeyli, *a.g.e.*, 146.

¹⁸⁵ Abu’l-Farac, *a.g.e.*, I, 325; İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *DİA*, II, İstanbul, 1989, 529; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 65; Öngül, *a.g.e.*, I, 78; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 23.

¹⁸⁶ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 67.

¹⁸⁷ Abu’l-Farac, *a.g.e.*, I, 325; Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul, 1991, 59; Azîmî tarihine göre Melikşah 1073 tarihinde tahta geçmiştir. Bkz.: el-Azîmî, *a.g.e.*, 24.

¹⁸⁸ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 275.

¹⁸⁹ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 265; Yazıcı, *a.g.e.*, 223; Öngül, *a.g.e.*, I, 78.

¹⁹⁰ Öngül, *a.g.e.*, I, 83; Alptekin, *a.g.m.*, 199; Özaydın, “Nizamülmülk”, 195; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 100.

çok seviyordu ve onun muvaffak olması için çok gayret ederdi.¹⁹¹ Melikşah da Nizamülmülk'e son derece güvendiği için O'nu devlet işlerini yürütmeye serbest bırakmıştı.¹⁹² Böylece bütün ülke ve devlet işleri Nizamülmülk'ün üzerinde kalmıştı. Melikşah'a da tahtta oturma ve avlanma dışında başka bir şey kalmadığını söyleyebiliriz.¹⁹³ Melikşah Nizamülmülk'ün etkisinde kalarak birçok meselede kendi duygu ve düşüncelerini bir tarafa bırakarak Nizamülmülk'ün görüşüne göre hareket etmiştir.¹⁹⁴ Bu durum Melikşah'ın Nizamülmülk'e aşırı bir şekilde güvendiğinin göstergesidir. Hatta ona o kadar güveniyordu ve saygı gösteriyordu ki onu pederi yerine koyma derecesine kadar bu işi ileri götürmüştü.

Nizamülmülk, Melikşah döneminde Sultanın kendisine verdiği yetki sayesinde devlet yönetiminde çok etkili bir vezirdi. Onun devlet yönetimi ve devletin yöneticilerine yönelik ortaya koyduğu kurallar Selçuklu devlet yönetiminde önemli yeniliklere yol açmıştı. Melikşah kendi döneminde ortaya çıkan bütün zorlukları Nizamülmülk'ün desteği ile yendi. Selçuklu Devleti'nin genişlemesi için büyük gayretler sarf etti.¹⁹⁵

Nizamülmülk, zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmayı, tebaasının işlerine iyi bakmayı, adâlet ve insaf kurallarına göre tebaaya yapılacak muameleleri değerlendirmeyi, işleri kontrol altına aldı. Divanlar en iyi biçimde düzenlendi. Ülkenin her tarafı adâlet ve insaf eserleriyle süslendi. Bu yüzden Melikşah devrinde Selçuklu Devleti'nin yıldızı parladı. Melikşah, Maveraünnehre yürüdüğü sıralarda baş gösteren tehlikeli olaylar karşısında Nizamülmülk'ün yeteneği burada kendini gösterdi. Her taraftan çok sert düşmanlar baş kaldırmıştı. Sultanın kardeşleri de saltanata geçmek isteğiyle harekete geçtiler. Bu sıralarda etraftaki memleketlerden harekete geçen fakat isteklerine ulaşamayan birçok düşman ortaya çıktıysa da sonunda bunlar isteklerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Bütün bunlar, Nizamülmülk'ün olgun yeteneği, devletin temellerini sağlam olarak atmış olması, devrinin bereketi ve şansının mutluluğu sayesinde olmuştur.¹⁹⁶

¹⁹¹ Şapolyo, *a.g.e.*, 100.

¹⁹² Şapolyo, *a.g.e.*, 98.

¹⁹³ İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, 158.

¹⁹⁴ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler", 95.

¹⁹⁵ Fazlullah, *a.g.e.*, 130; Uluçay, *Tarih Ansiklopedisi*, 381.

¹⁹⁶ İbnül-Adim, *a.g.e.*, 41-42.

Nizamülmülk, Alparslan ile iktidarı boyunca ve Sultan Melikşah ile de son zamanlarına kadar büyük bir ahenk içinde çalıştı. Büyük Selçuklu Devleti Melikşah zamanında onun çabalarıyla gücünün zirvesine ulaştı.¹⁹⁷ Sultan Melikşah, devleti başarıyla yönetmesinden dolayı Nizamülmülk'ü takdir etmekte idi. Nitekim Sultan önce ona atabeg unvanını vererek, Selçuklu tarihinde yeni bir unvan ve gelenek meydana getirdi. Peder diye hitap ederek ona verdiği değeri de göstermiştir.¹⁹⁸ Nizamülmülk'ün yetkisi o kadar artmıştı ki Melikşah hangi yetkilere sahipse, Nizamülmülk de o yetkilere sahipti. Sultan Melikşah'ın Nizamülmülk'e yaptığı bu yetki devri, vezirin gittikçe gereğinden fazla güçlenmesine yol açtığı için işin sonunda bunun zararı Sultan'a da dokunmaya başladı. Nizamülmülk, devletin bir ortakçısı haline gelmiş¹⁹⁹ ve kayıtsız şartsız hüküm sürmeye başladı.²⁰⁰

2.1.4. NİZAMÜLMÜLK'ÜN KİŞİLİĞİ

Vezir Nizamülmülk, Selçuklu Devleti'nde Sultandan sonra tek söz sahibi kişiydi.²⁰¹ Devlet yönetme anlayışındaki yetenekleri ve yüksek bilgeliği sayesinde bu derece ünlü olmuştu.²⁰² Nizamülmülk'ün bunların dışında da faziletleri sayılamayacak kadar çoktur.²⁰³ Görevine bağlı, cesaretli, iyi ahlâk sahibi bir devlet sistemi teorisyeni idi.²⁰⁴ Kendisi, yaratılışı itibarıyla dürüst ve Allah'tan çok korkan, hayırlı ve seçkin birisiydi.²⁰⁵ Nizamülmülk, yalnız iyi bir idare ve siyaset adamı değil, aynı zamanda mükemmel bir ilim ve düşünce adamıydı. Siyasetname adlı eseriyle bunu ispatlamıştır.²⁰⁶

Nizamülmülk cesareti, isabetli kararları ile savaşlarda Selçuklu sultanlarının başarısında hisse sahibi idi. Âlim, âdil ve dindar bir zattı. Suçluları affederdi. Meclisinde hep ulemâ ve fukâha bulunurdu. Öyleki günün çoğunu onlarla geçirirdi.

¹⁹⁷ Özeydın, “Nizamülmülk”, 195.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 268; Öngül, *a.g.e.*, I, 141; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 100.

¹⁹⁹ Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 101.

²⁰⁰ Brockelmann, *a.g.e.*, 143.

²⁰¹ Öngül, *a.g.e.*, I, 141.

²⁰² Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev.: Azer Yaran) 1. baskı, Ankara, 1988, 276.

²⁰³ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 46.

²⁰⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 268; Kahveci, *a.g.e.*, 172.

²⁰⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279; Kahveci, *a.g.e.*, 173.

²⁰⁶ Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihi Rolü”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 270.

Kendisine, bunlar seni birçok işten alıkoyuyorlar denildiğinde şu cevabı vermişti: Bunlar dünya ve ahiretin güzellikleridir. Bunları başımın üzerine oturtsam bile kendileri için çok şey yapılmış sayılmam derdi. O hayır ve kanaat sahibi bir zat idi. Malazgirt savaşı hariç, bütün savaşlarda Alparslan ve Melikşah ile birlikte bulunmuştu.²⁰⁷ Nizamülmülk, basiretli ve nüfuzu nazar sahibi idi. Âlim ve erdemli kişilerin durumlarını soruşturur, her birinin iş çevirme kabiliyetini, ilim ve tecrübesini sorup araştırır idi. Her hangi birinde idare kabiliyeti hissederse, onu vali tayin eder, hangi birini yükseltmeye müstahak görürse, onu yükseltirdi. Kimisini ilminden istifade etmeğe layık görürse, onu zengin eder. Vaktini ifade ve istifadeye neşri ulûme hasredebilsin diye kendi malından ona yetecek kadar tahsisat bağlardı, çok kere böylelerini ilimden mahrum bölgelere gönderip, oranın eksikliğini bunlarla doldurur, orada hak ve hakikatı diriltip fasit ve batıl olan şeyleri de giderirdi.²⁰⁸

Nizamülmülk, memleket işlerini yöneten adil, erdemli, âlim, cömert, hikmet bilen, sadakası ve iyiliği çok olan, bir vezir idi. İlim tahsil eden öğrencilere birçok medrese vakfetmişti. İlim sahipleriyle çok oturup kalkar, onlara izzet ve ikramda bulunurdu. İyi ve ahlâk sahibi birisi idi.²⁰⁹ O, doğru sözlü, iyi fikirli, yüce gönüllü, yumuşak huylu, ağır başlı bir insan olup, ezan sesini duyunca işini bırakıp bir kenara çekilirdi; ezan okunup bitince de namaz kılmadan önce de hiçbir işe başlamazdı. Ayrıca geceleri namaz kılar, gündüzleri de çoğu zaman oruç tutardı. O, son derece duygusal bir kişiliğe sahipti.²¹⁰ Bir keresinde Şeyh Ebû Ali el-Fâremedî'nin meclisinde bulunuyordu ve giysisi ıslanıncaya kadar ağlamıştı.²¹¹ Birçok kişiden hadis dinlemiş ve nakletmiştir. O bütün Horasan'da, uçlarda, Kûhistan'da ve ülkenin başka yerlerinde hadis yazdırıp okutmuştur. Hadis ilminde tespitine güvenilir, sözünde sağlam, araştırmacı ve bilgin bir zattı.²¹²

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 363; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 363; Bündârî, *a.g.e.*, 57; Zeydan, *a.g.e.*, III, 411; Şapolyo, *a.g.e.*, 100; Öngül, *a.g.e.*, I, 126.

²⁰⁹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 37; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 280.

²¹⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 363; Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf B. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'atü'z-Zeman Fî Tarihi'l-Âyan*, (Yay.: Ali Sevim) Ankara, 1968, 25; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 58; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 280.

²¹¹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 47.

²¹² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 363; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 39; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 280; Öngül, *a.g.e.*, I, 126.

Nizamülmülk, halkın refahına özen gösterilmesi konusu üzerinde ısrarla duruyordu.²¹³ Fakirleri yemeğe davet etmek, onları kendine yaklaştırmak ve onlara yakın olmak Nizamülmülk'ün âdetiydi.²¹⁴ Bir keresinde hastalanan Nizamülmülk, sadaka vermek suretiyle kendisini tedavi ettiği, bu nedenle onun yanında zayıf ve yoksullardan oluşan bir halk grubunun toplandığı ve böylece hastalığının iyileştiği görülmüştür.²¹⁵ Yine bir gün fakir ve güçsüz bir kadın Nizamülmülk'ten yardım istedi, Nizamülmülk de durup onunla konuşmaya başladı. Bunun üzerine hâciplerden biri gelip Nizamülmülk'ü o kadının yanından uzaklaştırmak istedi. Nizamülmülk hâcibin bu davranışını yadırgadı ve “Ben seni bu gibilerine yardım edesin diye göreve aldım. Emîr ile ileri gelen zevatın zaten sana ihtiyaçları yoktur.” dedi ve onu hacîplikten uzaklaştırdı.²¹⁶ Nizamülmülk, fitnelere engel bir set, Müslümanlara karşı ise şefkatli bir insandı.²¹⁷

Nizamülmülk, yalnız Selçuklu dönemi Türk tarihi açısından değil, dünya tarihinin sayılı kişilerinden biri olduğu söylenebilir. Daha başlangıçta, onun üstün kabiliyetlerini görüp hizmete alması için oğlu Alparslan'a tavsiye eden Çağrı Bey'i; yine hizmetlerini takdir edip, kendisini vezir olarak seçen Alparslan'ı, onu devleti istediği gibi idare etmekte serbest bırakan Melikşah'ı unutmamak gerekir.²¹⁸ Nizamülmülk, Nihavend yakınlarında yaralandığında son söz olarak: “Askerlere söyleyiniz, benim katilimi öldürmesinler, çünkü ben onu affettim.” demiş ve kelime-i şehadet getirip ölmüştür.²¹⁹ Kendi katiline bu şekilde iyi davranmasını istemek gerçekten herkesin yapacağı bir iş değildir. Bunu ancak gönlü merhamet ve insan sevgisiyle dolu olan, kin ve düşmanlık beslemeyen kişinin yapacağı bir iştir.

2.1.5. NİZAMÜLMÜK İLE MELİKŞAH ARASINDAKİ GERGİNLİK VE NİZAMÜLMÜK'ÜN ÖLDÜRÜLMESİ

Selçuklu Devleti'nde Nizamülmülk çok saygıdeğer, mevkisi kuvvetli ve ülke yönetimine hâkim idi. Bununla beraber Nizamülmülk'ün gücüne güç katan on iki

²¹³ Gordlevski, *a.g.e.*, 262.

²¹⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 364.

²¹⁵ İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, 153.

²¹⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 268.

²¹⁷ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 43.

²¹⁸ Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihî Rolü”, 270.

²¹⁹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 60.

tane de oğlu vardı.²²⁰ Nizamülmülk'ün oğulları, torunları, damatları ve hatta azadlıları devletin birçok yüksek makamlarına, valiliklerine yerleşmiş; saltanat ihtiraslarıyla kıpırdayan şehzadeler atıldıkça Nizamülmülk'ün adamları yerlerini almıştı. Bunlar büyük servetlere sahip olmuşlardı. Ona bağlı kölelerin sayısı da 20 bine ulaşmıştı. Bunlardan başka vezirin orduda ve devletin her kademesinde çok sayıda adamı vardı.²²¹ Nizamülmülk sırtını bilhassa merkezi devlet teşkilâtı ile sıkı bağlantısı olan bürokrat yöneticilere ve yüksek mevki sahibi kimselere dayandırmaktaydı. Onun en fazla aktif yandaşları arasında, malî işler ve denetim divanının başı olan Ebû Sa'd Muhammed ile devlet kalem müdürü Kemalü'd-devle Ebû Rid Fazlullah bulunmaktaydı.²²² Bunun yanında vezirin çocukları ve adamlarının izledikleri korkusuzca siyaset ve çevrelerindeki diğer devlet adamlarına yukarıdan bakmaları, hatta Sultan Melikşah'ı bile dinlemeyen tavırları zaman zaman Sultanı sinirlendiriyordu.²²³ Sultan'ın kendisine verdiği sınırsız yetkinin neticesi de ancak böyle olur.

Sultan, Nizamülmülk'ün vezirlik süresinin uzamasından ve gittikçe nüfuzu artmasından bıkararak elçi olarak Tâcülmülk'ü ve başka devlet adamlarını ona gönderdi. Padişah, sözlerini hatır ve gönüle bakılmadan harfiyen yerine getirildiğini görmek için, bir adamı da gözcü olarak gönderdi. Melikşah'ın vezirine gönderdiği mektubu şu ifadelerden ibaretti: “Sen benim devletimi ve memleketimi istila ettin. Memleketimi, oğulların, damatların ve kölelerin arasında öyle paylaştırdın ki sanki sen devlette benim ortağım gibi oldun. İster misin vezirlik divitini elinden ve sarığını başından alayım ve halkı tahakkümünüzden kurtarayım.”²²⁴

O zamana kadar tedbirli olmayı ve yönetimde ciddiyeti bir an olsun elden bırakmayan ve benzeri durumlarda Sultan'ı memnun etmenin yolunu bulan vezir, bu sefer Sultan'ın öfkesini teskin etmeyi başaramadı. Hem de verdiği cevap eskiden beri ona karşı kullandığı ifadeden çok farklıydı. Tâcülmülk'e: “Sultana şöyle söyleyiniz!

²²⁰ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Muhammed İkbâl'in 1921'de G. M. S., II'de bastırıldığı Farsça metinden Türkçeye çeviren: Ahmet Ateş) I-II, Ankara, 1957, I, 129.

²²¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 360; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 280; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, 158; Tülbentçi, *a.g.e.*, 18.

²²² Agacanov, *a.g.e.*, 181.

²²³ Öngül, *a.g.e.*, I, 142; Abdurrahman Acar, “İmâm Gazzali'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XIII-3-4, Ankara, 2000, 498.

²²⁴ Râvendî, *a.g.e.*, I, 131; el-Hüseynî, *a.g.e.*, 47-48; Bündârî, *a.g.e.*, 63; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 184; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 158; Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, 1. baskı, Ankara, 2005, 100.

Senin nâil olduğun ikbâl benim fikir ve tedbirimin sayesinde. Babanın öldürüldüğü gün seni nasıl tuttuğumu, ayaklanmaları nasıl bastırığımı seni istemeyenleri nasıl eleştirdiğimi hatırla!²²⁵ Efendimiz sultana benim tarafımdan Allah seni saltanata daim etsin. Sen beni saltanata kendine rakip ve ortak olmuş zan ediyorsun. Şunu bil ki bana verdiğin bu vezirlik diviti senin saltanat tacın ile birbirine bağlıdır. Ne zaman onu benim elimden alsan senin tacından da eser kalmaz”²²⁶ diye cevap verdi. Sonra da onlara: “Sultan’a benim dediklerimden istediğiniz kadarını söyleyin; çünkü tehdit ve kınamaları beni çok üzdü ve zayıf düşürdü.”²²⁷ Nizamülmülk, sahip olduğu gücü sayesinde Sultan’ın isteklerine karşı adeta ona meydan okudu.

Selçuklu Devleti ve hatta İslâm âlemi ile birlikte genç sultan ve ihtiyar vezir de kudret ve haşmetlerinin son derecesine yükselmişlerdi. İşte her kemal gibi bu da bozulma ve yok olmaya başlangıç teşkil ediyordu. Zayıflatma ve yok etme planı Sultan ile vezir arasındaki ahengin bozulmasıyla başladı. Rakip ve düşmanları, haklı haksız tenkitleri ve gayretleri ile Nizamülmülk’ü, Melikşah’ın gözünden düşürmeye çalışıyorlardı. İki büyük adamın münasebetleri ve bu tenkitler Selçuklu tarihi bakımından da büyük bir ehemmiyet taşırdı. Nizamülmülk’ün karşısına rakip olarak çıkan Tâcülmülk, Sultan’ın zevcesi Terken Hatun’un da desteğiyle devletin vezirini sarsmaya çalışıyorlardı.²²⁸

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerin yanında, birtakım fitneciler de Nizamülmülk’ü Sultan’ın yanında kötülemeye başladılar. Bütün bu olup bitenlerden dolayı Sultan, Nizamülmülk’ten giderek soğumaya başladı.²²⁹ 1082 yılında Nizamülmülk’ün karıştırları, veziri görevinden alma girişiminde bulundularsa da başarısız oldular.²³⁰ Daha sonraki dönemlerde Terken Hatun ve veziri Tâcülmülk, Nizamülmülk’ü Sultan’ın yanında kötülüyorlardı. Nihayet Melikşah ile kuvvetli

²²⁵ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 360; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 184; Koca, *a.g.e.*, 100; Öngül, *a.g.e.*, I, 146.

²²⁶ Râvendî, *a.g.e.*, I, 131; el-Hüseynî, *a.g.e.*, 47; Fazlullah, *a.g.e.*, 131; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 184; Öngül, *a.g.e.*, I, 147.

²²⁷ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 361.

²²⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 156; Öngül, *a.g.e.*, I, 145; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 120.

²²⁹ Feridun Nâfiz Uzluk, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, III, Ankara, 1952, 10; Tülbentçi, *a.g.e.*, 18.

²³⁰ Agacanov, *a.g.e.*, 181.

veziri Nizamülmülk'ün arasını açmayı başardılar.²³¹ Sultan'ın Nizamülmülk'e karşı tutumunu iyice değiştirdiler.²³² Rakiplerince hâkimiyetin yüksek imtiyazlarını gasp etmekle suçlanan Nizamülmülk artık Sultanın gözünden de düşmüştü.²³³ Şimdi onun üç kuvvetli düşmanı vardı. Birisi Terken Hatun, ikincisi Tâcülmülk, üçüncüsü ise Bâtînî Tarikatının Şeyhi Hasan Sabbah oldu. Terken Hatun, Tâcülmülk'ü Nizamülmülkten daha yüksek bir mevkiye çıkarmak istiyordu. Bu üç kuvvet Nizamülmülk'ün hayatını söndürecek çok sinsi planlar hazırladılar.²³⁴ Sultan Melikşah, Nizamülmülk ile arasındaki bu anlaşmazlığa rağmen onu görevinden almadı.²³⁵ Belki de Nizamülmülk'ün arkasındaki gücünden çekinerek onu görevinden alamamıştır.²³⁶ 1092 senesinin Ramazan ayında Sultan, veziri ile bozuşmuş olarak Bağdat'a doğru hareket etti. Nizamülmülk de arkasından yola çıktı. Nihavend yakınındaki Suhne²³⁷ denilen yerde, bir haksızlıktan dolayı şikâyet etmek ya da dilekçe vermek bahanesiyle Nizamülmülk'ün huzuruna çıkan bir Bâtînî fedâîsi yanında taşıdığı bir bıçakla 74 yaşında bulunan bu pirin kalbine saplayarak öldürdü (14 Ekim 1092).²³⁸ Katil de kaçarken çadır ipine takılıp yere düştü ve arkasından yetiştirilerek orada derhal öldürüldü.²³⁹ Sultan Melikşah bu olay üzerine Nizamülmülk'ün çadırına geldi. Sultan çadıra geldiğinde Nizamülmülk ölmüştü. Sultan Nizamülmülk'ün askerlerini ve adamlarını yatıştırdı.²⁴⁰ Nizamülmülk

²³¹ Râvendî, *a.g.e.*, I, 130; Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, I-V, İstanbul, 1990, IV, 1602; Öngül, *a.g.e.*, I, 145.

²³² Fazlullah, *a.g.e.*, 131.

²³³ Agacanov, *a.g.e.*, 181.

²³⁴ Râvendî, *a.g.e.*, I, 130; Şapolyo, *a.g.e.*, 102; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 83; Çetin, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 119.

²³⁵ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 83; Enver Behnan Şapolya'ya göre: Bu olup bitenlerden sonra Melikşah, Nizamülmülk'e kızarak onu derhal vezirlikten azletmiştir. Bkz.: Şapolyo, *a.g.e.*, 102.

²³⁶ Carl Brockelmann'a göre: Sultan defalarca Nizamülmülk'ün etkisinden kurtulmaya çalışmıştır. Fakat bunu bir türlü başaramamıştır. Bkz.: Brockelmann, *a.g.e.*, 143.

²³⁷ İbnü'l-Adim'in eserinde Nizamülmülk'ün öldürüldüğü yerin adı Suhne değil, Sahne olarak geçmektedir. Bkz.: İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 56.

²³⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 45; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 360; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 56; Fazlullah, *a.g.e.*, 135; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 281; Brockelmann, *a.g.e.*, 143; Kösoğlu, *a.g.e.*, 60; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 83; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 159; Feridun Nâfiz Uzluğ'a göre: Melikşah, Bağdat yolunda bir adamı pusuya koydu. Bu adam birden bire vezirin üstüne atılarak onu öldürdü. Bkz.: Uzluğ, *a.g.e.*, 10; Şapolyo'ya göre: Tâcülmülk, Bâtînîlerle temasa geçmesi sonucunda, Hasan Sabbah'ın Nihavend'e gönderdiği bir fedâîsi tarafından öldürülmüştür. Bkz.: Şapolyo, *a.g.e.*, 104.

²³⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 360; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 56; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 280; Öngül, *a.g.e.*, I, 147; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 120.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 360; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 281.

Alparslan ve oğlu Melikşah'a 30 yıl vezirlik yapmıştır ve 74²⁴¹ yaşında iken öldürülmüştür.²⁴²

Bağdatlılar, Nizamülmülk'ün ölüm haberini alınca çok üzüldüler. Vezir ve reisler taziye için üçgün oturdular. Şairler kasidelerle ona ağıtlar yaktılar. Ona ağıt yakan şairlerden biri de Mukatil b. Atiye'dir. Ağdında Mukatil şöyle demişti: “Vezir Nizamülmülk eşsiz bir inci idi. Rahman onu şeref kalıbına dökmüştü. Vefat etti, kıymetliydi. Zaman onun kıymetini bilemedi. Onu tekrar sedefine geri döndürdü.”²⁴³ Şair, Nizamülmülk'e olan sevgisini bu beyitlerle çok güzel bir şekilde dile getirmişti.

Nizamülmülk'ün ölümünden sonra Selçuklu Devleti sarsıntı geçirip bir daha kendini düzenli bir şekilde toparlayamadı.²⁴⁴ Yönetim işleri iyice bozuldu. Onun ölümü dolayısıyla ortaya çıkan ve karışıklıkların izleri yıllar sonra bile silinmedi.²⁴⁵ Diğer taraftan Nizamülmülk'ün tesirleri sonraki asırlarda da devam etmiştir. Bir taraftan kendi oğul ve torunları Selçuklu ya da hilafet veziri veya devlet adamı olarak devam ederken diğer taraftan da O'nun düşünceleri de Türk İslâm devlet geleneğine önemli katkıları olmuştur.²⁴⁶

Nizamülmülk'ün ölümünden bir ay gibi kısa bir süre sonra Melikşah da öldü.²⁴⁷ Melikşah'ın ölümü de şöyle gerçekleşmişti: Sultan, halifenin karısı olan kızından doğan erkek çocuğun veliaht olmasını ve hilâfete geçmesini istediği için halife ile arası açılmıştı. Halife sultanın bu isteğini reddedince Sultan da ona “Öyle ise Bağdat'tan çık git” tarzında bir haber gönderdi. Halife de ona şu cevabı verdi: “Emrinizi yerine getireceğim, yalnız yolculuğa hazırlanmak için bana on gün süre veriniz.”²⁴⁸ Dokuzuncu gün Sultanın karısı Terken Hatun Sultan'a kölesi Hurdik ile zehir içirtti. Zehirlenme sonucunda sultan şiddetli ve yakıcı bir hummaya

²⁴¹ İbnü'l-Adim'e göre Nizamülmülk öldürüldüğünde 76 yaşındaydı. Bkz.: İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 59.

²⁴² Bündeârî, *a.g.e.*, 57; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 360; Şapolyo, *a.g.e.*, 104; Agacanov, *a.g.e.*, 159; Reşîdü'd-Din Fazlullah, Nizamülmülk'ün 34 yıl vezirlik yaptığını söylüyor. Bkz.: Fazlullah, *a.g.e.*, 135; Osman Çetin de Nizamülmülk'ün 28 yıl vezirlik yaptığını söylüyor. Bkz.: Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 119.

²⁴³ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 281.

²⁴⁴ Alaadin Ata Melik Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev.: Mürsel Öztürk) I-III, 1. baskı, Ankara, 1988, III, 122; Şapolyo, *a.g.e.*, 104; Mustafa Kömürcüoğlu-Şeyma Kömürcüoğlu, “Güç ve Adâlet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizamülmülk ve Siyasetnamesi”, *İlem Yıllık*, 4, İstanbul, 2009, 53.

²⁴⁵ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 42; Altunöz, *a.g.e.*, 14.

²⁴⁶ Kömürcüoğlu-Kömürcüoğlu, *a.g.m.*, 53.

²⁴⁷ Râvendî, *a.g.e.*, I, 132; el-Hüseynî, *a.g.e.*, 48; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 364; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 59; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 159.

²⁴⁸ Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 334; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 285; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 121.

yakalandı.²⁴⁹ Kan aldırdı fakat yeteri kadar kan alınamadı ve hastalığı iyice ağırlaştı. Sultan bu ateşli humma hastalığından 38 yaşındayken vefat etti (19 Kasım 1092).²⁵⁰ Cesedi babası Alparslan'ın Merv'deki mezarın yanına defnedildi.²⁵¹ Melikşah, 20 yıl (1072-1092) saltanat sürmüştü.²⁵² Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu hanedan üyeleri arasında şiddetli bir taht mücadelesi başlamıştır.²⁵³ Bu taht mücadelesi Terken Hatun ve Mahmud'un iki yıl sonra (yani 1094 tarihinde) ölmeleri üzerine Berkyaruk'un da Tutuş'u saf dışı etmesiyle sonuçlanmıştır.²⁵⁴

Melikşah, iyi bir talihe ve uygun bir devlete sahipti. Görkemli bir saltanat sürdü. Dünyanın birçok mülkü, engin ve geniş ülkeler onun hükmünün altına ve yönetiminin etkisine girdi.²⁵⁵ Bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan Sultan Melikşah'ın ölümü İslâm dünyasını büyük bir matem içine düşürdü.²⁵⁶

2.2. SİYASETNAME

2.2.1. SİYASETNAME VE NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİNİ DOĞUŞU

İslâm dünyasında devlet yönetimi ve hükümdarlara yol göstermek, öğüt vermek maksadıyla yazılan siyasetname türü eserlere genel olarak²⁵⁷ Arapça “siyaset” ve Farsça mektup, risale anlamına gelen “name”den meydana gelmiş bir terkiptir. Siyaset, kelime olarak hayvanı tımar etmek, bakmak, terbiye etmek; vali ve hâkim olmak, idare etmek, düzene koymak, tedbir almak, bir nesneyi dikkatle

²⁴⁹ Bündârîye göre, Sultan Melikşah ava çıkmıştı av dönüşünde getirdiği etten çok yediğinden dolayı sıtmaya yakalanmıştı. Bkz.: Bündârî, *a.g.e.*, 69.

²⁵⁰ Bündârî, *a.g.e.*, 68; Mateos-Zeyli, *a.g.e.*, 178; el-Azîmi, *a.g.e.*, 33; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 364; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 334; Şapolyo, *a.g.e.*, 104.

²⁵¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 49.

²⁵² Şapolyo, *a.g.e.*, 104; Yazıcı, *a.g.e.*, 228; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 121.

²⁵³ Acar, “İmâm Gazzali'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, 496.

²⁵⁴ Şapolyo, *a.g.e.*, 104; Yazıcı, *a.g.e.*, 228; Acar, “İmâm Gazzali'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, 496.

²⁵⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, 13.

²⁵⁶ Mateos-Zeyli, *a.g.e.*, 178.

²⁵⁷ Ahmet Altay, *Düstürü'l-mülk Vezîrî'l-melik (Metin ve Değerlendirme)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Konya, 2008, 5.

gözetmek gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁸ Muhtemelen buradan mülhem olarak zamanla, halkın işlerini görüp gözetmek, devlet işlerini yürütmek ve düzenlemek anlamlarını kazanmıştır. Daha sonraları ise hükümet işleri, politika ve diplomasi kelimelerinin karşılığı olarak da kullanılmıştır.²⁵⁹ Kısaca, Siyasetname'nin temel anlamı, hükümdarlara ve büyük devlet adamlarına, devlet yönetim ve işlerinde, ayrıca halkla olan ilişkilerinde adâletli davranmaları yolunda öğüt ve dersler veren mensur ve manzum didaktik eserlerdir.²⁶⁰ Hemen her siyasetnamede hükümdarlarda bulunması gereken nitelik ve özellikler; devlet yönetmenin ve saltanatın şartları ve esasları birbiri ardınca sıralanır ve tartışılır. Bununla beraber kötü yönetimin, adâletsizliğin ve zulmün zararlı sonuçları da ortaya konulmuştur.²⁶¹ Hükümdarların yanı sıra devlet yöneticileri ve vezirler için de yazılmış siyasetnameler vardır.²⁶²

Dürüst ve ahlâklı fertlerin oluşturduğu duyarlı bir toplum meydana getirebilmek için öğüt verici türde eserlere her kültürde rastlanır. Genellikle ilahi dinlerin ve ahlâk felsefecilerinin bu konuda ortaya koyduğu ilkeler bu tür eserlerin yazılmasına zemin hazırlamıştır. Bu hususta Arap ve İran geleneğinde de pek çok eserin kaleme alındığı bilinmektedir.²⁶³

Siyasetname geleneğinin ne zaman başladığı kesin olmamakla birlikte, miladi 8. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlandığı genel olarak kabul edilmektedir. Bu yüzyıla ait iki eser siyasetname geleneğinin ilk örnekleri olarak görülebilir. Bunlardan biri, İbnü'l-Mukaffâ'nın yazdığı "Risâletü's-Sahâbe" adlı eser, diğeri de Abdülhamid el-Katib'in yazdığı "Doğunun Hükümdarı" adlı eseridir.²⁶⁴ Türklerde bu tür kitapların yazılmaları ise Müslüman olduktan sonraki dönemlere rastlanır.²⁶⁵ Türk edebiyatında ilk siyasetname yazmak Yusuf Has Hacıb'e nasip olmuştur.²⁶⁶

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların hayatında önemli bir yer işgal etmiş ve bunun sonucunda bu alanda, biri İslâm'ın kendi iç

²⁵⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, önsöz, XIV; Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, İstanbul, 2014, 6; Ali Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", *Türkler*, Ankara, 2002, V, 271; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetname", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 304; Altay, *a.g.e.*, 6.

²⁵⁹ Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 271.

²⁶⁰ Canatan, *a.g.e.*, 6; Öngül, *a.g.e.*, I, 150; Altay, *a.g.e.*, 6.

²⁶¹ Canatan, *a.g.e.*, 6.

²⁶² Canatan, *a.g.e.*, 7; Altay, *a.g.e.*, 6.

²⁶³ İskender Pala, "Nasihatname", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 409.

²⁶⁴ Canatan, *a.g.e.*, 8.

²⁶⁵ Pala, *a.g.m.*, 409.

²⁶⁶ Canatan, *a.g.e.*, 8.

dinamiklerinden diğerk ikisi de İslâm dışı kaynaklardan beslenen üç farklı kitabi gelenek ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla fıkıhçıların temsil ettiği, idarecileri adâlete ve İslâm'a uygun davranmalarını tavsiye eden kuramsal çalışmalarla, felsefecilerin temsil ettiği, eski Yunan filozoflarından ilham alınarak kaleme alınan ütöpk denemelerin dışındaki üçüncü çizgi, menşei itibariyle Hind'e dayanmakla birlikte İran'da gelişme kaydeden hikâye tarzındaki edebi eserler olmuştur.²⁶⁷ Sasanîlerin son zamanlarında enderznâme, pendnâme gibi isimlerle yaygınlık kazanan bu nasihatname/siyasetname türü eserler, özellikle Abbasîlerle birlikte İranlı unsurlar yönetime taşındığında, ilim çevrelerinde revaç bulmaya başlamış ve zamanla bir "edeb" literatürü olmuştur. Nasîhatü'l-mülûk, umdetü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, zahîretü'l-mülûk, enîsü'l-mülûk, kitâbü's-siyâse, rumuzü'l-kenz, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, es-Siyasetü's-Şer'iyye gibi isimlerle de karşımıza çıkan bu kitaplar, Müslüman toplumunun veya devletinin karşılaştığı meselelere acil çözümler üretilmesi gerektiğini gören tecrübeli devlet adamları veya hatırı sayılır ilim adamları tarafından yapılan tavsiye ve tenkitleri içermektedir.²⁶⁸

Nasihatnameler, genelde ahlâki ve didaktik eserlerdir. İslâm toplumları teorik ahlâktan ziyade ahlâkın uygulanmasına önem vermişlerdir, dinin emir ve yasakları ile gelenek ve töre ahlâki içinde yapılması veya yapılmaması gereken davranışları konu alan nasihatname türü kitapların telifi doğrultusunda gayret etmişlerdir.²⁶⁹ Yazarların kendi gözlemleri, bilimsel çalışmaları ve kültürel birikimlerinin yer aldığı bu eserlerde öğütler verilirken²⁷⁰ "devlet işleri en iyi şekilde nasıl yürütülebilir" sorusunun cevabını aramakla da meşgul olmuşlardır. Cevap için başvurdukları kaynaklar ise genellikle İran yönetim anlayışı, âdet ve gelenekleri olmuş, fakat çoğunlukla müellifinin yetiştirme tarzına göre değişen oranlarda, dini ve ahlâki menkıbeler ve seçkin tarihî şahsiyetler hakkında anlatılan hikâyeler de kullanılmıştır.²⁷¹

Siyasetnameler, sadece bir ülkenin içişleriyle sınırlı bir alanı ele almazlar, bunun yanında ülkenin dış ilişkileri kapsamında savaş, barış, antlaşma, ganimet ve

²⁶⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, önsöz, XVI; Canatan, *a.g.e.*, 9; Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 271; Altay, *a.g.e.*, 14.

²⁶⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, önsöz, XVI; Canatan, *a.g.e.*, 7; Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 271.

²⁶⁹ Pala, *a.g.m.*, 409.

²⁷⁰ Pala, *a.g.m.*, 409.

²⁷¹ Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 271.

benzer konuları da ele alırlar. Bu anlamda siyasetnameler uluslararası ilişkilere de ışık tutan metinlerdir.²⁷²

İslâm hukuku alanında kaleme alınan eserlerde ve özellikle “el-Ahkâmü’s-Sultâniyye” ve “es-Siyasetü’ş-Şer’iyye” türünde yazılan eserlerde bir yandan siyasal iktidarla ilgili fiilî durum ve uygulamalarda görülen sapmalar İslâmi prensipler ışığında değerlendirilmeye, Kur’an ve Sünnet’e dayanan bir siyaset ve devlet teorisi geliştirilmeye çalışılırken; öte yandan da içerisinde bulunan sosyo politik şartlar dikkate alınmak suretiyle ve saltanatın baskısı sebebiyle fiilî durum bir anlamda meşrulaştırılmış, devlet anlayışı siyasî gerçekliğin İslâm hukuku açısından yorumlanması ve yönlendirilmesi şeklinde ortaya konmuştur.²⁷³ Bunun yanı sıra Siyasetname türünde ortaya konulan eserlerde devlet anlayışı, hukukî idealizmin ötesinde objektif tarihi gelenek ve tecrübeler birikimine dayanan bir müessese olarak sunulmuştur.²⁷⁴

Bilindiği gibi, birçok ülkede siyasetname ve nasihatname türünden bu tip eserler yazılmış ve ideal devlet adamı anlatılmıştır.²⁷⁵ Bu tür eserlerden bazıları meşhur olmuş ve yüzyıllarca yöneticilere ışık tutmuştur. Farabi’nin Medinetü’l Fazıla’sı, Maverdî’nin el-Ahkâmü’s-Sultâniyye’si, Nizamülmülk’ün Siyasetname’si, Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’i, Nasreddin Tûsî’nin Ahlâk-ı Nasırı, İbn Haldun’un Mukaddime’si ve Kınalızade Ali Efendi’nin Devlet ve Aile Ahlâkı eserleri bunların en meşhurlarıdır.²⁷⁶

Siyasetname türünden yazılan eserler genel olarak teorik nasihatler içermektedir.²⁷⁷ Bu teorik öğütlerin anlatıldığı gibi pratik hayatta uygulanması oldukça zor görünüyor. Buna rağmen bu tür eserlerde, her yöneticinin kendisine dersler çıkaracak nitelikte öğütler ve tecrübeler yer almaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler doğrultusunda konumuzun daha iyi anlaşılması için bu tarzda yazılan eserlerden bir kaç hakkında kısaca bilgi verelim:

1. Risâletü’s-Sahâbe: Abdullah İbnü’l-Mukaffâ (Ruzbih) bu eserde düşüncelerini derin bir felsefi birikim ve tarihsel gözlem üzerinde ait olduğu dinin ve

²⁷² Canatan, *a.g.e.*, 12.

²⁷³ Ömer Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Ve Nizamülmülk Örneği” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V-3, Samsun, 2005, 195-196.

²⁷⁴ Menekşe, *a.g.m.*, 196.

²⁷⁵ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 154; Canatan, *a.g.e.*, 10.

²⁷⁶ Canatan, *a.g.e.*, 10.

²⁷⁷ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 154.

siyasî geleneğin sınırları ve imkânları içinde dile getirilmiş, mevcut bir durumu dikkate alarak nihaî çözümler öneren, daha çok yeni kurulmakta olan Abbasî devletinin genel durumuna ait siyasî bir bildirge olarak kabul etmek gerekir. Çağının pek çok meselesine parmak basması, bir devre tanıklık etmesi ve İslâm siyasî düşünce tarihinin en erken siyasî metinlerinden biri olması yönüyle ayrı bir önemi vardır. Muhteva bakımından da İslâm tarihinde mâlî ve iktisâdî alanda bilinen en eski ıslahatçı yazı türlerinden biridir. Müellif, başta askerî sistemin eksiklikleri, adli karışıklıklar, üst yönetici kesimindeki bozukluklar, vergi sistemindeki haksızlıklar ile ülkenin büyük eyaletleri hakkında siyasî ve sosyolojik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Sadece olumsuzlukları şikâyet etmekle ve nazari düşünceler sunmakla yetinmiyor aynı zamanda halifeye çözüm önerileri ve ıslah yollarını da göstermektedir. Emevîlerin çöküşü örneği üzerinden tarihsel ve sosyal analiz yaparak görüşlerini bu gözlemlere dayandırmaktadır. Buradan hareketle ideal bir yöneticinin yaşanmış bu olaylardan ders alarak ne yapması gerektiğine dair somut tekliflerde bulunmaktadır.²⁷⁸ Bundan dolayı İbnu'l-Mukaffa eserin girişinde liderliğin önemi üzerinde durmakta ve başta halife olmak üzere yöneticilere kararlılık ve irade tavsiye etmektedir. Bunun yanında görüş ve düşünce sahipleri ile istişarenin gerekliliğini vurgulamaktadır.²⁷⁹

2. el-Ahkâmu's-Sultâniyye: Hicri beşinci asırda yaşamış ve İslâmî ilimler sahasında özellikle İslâm idare ve amme hukuku dalında eserler vermiş olan biri Şafii diğeri de Hanbelî mezhebine mensup ve aynı zamanda yaşadıkları asırda imamlık unvanını almış iki büyük âlim olan; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî (ö. 450/1058) ve diğeri de Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Ferra (ö. 458/1066)'nın aynı adı taşıyan iki ayrı eseri yazmışlardır. Aynı asırda ve aynı şehirde (Bağdatta) yaşamış olan bu iki âlimin aynı adı taşıyan eserlerine bir tek kitap gözüyle bakılabilir. Fakat yapılan araştırmalar, kaynaklarda bu eserlerin ne telif tarihleri ne de müelliflerinden birinin diğersinden istifade ettiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.²⁸⁰

²⁷⁸ Mustafa Demirci, "Emevîlerden Abbasîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah ibnû'l-Mukaffâ ve Risâletü's-Sahâbesi", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, İzmir, 2005, 129.

²⁷⁹ Demirci, a.g.m., 131.

²⁸⁰ Selahattin Kıyıcı, "el-Mâverdî ve Ebu Ya'la'nın el-Ahkâmu's-Sultaniyye Adlı Eserlerinin Muhteva Yönünden Mukayesesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-2, Van, 1998, 1;

Maverdî de Nizamülmülk gibi yazdığı eserlerde devrin siyasî görüşünü yansıtmış, devlet kavramı üzerinde durarak devletin varlık gayesini, etkin yönetim biçimini, toplum düzeninin sağlanmasına yönelik kamu düzeni ve adâleti, devlet başkanında bulunması gereken temel özellikleri yansıtmıştır. Ortaya koyduğu görüşler, kendisinden sonraki çalışmalara rehber olmuştur.²⁸¹ Maverdî, gerek dini ilimlere vukûfiyeti gerekse devlet işlerinde elçilik gibi vazifelerde bulunması açısından amme hukukunu iyi bilmekteydi. Yazdığı eserinde hilâfetin Kureyşliliğini savunarak bu kurumun meşruiyetini ve yetkilerini belirlemeye çalışmıştır.²⁸² el-Ferrâ da yazmış olduğu bu eseri, aslında çağın yönetim krizinin düştüğü zor durumdan kurtuluşunu sağlamak ve meşru bir zemine oturma ihtiyacını gidermek için yazılmış bir proje veyahut kanunî bir taslak olarak görmek de mümkündür.²⁸³

3. Siyasetname (Siyerü'l-mülûk)²⁸⁴: Nizamülmülk tarafından Farsça yazılmış bir eserdir. Nasihatü'l-mülûk türünün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilen eser erken tarihlerden itibaren tarihçilerin ilgisini çekmiş, çeşitli neşir ve tercüme yapılmıştır.²⁸⁵ Saltanatın meşruluğunu savunan ve doğu toplumlarının saltanat görüşünü yansıtan eser, dönemin anlayışını göstermesi bakımından büyük öneme sahiptir.²⁸⁶ Eser, Selçuklu Devleti'nin siyasî, yönetsel, hukuki, askerî ve ilmi sahadaki işleyişini yansıtsa da nasihatname türüne iyi bir örnek teşkil etmektedir.²⁸⁷

4. Nasîhâtü'l-Mulûk (Yöneticilere Altın Öğütler): Siyasetname türünün en önemli örneklerinden biri olan eserin mukaddimesinde sultana dini nasihatler verilmekte ve çeşitli inanç konuları açıklanmaktadır.²⁸⁸ Bu eseri Gazzâli, Sultan Sencer'e ithaf etmiştir. Gazzâli, Maverdî gibi dini konuların yanında sultanın yetkilerini ve onun halife ile olan ilişkileri hakkında birkaç meseleye değinmiştir.²⁸⁹ Gazzâli'nin bu eseri sadece belli idarecilere yönelik yaptığı öğütlerden ibaret değildir. Aksine eserinde yaptığı öğütler idarecilerin geneline yapılmıştır. Bu eserde

Mehmet Salih Geçit, "İslâm Düşünce Tarihinde Yönetimi Meşrulaştırma Çabalarına Örnek Olarak el-Ferrâ'nın Ahkâmü's-Sultâniyye Modeli", *Ekev Akademi Dergisi*, 56, Erzurum, 2013, 57.

²⁸¹ Menekşe, a.g.m., 200.

²⁸² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul, 2002, 27.

²⁸³ Geçit, a.g.m., 58.

²⁸⁴ Çalışmamızın ileriki sayfalarında bu eser hakkında geniş bilgi vermeye çalışacağız.

²⁸⁵ Özaydın, "Nizamülmülk", 196.

²⁸⁶ Ocak, a.g.e., 27.

²⁸⁷ Özgür Önder, *Yönetimde Adalet ve Saadet*, 2. baskı, İstanbul, 2014, 9.

²⁸⁸ Adalıoğlu, a.g.m., 305.

²⁸⁹ G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: İlyas Kamalov) İstanbul, 2007, 74.

teoriden çok idarenin pratik görevlerine yer verilmiştir. Klasik ahlâk kitaplarında olduğu gibi burada da Gazzâlî yöneticinin adil olması gerektiği, etrafında olup biten dalkavukluklara yüz çevirmemesi gibi konulara yer vermiştir.²⁹⁰

5. Ahlâk-ı Nâsırî: İslâm dünyasında ilk sistematik ahlâk kitabı olan Ahlâk-ı Nâsırî, Nasreddin Tûsî tarafından yazılmıştır. Bu eser Aristoteles'in ahlâk ilkeleriyle Gazzâlî'nin tasavvufî ahlâk fikrini birleştiren bir eserdir.²⁹¹

Bu eser bir mukaddime ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Mukaddime, hikmetin tanımı ve farklı düzeylerini ele alarak, sonraki bölümler için bir temel oluşturur. Buna göre hikmet, her şeyi olduğu gibi anlamak ve her işi gereği gibi yapmaktır.²⁹²

6. Devlet Adamlarına Öğütler: Eser "Sarı" ve "Defterdar" lakaplarıyla anılan Mehmet Efendi tarafından yazılmıştır. Defterdar Sarı Mehmet Paşa Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminin başlangıcında çevresinde gördüğü eksiklikleri eleştirmek ve Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemindeki güçlü bünyesini düşünmekteydi. Yaşadığı zamanın şartlarını 200 yıl öncesiyle karşılaştırarak suistimal veya fesat saydığı şeyleri anlatmıştır.²⁹³

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya göre, kamu görevlerine atanacak kişiler dikkatli bir şekilde seçilmelidir. Devlet yönetiminde görev alacaklarda zekâ, bilgi ve tecrübenin temel nitelikler olduğunu belirtmiştir.²⁹⁴

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya göre, bütün yöneticilerin adâletli olmaları gerekir. Fakat padişahlar bu konuya herkesten daha fazla önem vermelidirler. Bir memleketin refahı ve mutluluğu adâlet ileldir.²⁹⁵

Bu tür eserler, devletin toplumsal temellerine atıfta bulunmaları, siyaset, toplum ilişkileri, devletin bekâsı için gerekli olan siyasî ve sosyal şartlar gibi konularda içerdikleri bilgiler, yazıldıkları dönemlerin sosyal, kültürel, siyasî ve ekonomik durumları ve olaylarına dair sundukları bilgilerle siyasetnameler, tarihsel

²⁹⁰ Kahveci, *a.g.e.*, 181; Adalıoğlu, *a.g.m.*, 305.

²⁹¹ Canatan, *a.g.e.*, 177.

²⁹² Canatan, *a.g.e.*, 177.

²⁹³ Canatan, *a.g.e.*, 321.

²⁹⁴ Canatan, *a.g.e.*, 321.

²⁹⁵ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Osmanlılarda Devlet Düzeni)*, (Sade.: Hüseyin Ragıp Uğural) Ankara, 1992, 28.

birer belge gibi yazıldıkları toplumun mazisinin sosyolojik çözümlemesini yapmamızda bize oldukça yararlı veriler sunmaktadır.²⁹⁶

Siyasetname türü eserlerin çoğunda benzer tekrarlardan oluştuğu görülüyor. Hatta bazılarındaki bu tekrarlar sanki birbirlerinin taklidi gibi görünüyor.²⁹⁷ Siyasetname türü eserlerine baktığımızda hepsinde şu ortak noktayı görüyoruz: Daha etkin ve âdil bir yönetimin kurulması ve kamu düzeninin sağlanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun için de yönetimin başında olan üst yönetici başta olmak üzere ve ona bağlı olan diğer idarecilerin birtakım ahlâki vasıflar taşıması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu eserlerde verilen öğütlerin birinci dereceden muhatabı yönetimde adeta lokomotif konumunda olan padişah'tır. Çünkü o yönetimin başıdır ve yönetimin işleyiş tarzı da O'na bağlıdır. Bu nedenle nasihatname türü eserlerin müellifleri, yönetimle ilgili gördükleri eksiklikleri ve yanlış uygulamaları ya da yönetim için yapılması uygun gördükleri şeyleri uygun bir dil ile öğüt şeklinde padişaha aktarmışlardır. Bu teorik öğütlerin pratik hayatta uygulanması artık padişaha kalmış bir durumdur.

2.2.2. NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNAME'Sİ (SİYERÜ'L MÜLÜK) VE YAZILIŞ AMACI

Siyasetname, Nizamülmülk'ün (v. 485/1092) en meşhur eseri olup “Siyerülmülük” adıyla da bilinmektedir. Siyasetname, başlangıçta sultanın başvuru kitabı olarak kaleme alınmış gözükürken daha sonraları gerek medeniyet ve müesseseler tarihi ve gerekse devlet teşkilâtı ve devletler hukuku ile uğraşanlar için zengin malzemeler ihtiva eden bir eser olmuştur.²⁹⁸ Ayrıca, eser, uzun süre vezirlik görevinde bulunmuş bir kişinin saltanat ve hükümet hakkındaki görüşlerini ihtiva etmesi yönüyle de önem arz etmektedir.²⁹⁹

Sultan Melikşah, ölümünden birkaç yıl önce Nizamülmülk, Şerefülmülk, Tâcülmülk ve Mecdülmülk'ün de aralarında bulunduğu ilim adamlarından ülkesinin durumu hakkındaki düşüncelerini ve daha önceki sultanlar tarafından izlenen,

²⁹⁶ Altay, *a.g.e.*, 8.

²⁹⁷ Canatan, *a.g.e.*, 10.

²⁹⁸ Kahveci, *a.g.e.*, 173; Menekşe, *a.g.m.*, 198.

²⁹⁹ Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi”, 272; Kucur, *a.g.m.*, 44.

kendisinin de uygulayabileceği yönetim ilkelerini belirtmelerini istemesi üzerine³⁰⁰ Nizamülmülk, bilgisini, görgüsünü, tecrübesini ve hocalarından öğrendiği bütün bilgilerine dayanarak bu eseri yazmıştır.³⁰¹

Nizamülmülk, eserinin giriş bölümünde Sultanın bu eseri yazma isteğini şöyle açıklamıştır: “Her biriniz memlekete dair düşünüp saltanatımız devrindeki aksaklıkları tespit ediniz. Dergâh, divan ve sarayımızda yerine getirilmesi gerekirken es geçilen yahut gözümüzden kaçan durumları gözden geçiriniz. Ayrıca evvelki padişahların icra etmiş oldukları halde bizim de yapmamız gerekirken icrasından geri kaldığımız durumları saptayınız. Üzerinde fikirler edinelim ve bu fikirleri hayata geçirelim ki din ve dünya işlerimiz yoluna girsin. Hem Selçukluların hem de başka padişahların töre ve adetleri üzerinde mütalaa edip bu mütalaları açık seçik olarak kaleme alarak bize sununuz. Bize sunulan bu çalışmalardan makul olanını hayata geçirelim ki her işlerimiz kurallara göre yapılsın.”³⁰² Sultan Melikşah, devlet yönetimiyle ilgili yazılıp ve kendisine sunulan eserler arasından Nizamülmülk’ün yazdığı Siyasetname’yi beğenmiştir.³⁰³

Nizamülmülk’ün yazdığı bu eser, âdete Selçuklu Devleti’nin anayasası gibi kabul edilmiştir. Daha sonraki zamanlarda da devlet idaresinde göz önünde bulundurulmuş ve devlet adamlarına her zaman örnek olmuştur.³⁰⁴ Eser, idarî, askerî, malî, sosyal, kültürel bakımından büyük bir değer taşımaktadır.³⁰⁵ Nizamülmülk’e göre, herkesin bu eseri okuması gerektiğini, hiçbir hükümdarın bu esere karşı ilgisiz kalmaması gerektiğini, bu eser sayesinde din ve dünya işlerinin daha kolay yürütüleceğini söylemiştir.³⁰⁶ Bu eseri okuyanların önleri aydınlanır ve isabetli kararlar vermek için de yüzleştikleri kapılar açılır. Diğer taraftan padişahlık, divan, meclis, mal-mülk, halkın ve ordunun durumu, vergi işleri ve bunun gibi nice

³⁰⁰ Menekşe, a.g.m., 198; Öngül, a.g.e., I, 150; Ali Ertuğrul, “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi’nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair”, *İstem*, 7, Konya, 2006, 99; Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi”, 272; Altay, a.g.e., 44.

³⁰¹ Nizamülmülk, a.g.e., 4; Altay, a.g.e., 44.

³⁰² Nizamülmülk, a.g.e., 3; Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi”, 272; Altunöz, a.g.e., 15.

³⁰³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 158; Öngül, a.g.e., I, 150; Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi”, 272; Özaydın, “Nizamülmülk”, 195.

³⁰⁴ Uluçay, *Tarih Ansiklopedisi*, 381; Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihi Rolü”, 270; Abdurrahman Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIX-1, Ankara, 2003, 72.

³⁰⁵ Şapolyo, a.g.e., 100.

³⁰⁶ Kahveci, a.g.e., 173; Özaydın, “Nizamülmülk”, 196.

meselelere vâkıf olurlar.³⁰⁷ Bu eser birçok önemli şahsiyete de ilham kaynağı olmuştur. Sultan Alâeddin Keykubad, Nizamülmülk'ün Siyasetname'sini okuyup beğendiğini ve ilke olarak öğretilerini sevinçle kabul ettiğini söylemiştir.³⁰⁸ Gazzâlî de Nasîhâtü'l-Mulûk adlı eserini yazarken Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinden faydalanmıştır.³⁰⁹

Nizamülmülk'ün yazdığı eser, siyasetname türünün önemli eserleri içinde yer alarak sonraki siyasetname yazma geleneğini belirleyen bir numune haline gelmesi, bu yönüyle daha sonraki sultan ve idarecilerin yakın ilgisine mazhar olmuştur.³¹⁰ Eser çok kere neşredildiği³¹¹ gibi, Türkçe dâhil olmak üzere çeşitli dillere tercüme edilmiştir.³¹² Aynı zamanda birçok araştırmaya da konu olmuştur.³¹³ Siyasetname'nin tam ve ilavesiz nüshası, İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Molla Çelebi kısmında 114 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Siyasetname'nin eski bir yazma nüshası ise (673/1274 tarihli) Tahran Ulusal Kütüphanesinde bulunmaktadır.³¹⁴ Bu eser o dönemde yönetimin bizzat içinde olan birisi tarafından kaleme alması açısından çok büyük önem taşımaktadır. Bu eserde Selçuklu Devleti'nin yönetimi ile ilgili birçok konu hakkında bilgi bulmak mümkündür. O neden Selçuklular tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

Nizamülmülk'ün bu eseri üzerinde, şimdiye kadar memleket içinde ve memleket dışında yapılmış çeşitli değerlendirmelerle, İran devlet anlayışını yansıttığı tezi ileri sürülmüştür. Eserinde Selçuklu hükümdarlarının eğilimlerini göz önünde bulunduran yazarın, Türk devlet ve idare anlayışını da belirttiği görmezlikten gelinmişti. Oysa İslâm'dan önceki Türklerde olduğu gibi, hükümdarların Tanrı tarafından seçildiğinin belirtilmesi, Türk devlet geleneğine uygun olarak saray

³⁰⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 4; Kucur, *a.g.m.*, 45.

³⁰⁸ Nasıreddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi veya İbn'el Bibî el-Müneccime, *Selçuknâme*, (Haz.: Mükrimin Halil Yinanç, Refet Yinanç, Ömer Özkan) İstanbul, 2007, 76; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran) İstanbul, 1979, 216; Öngül, *a.g.e.*, I, 150; Fatih Mehmet Şeker, "Selçuklu Müslümanlığının Tarihi Zemini ve Fikri Çerçevesi", *II. Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, (Editör: Hasan Yaşar), Konya, 2014, 219.

³⁰⁹ Kahveci, *a.g.e.*, 173.

³¹⁰ Ertuğrul, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair", 99.

³¹¹ Siyasetname hakkında yapılan neşirlerle ilgili geniş bilgi sahibi olmak için bkz.: Ertuğrul, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair", 99-107; Özaydın, "Nizamülmülk", 196.

³¹² Öngül, *a.g.e.*, I, 150; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 83.

³¹³ Menekşe, *a.g.m.*, 199.

³¹⁴ Altunöz, *a.g.e.*, 14.

kapısının halka açık olması gibi uygulamalar Türk etkisine örnek olarak verilebilir.³¹⁵ Netice itibariyle bu eser, Nizamülmülk'ün devlet idaresiyle ilgili bütün tecrübesini ve bilgisini ömrünün son yıllarında ortaya koyduğu mühim bir tür hatırat eseridir.³¹⁶

Claude Cahen'e göre Nizamülmülk'ü ünlü yapan sadece yönetimdeki başarısından dolayı değil; asıl olarak Nizamülmülk'ü ünlü yapan onun yazdığı Siyasetname sayesinde.³¹⁷

2.2.3. SİYASETNAMENİN İÇERİĞİ

Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde, mevcut sistemin nasıl daha etkin uygulanacağına dair sultana nasihatları içermektedir.³¹⁸ Nizâmülmülk, yalnız nasihat vermekle yetinmemiş; Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilâtını, işleyişini, askerî, siyasî, malî ve hukukî yapısını, aksayan taraflarını, alınması gereken tedbirleri, müesseselere işlerlik kazandırmak için yapılması gereken düzenlemeleri ele almış ve halkın durumu ile ilgili bilgiler vermiştir.³¹⁹

Eli bir fasla³²⁰ taksim olunan eserin her fasılda bir meselenin incelendiği Siyasetname'de ele alınan Fasıllarda işlenen konu ile ilgili, bir kısmı müellifin yaşadığı döneme, çoğu da Selçuklu öncesine ait hikâyelere yer verilmiştir.³²¹ Her fasıl, o fasla yakışır ve anlaşılır bir tarzla yazılmıştır.³²² Eserindeki asıl tavsiyelerini her bölümün başında bulunan giriş kısmında yapmıştır.³²³ Daha sonra tezini destekleyecek fikre ait sayfalar dolusu menkıbeler sıralamıştır. Peygamber kıssalarından, geçmişte yaşamış adâletli padişahlardan, halife ve sultanların hayatlarından, Müslüman memleketlerinden, İslâm öncesi İran, Orta Asya ve Çin

³¹⁵ Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihî Rolü", 270.

³¹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, Önsöz, XVII.

³¹⁷ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 236.

³¹⁸ Kahveci, *a.g.e.*, 176.

³¹⁹ Menekşe, *a.g.m.*, 199.

³²⁰ Nizamülmülk, Siyasetname'nin mukaddimesinde eserin 50 fasıldan meydana geldiğini söylüyor. Bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 5; Abdülkerim Özaydın da Siyasetname'nin 50 fasıldan oluştuğunu söylüyor. Bkz.: Özaydın, "Nizamülmülk", 195; Carl Brockelmann da Nizamülmülk'ün ölümüne yakın bir zamanda Sultan'ı İsmaililerin ve devleti tehdit eden diğer tehlikelerden haberdar etmek için eserine bir fasıl daha eklediğini söylüyor. Bkz.: Brockelmann, *a.g.e.*, 147.

³²¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, Önsöz, XVII; Menekşe, *a.g.m.*, 199; Özaydın, "Nizamülmülk", 196; Adalıoğlu, *a.g.m.*, 305; Altay, *a.g.e.*, 44.

³²² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 14.

³²³ Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 273; Altay, *a.g.e.*, 44.

tarikhlerinden misaller vermektedir.³²⁴ Kısmen yapılan tahlillere göre Siyasetname’de yer alan toplam 56 hikâyenin 11’i eski İran ve Sasanilere, 10’u Gaznelilere, 8’i Abbasîlere, 6’sı muhtelif peygamberlere, 4’ü Hulefâi Raşidîne, 4’ü Emevîlere, 2’şer hikâye Büyük Selçuklu, Büveyhî ve Tâhirîlere, 1’i Samanîlere, 1’i İskender’e, 1’i Mazdek’e ait olup dört hikâyenin ise devri tespit edilememiştir.³²⁵ Nizâmülmülk, çeşitli devirlerdeki uygulamaları değişik hikâyelerle karşılaştırarak kendi dönemi için en ideal olanı seçip tavsiye etmiştir.³²⁶ Nizamülmülk eserini yazarken faydalandığı önemli kaynaklardan birisi de bizzat kendi yaşadığı tecrübeleridir. Zira kendisi baş vezir unvanıyla uzun yıllar devlet adamlığı yapıp büyük bir tecrübeye sahip olmuştur.³²⁷

Kitapta anlatılan hikâyelerden bazıları tarihsel gerçeklerden yoksun, nakledilen hadisler de hadis ilmi açısından zayıf olmakla birlikte bunlar Nizamülmülk’ün metinde ulaşmak istediği gayeye hizmet için kullanılması bakımından başarılıdır. Esas olan hikâyenin doğru olup olmadığı değil, ileri sürdüğü teze uygunluk arz edip etmediğidir.³²⁸ Nizamülmülk, eserinde bolca hikâyelere yer verilmesinin nedenini şöyle açıklamıştır: “Kitabımızın maksadı masal anlatmak değildir. Gayemiz müreffeh çağlar çatıp işlerinin istikrarlı olmasının alameti iyi bir hükümdarın zuhur edip bozguncuları tepelemesi, görüşlerinin aynıyla sabit olması, vezir ve pîkârânının iyi ve asil olmaları, işi ehline vermeleri, iki işi aynı kişiye, bir işi iki ayrı kişiye vermemeleri, sapkın mezheplerle mücadele edip temiz mezheplileri terfi etmeleri, zalimlere karşı sert olmaları, yolları güvenli hale getirmeleri, askerlerinin ve riayetinin kendisinden korkmaları, başkomutanlığı yeni yetme toy delikanlılara değil tecrübeli ihtiyarlara emanet etmeleri, kişiyi altın sahibi değil hüner sahibi olduğu için tutmaları, dünya menfaati için dinlerini satmamaları, her şeyi usulünce icra etmeleri, din ve dünya işlerinin uyumlu yürümesi için herkesi liyakatlerince istihdam etmeleri”³²⁹ ve devletin selamet bulup muzaffer olduğu, ona gönül verenlerin kalplerini kırmaması, gönüllerini hoş tutması ve kendilerine daha fazla itimad edip

³²⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, Önsöz, XII; Kahveci, *a.g.e.*, 176.

³²⁵ Kucur, *a.g.m.*, 46.

³²⁶ Özeydin, “Nizamülmülk”, 196.

³²⁷ Kömürcüoğlu- Kömürcüoğlu, *a.g.m.*, 55.

³²⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, Önsöz, XVII; Altay, *a.g.e.*, 44.

³²⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 254.

herkesin sözüne itibar etmemesi gerektiğinden kendisini haberdar kılmaktır.³³⁰ Aynı şekilde, önceki padişah ve halifelerin koyunu kurttan nasıl koruduğuna, memurlarını ne şekilde cezalandırdıklarına, bozguncu gruplara karşı izledikleri siyasete, İslâm dinini ve Müslüman halkı nasıl desteklediklerine, İslâm dinini nasıl yücelttiklerine dair padişah bir fikir edinsin diye anlattık.³³¹ Nizamülmülk, eserinde anlattığı konuları anlaşılır ve akıcı hale getirmek için bolca hikâyelerden örnekler verilmesinin nedenini bu şekilde açıklamıştır.

Nizamülmülk, herhangi bir müstakil başlık açmadan da kendi dönemindeki bazı hadiselerle de atıfta bulunduğu da görülmektedir. Sultanın itibarını koruması ve devletin yüceltmesi için belli bazı nitelik ve kabiliyetlere sahip vezirler edinmesini öğütlemektedir. Casusluk muessesesinin ilmal edilmesi, memur alımında hassas olunması, elçilerin karşılanması gibi çoğunlukla Alparslan dönemiyle ilgili olan bazı nakilleri vezir, daha ziyade yaptığı tavsiyeleri tenkit için kullanmıştır. Asker sayısının azaltılması teklifinde olduğu gibi kendisine karşı yapılan tenkitlere de bu eserin sayfaları arasında cevap vermiştir.³³²

Eser daha ziyade ideal tipler olarak sunduğu kendi döneminden önceki hânedan ve idareler hakkında yapmış olduğu tasvirler ve yönetimin içerisinden biri olarak iyi ve geçerli bir yönetim tarzının nasıl olması gerektiğine dair verdiği öğütler itibariyle dikkate alınması gereken önemli bir eser hüviyetindedir.³³³

Nizamülmülk'ün bu eseri hem bir öğütname, hem hikmetler ve vecizlerle hem de peygamber kıssalarıyla ve evliyaların menkıbeleriyle, adil padişahların öyküleriyle doludur. Eser gelmişleri yâd eder gelmemişlerden bahseder. Bütün bu hacmine rağmen eser özet hükmündedir.³³⁴ Nizamülmülk, devletin başarıyla yönetilmesi konusunda kendi döneminde edindiği tecrübeler vasıtasıyla geliştirdiği prensipleri, geriye dönerek âdete tarihe onaylatmaktadır.³³⁵

Bu eser, devlet kurumlarının teşekkülü, işleyişi, aksayan tarafları, alınacak tedbirler, kurumlara işlerlik kazandırmak için yapılması gereken düzenlemeler hakkında bilgiler içeren; Melikşah'ın bilginlerden, bürokratlardan ve vezirlerden

³³⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 166.

³³¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 76.

³³² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 158; Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi”, 275-276.

³³³ Ertuğrul, “Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair”, 99-100.

³³⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 345.

³³⁵ Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi”, 273.

ülkeyi en iyi şekilde idare edebilmesi, din ve dünya işlerinde gerekli tedbirleri alması, kendi hayat düsturlarını, siyasî, içtimai ve dini davranışlarını ayarlayabileceği öğüt şeklinde kaleme alınmış bir eserdir.³³⁶ Ancak vezirin devlet teşkilâtı ve kurumlarıyla ilgili aktardığı bilgilerin kendi döneminin idarî anlayışını tasvir ettiği anlamına gelmediğinin bilinmesi gerekir. Zira o, eserinde Selçuklu Devleti'nin idâri mekanizmasını olduğu gibi tespit etme kaygısından ziyade, zamanın şartlarına ve anlayışına göre en uygun devlet nizamının nasıl olabileceğini ve başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini anlatmaya çalışmıştır.³³⁷

Nizamülmülk, mevcut durumun bilindiğini farz ederek eserine devletin iç kuruluşu hakkında fazla bir bilgiye yer vermemiştir.³³⁸

Kısacası Nizamülmülk, hâkimiyetin kaynağından sultanın özel ve resmi hayatına, hükümet teşkilâtından saray ve askerî teşkilâta, memur alımından memurlara emredilecek işlere, devlet ve din düşmanlarından devletin dayanması gereken zümrelere ve türlü meselelerin danışılacağı kimselerden halk arasında adâlet ve refahın sağlanmasına kadar devleti ve sultanı ilgilendiren her türlü konuya değindiğini söyleyebiliriz.³³⁹

Siyasetname türündeki eserler daha önce de belirtildiği gibi daha çok siyaset sanatıyla ilgilenen eserlerdir. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si de aynı bağlamda ele alınabilir. Bununla birlikte bu eserin sadece siyaset pratikleriyle ilgilendiğini ve hiçbir felsefi-fikhi içeriğinin olmadığını iddia etmek gerçeği görmemek demek olacaktır. Diğer taraftan Nizamülmülk üzerine yazan birçok kişi bu hataya düşmüş durumdadır. Nizamülmülk'ün ortaya koyduğu pratik siyaset sanatı belli bir düzen ve adâlet anlayışının üstüne yükselmektedir. Bu anlayışın ise fıkhi boyutlarıyla İslâm dinini ve teorik boyutlarıyla İslâm felsefesi üzerine konuşulduğu söylenebilir.³⁴⁰

³³⁶ Adalıoğlu, a.g.m., 305.

³³⁷ Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 276.

³³⁸ Brockelmann, a.g.e., 146.

³³⁹ Ertuğrul, "Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi", 276.

³⁴⁰ Kömürcüoğlu- Kömürcüoğlu, a.g.m., 64.

3. NİZAMÜLMÜLK'E GÖRE İDARE TEŞKİLÂTI

3.1. HÜKÜMDAR VE SARAY

3.1.1. HÜKÜMDAR

3.1.1.1. HÜKÜMDARLIK YETKİSİNİN KAYNAĞI

Ortaçağ Türk İslâm devletlerinde hükümdarlık devletin başı olarak en önemli unsurdur. Bu bakımdan da ilk önce incelenmesi gereken kurumdur. Selçuklu öncesi Türk devletlerinde hükümdarın gücünü Tanrı'dan aldığına inanılırdı.³⁴¹ Bu duruma göre, Türk kağanı kendisini Tanrı tarafından seçilmiş, bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Halk da bu düşünceye katılmaktaydı.³⁴² Tanrı tarafından verildiğine inanılan siyasî iktidar ve idare kabiliyeti kan vasıtasıyla sultanın evlatlarına da intikal ettiğinden, bütün hanedan mensupları hükümdar olmak hak ve salahiyetine sahipti.³⁴³

Hükümdarlık yetkisinin kaynağını anlamamız için öncelikle bu yetki ile ilintili olan “Kut” sözcüğünün ne anlama geldiğini bilmemiz gerekir. “Kut” sözcüğü; egemenlik, devlet yönetme kudreti, egemenlik yetkisi, yönetme sanatı anlamlarına gelir.³⁴⁴ Bu yetki Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal yönetme yetkisidir. Herkese verilmez; “Kut” bilgisiz, iyi ahlâk ve davranışlarını yitirenlerden uzaklaşır. “Kut”, eski Türk devlet anlayış ve geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Türk tarihinin başlangıcından beri bu sözcüğün çeşitli kültür ve uygarlık değişikliklerine rağmen yaşadığını görmekteyiz.³⁴⁵ Bu düşünce doğrultusunda Türk hükümdarları da Tanrı bağış, yani kut yoluyla yeryüzündeki insanları yönetmekle görevli olarak kabul edilirdi.³⁴⁶ Bu açıdan Türk hükümdarı adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir.

³⁴¹ Orhan Avcı ve bşk., *Selçuklulardan Bugüne*, Ankara, 2004, 52; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 75.

³⁴² Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 75; Altunöz, *a.g.e.*, 53-54.

³⁴³ Tüzün, *a.g.e.*, 25.

³⁴⁴ Mahmut Arslan, *Kutadgu Biligdeki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul, 1987, 41; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 41.

³⁴⁵ Arslan, *a.g.e.*, 43-45; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 4; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 222.

³⁴⁶ Kurpalidis, *a.g.e.*, 73; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 497.

Bu hâkimiyet anlayışının Asya Hun Devleti zamanından beri, asırlar boyunca Türk Devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı da malumdur.³⁴⁷

Eski Türk devletlerinde siyasal iktidarın yeryüzü temsilcisi olan Kağan, kendi görev ve misyonunu yerine getirecek tek kişi olduğu inancına sahiptir. O, iktidara Gök-Tanrı'nın açtığı yoldan gelmiştir. Kağan, dünyaya hükmetmek suretiyle ulus ve kavimleri birleştirici ve koruyucu bir fonksiyona sahip olduğu iddiasındadır.³⁴⁸ Ancak Türk kağanı, hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi “Tanrı-Kral” sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı ise, sadece ilahi bağışa nail olmaktan ibaretti.³⁴⁹

Bilindiği gibi İslâmiyet'te devlet başkanı olan halife Peygamberimiz (s.a.s)'e vekillik ettiği için bütün Müslümanların başı yani “Emir'ül mü'minin” diye anılırdı. O, insanların dünya ve ahiretle ilgili bütün işlerin idaresinden sorumlu tutulurdu. Fakat Türk hükümdarına Tanrı'nın bağışı olan “kut” anlayışı sadece yeryüzündeki insanları idare etmekle görevli idi. İşte hâkimiyet anlayışındaki bu ayrılık İslâm tarihinde ilk defa Büyük Selçuklu Devleti döneminde ortaya çıkmıştır. Türk hükümdarları dünyayı idare etme yetkisini halifeye devretmeyerek kendi sorumluluğunda muhafaza etmişlerdir. Selçuklu sultanları halifeye saygıda kusur etmedikleri gibi halifeyi sadece muhterem bir vatandaş olarak kabul ediyorlardı.³⁵⁰

Farabi'ye göre de erdemli şehrin yöneticisi sıradan herhangi bir insan olmaz. O'na göre yöneticilik iki şeyle olur:

1. O insan, yaratılışı ve tabiatı yöneticiliğe yatkın olmalıdır.

2. O insan, yöneticilikle ilgili iradî meleke ve tutumları kazanmış olmalıdır.

Bunlar ise tabiatı gereği yöneticiliğe istidadı olan insanda gelişip ortaya çıkacaklardır. Bundan dolayı erdemli şehri yönetecek kişi herhangi birisi tarafından yönetilmesi mümkün değildir. O bütün amaçlarını gerçekleştirme yönünde hareket eden ve şehrin bütün fiillerinde kendisine yöneldikleri kişi olmak zorundadır.³⁵¹

³⁴⁷ Oğuz Tuğral, *Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Devlet Anlayışı*, (Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2008, 20-21.

³⁴⁸ Arslan, *a.g.e.*, 59.

³⁴⁹ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 23; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 76; Altunöz, *a.g.e.*, 54.

³⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 346.

³⁵¹ Ebu Nasr el-Farabi, *el-Medînetü'l-Fâzıla (Mabâdî'Arâ Ahl Al-Madîna Al-Fâzıla)*, (Çeviri ve Açıklamalar: Ahmet Arslan) 2. baskı, Ankara, 2004, 94.

Büyük Selçuklularda devlet üç temele dayanıyordu ki bunlar: Saray, hükümet ve ordu idi. Siyasal otoritenin çevresinde yapılanan bu idarî organizasyonda en üst basamağında sultan bulunmaktadır. O, bu sıfatıyla yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kendi şahsında topluyordu. Sultan yetkisini doğrudan doğruya Tanrı'dan almakta idi. Hükümdar Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte Selçuklularda hükümdarın yetkileri hiçbir zaman Sâsânî, Bizans ve hatta Gazneli hükümdarları gibi sınırsız değildi.³⁵²

Selçuklu Sultanları hâkimiyetin Allah'ın iradesiyle ellerinde olduğunu halka ispatlamak için her türlü delile başvurmuşlardır. Birçok Selçuklu belgesinin karar rûknünde, hükümdarın Allah tarafından görevlendirildiği halkı korumak için gösterdiği özen anlatılmaktadır.³⁵³ Sultan Alparslan'ın şu fikirleri bu anlayışı teyit etmektedir: “Tanrı kendisine teveccüh göstererek onu âdemoğulları arasından, dünya işlerinin nizama konması için seçmiş, zamanın çehresini fikirlerinin nuruyla aydınlatmış, dünya yüzünü devletin büyüklüğü ve adâletiyle süslemiş, memleket caddesini kendisine göstermiş, devlet merdivenlerini çıkmasını emretmiştir.”³⁵⁴

Selçuklularda devletin yegâne ve aslî temsilcisi sultandır. O hâkimiyet ve idarî yetkisi ile ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sahibidir. Ancak hükümdarda bulunan bu hâkimiyet ve idarî hususlar tabiatı ile bizzat kullanamayacağı için belirli müesseselere vekâleten veriliyordu. Nitekim Büyük Divan tarafından devlet ve hükümet işlerinin yürütülmesi için alınan kararlar Selçuklu sultanı adına alınırdı. Töre ve yasaya aykırı olmamak şartıyla hükümdar her hususta mutlak hâkimdi. Ancak hükümdar hiçbir zaman mukaddes ve sorumsuz değildi.³⁵⁵

Nizamümülk de eski Türklerde olduğu gibi hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığını ve Tanrı adına saltanat sürdüğü görüşüne sahiptir.³⁵⁶ O'na göre Allah Teâlâ her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdara yaraşır

³⁵² Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara, 2007, 4-5; Arslan, *a.g.e.*, 41; Yazıcı, *a.g.e.*, 294; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 29; Abdülkerim Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, *İslâm Tarihi*, (Hasan İbrahim Hasan'ın Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi adlı eserine yapılan ek ciltlerin ikincisidir.), İstanbul, 2006, VIII, 211; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 151; Altunöz, *a.g.e.*, 55.

³⁵³ Kurpalidis, *a.g.e.*, 72.

³⁵⁴ Kurpalidis, *a.g.e.*, 72; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 497; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 53; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 151.

³⁵⁵ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 53.

³⁵⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 497; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 53; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 76.

birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve kamu düzeninden onu sorumlu kılarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır. İnsanların da ona güvenmesi ve ona itaat etmesi için de Allah insanların gönlünde ona karşı derin bir sevgi ve saygı uyandırır. Allah bu kişinin bahtını açarak talihini ona yaver kılar, ona verdiği akıl ve fikirle eli altındakileri layıkıyla istihdam eder. Onları başarılı olabilecekleri makam ve mevkiye yerleştirir. O da halk arasından hizmetkârlarını ve adamlarını tek tek seçerek her birine bir takım rütbelere ve mertebelere verir. Ayrıca din ve dünya ile ilgili işlerde seçtiği kişilere güvenir. Bu sayede halkını olası sıkıntılara ve tehlikelere karşı korur.³⁵⁷ Nizamülmülk, eserinin farklı birkaç yerinde bu doğrultudaki görüşlerini de şöyle dile getirmiştir: Hükümdarlığa yakışan güzel vasıfları Hak Teâlâ ona ihsan eder. Allah Teâlâ ona liyakat ve inancı ölçüsünde kendisine devlet ve memleket verir. Cihanı ona bağlı kılarak onun iktidar ve saygınlığını dünya âleme eriştirir.³⁵⁸ Allah padişaha kendi kullarına hükmetme yetkisi vermiştir. Fakat hükümdarlık, insanlara yapılan ihsan ve lütufla pekişir. Bunun yanında padişahın adâletli olması ve mazlumlara kıyan elleri kırması gerekir. Padişah eğer bu hususlara riayet etmez ve zulüm ederse bu yüzden padişahın ömrü kısalmış ve saltanatı başkasının eline geçer. Allah Teâlâ katında padişahların işledikleri günahattan daha büyük günah yoktur. Çünkü Allah Teâlâ padişahlara bahsettiği nimeti hiçbir kuluna nasip etmemiştir.³⁵⁹ Allah Teâlâ, hükümdarın adil ve akil oğullarından birine talihini yâr kılıp düşmanlarını tepelemesine, ona ilim ve hikmet vererek iyiyi kötünden ayırt etmesine, herkesle yakinen ilgilenip kendisinden önceki hükümdarların vasıflarını, atalarının yurt ve saraylarının töresini herkese sormasına, bunları kitaplardan tahkik etmesine imkân verir.³⁶⁰ Nizamülmülk'ün bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Allah birini hükümdar olarak seçerken onun hangi ırktan olduğuna bakmamakta, sadece hükümdarlık vasıflarına sahip olup olmadığına bakmaktadır.³⁶¹ Nizamülmülk'ün hükümdar seçilme konusundaki bu düşüncelerine baktığımızda hükümdarlık yetkisi ve onunla ilgili vasıflar Allah tarafından halk arasından birisine bahşedilir. Bu anlayış eski Türk devletlerindeki Kut anlayışıyla aynıdır. Eski Türk devletlerindeki

³⁵⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 11-12; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 151; Altunöz, *a.g.e.*, 58.

³⁵⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 13, 42.

³⁵⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 54, 208.

³⁶⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 206.

³⁶¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 497; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 53.

Kut anlayışında da hükümdarlık yetkisi Tanrı tarafından hükümdara bahşedildiğine inanılıyordu.

Selçuklularda hükümdarlık yetkisi Allah tarafından hükümdara bahşedildiğine inanıldığı için bütün memleket ve halk sultana ait olduğu anlayışı hâkimdi.³⁶² Hükümdarın sahip olduğu bu yetki sayesinde, belirli esaslar dâhilinde yayınladığı fermanlar, hatta ağzından çıkan sözler bile kanun niteliğini taşırdı. Gerek her kademedeki devlet teşkilâtının mensupları, gerekse her sınıftan halk bunlara itaat etmekle yükümlüdür.³⁶³

3.1.1.2. HÜKÜMDARIN TAHTA ÇIKIŞI

Eski Türk töre ve devlet geleneğinde bütün ülke bir bakıma devleti kuran ailenin mülkü sayılıyordu. Bu yüzdendir ki hakan ülkesini sağlığında oğulları arasında böler ya da hakan ölünce oğulları böyle bir bölüşümü bazen barış bazen de savaşıyla çözüyorlardı. Bu anlayış Osmanlılar dâhil olmak üzere tarihte kurulmuş hemen bütün Türk siyasal kuruluşlarında görülmüş bu yüzdendir ki ülke ve devlet bütünlüğü her zaman sağlanamamıştır.³⁶⁴ Ancak eski devirlerden beri Türk devletlerinde tahtı hanedanın belirli bir üyesine intikal ettiren kesin bir gelenek yerleşmemiştir. Bazen büyük oğullar bazen de küçük oğullar veliaht olarak tercih edilirdi. Bu durum Selçuklularda da varlığını devam ettirmiştir. Hanedan mensupları aileden intikal eden “Kut”un kendilerinde de mevcut ve ülkenin hanedanın ortak malı olduğu düşüncesiyle zaman zaman iktidarı almak gayretine ve belirlenen veliahte karşı mücadeleye girişirlerdi.³⁶⁵ Kardeşlerden en kuvvetlisi bu düşünce ile tahta geçerken, bu durum bazen de zaafa sebebiyet vererek devletin parçalanmasında önemli etken olabiliyordu.³⁶⁶

Selçuklularda da düzgün veraset usulü yoktu, hükümdarlar çoğu zaman sağlıklarında yerlerine geçecek veliahtı tayin ederlerdi. Fakat sultanın ölümünden sonra hanedana mensup erkekler, veliahtın hükümdarlığını kabul etmezler, aralarında

³⁶² Kurpalidis, *a.g.e.*, 72; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 497; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 53.

³⁶³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 498.

³⁶⁴ Arslan, *a.g.e.*, 56.

³⁶⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 498; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 28; Özeydin, “Anadolu Selçukluları”, 214.

³⁶⁶ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 28.

kanlı savaşların çıkmasına sebep olurdu.³⁶⁷ Büyük Selçulularda Tuğrul Bey daha sağlığında yerine kimin geçeceği sorununu çözümlmek istemiştir. Kardeşi Çağrı Bey'in oğullarından yaşça küçük olmasına rağmen Ebü'l Kasım Süleyman'ı kendisine veliahd olarak göstermişti. Buna rağmen yine Çağrı Bey'in oğullarından Alparslan Selçuklu tahtına geçmişti.³⁶⁸ Sultan Alparslan, Kutalmış ile yaptığı savaşta galip gelince; akrabalarından Kutalmış'la beraber olanları öldürölmelerini hatta küçük yaşdaki oğlu Süleyman Şah'ı da ortadan kaldırmayı emretti. Fakat Nizamölmölk, dirayeti ve iyi tedbirinden dolayı bu işi uygun görmedi. "Akrabayı öldürmek doğru olmaz. Uğursuzluk getirir, devlet çabuk yıkılır." Sözüne karşı Alparslan da Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'ı ve adamlarını öлке sınırları içinde bırakmak doğru olmaz. Onların zararı dokunabilir deyince Nizamölmölk, onlar sınır boylarına gönderilsinler ve orada ikâmet etsinler. Onlardan meliklik ve emirlik sıfatları alınsın ki sefalet içinde yaşasınlar. Daha sonra Süleyman Şah'ı, akrabaları ve adamlarıyla birlikte Diyarbakır'da onlar için belirlenen bir yere gönderdiler.³⁶⁹ Bu olayda taht kavgası problemi sultanın yakınlarını öldürme yöntemi dışında, Nizamölmölk'ün düşüncesiyle farklı bir yöntemle çözümlenmiş oldu.

Sultan büyük veya küçük ayırt etmeksizin oğullarından dilediği birini veliaht olarak seçmekteydi. Fakat sultanın ölümünden sonra bir veliaht tayini öteki kardeşlerin taht üzerinde hak iddiasından alıkoymazdı.³⁷⁰ Çünkü veliaht olarak tahta çıkan şehzadenin dışındaki diğer şehzadeler haklarının gasp edildiği duygusuna kapılarak harekete geçmekteydi.³⁷¹ Sultan Alparslan da çocukları arasında en büyüğü olmamasına rağmen cesareti ve idarede gösterdiği kabiliyet ile Melikşah'ı h. 458 (m.1065-1066) tarihlerinde hâkimiyeti altındaki bütün beldelerde onun adına hutbe okutarak veliahd olarak ilan etmişti.³⁷² Melikşah'ın tahta çıkmasıyla mesele kapanmamıştır.³⁷³ Alparslan'ın ölümünden sonra onun kardeşi Kavurd³⁷⁴ Kirman'dan hemen hareket etti. Nizamölmölk'ün de desteği ile Melikşah amcasına

³⁶⁷ Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 183.

³⁶⁸ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 201-202; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 498-499; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 41.

³⁶⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 234; Akarayî, *a.g.e.*, 11.

³⁷⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 499; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler", 103.

³⁷¹ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler", 77.

³⁷² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 244; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 499; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 66; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler", 78.

³⁷³ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler", 78.

³⁷⁴ Abu'l-Farac Tarihinde, Melik Kavurd'un adı Karut (Kaurath) olarak geçmektedir. Bkz.: Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 326.

karşı galip gelerek amcasını da yayının kirişi ile boğarak öldürdü.³⁷⁵ Sultan, yerine geçecek kişinin yani veliahdın tayini konusu bütün çabalara rağmen kesin bir düzene kavuşturulmamış ve genelde bu konu Selçukların zaaflarından birini oluşturmuştur.³⁷⁶ Bu duruma göre Sultan kendisinden sonra yerine kimin tahta geçeceğini tayin etse bile bu hanedanın diğer üyeleri için bağlayıcı bir karar olmazdı.

Büyük Selçuklularda bilfiil isyana girişmeyen bir hanedan mensubunun saltanata hak iddia edebilir diye idam edildiğine rastlanılmamaktadır. Buna karşılık Anadolu Selçuklular ve Osmanlılarda kardeş katline rastlanmaktadır. II. Kılıç Arslan 1155'te tahta çıktığı zaman kendisine rakip olarak gördüğü ortanca kardeşini boğdurtmuştur. II. Keyhüsrev (1237-1246) de bir oğlu olunca hapisteki kardeşini idam ettirmişti.³⁷⁷

Selçuklularda şehzadeler daha küçük yaşlarda iken devlet işlerine alışmak ve iyi bir şekilde yetiştirilmek üzere “atabey” veya “lala” ismi verilen emirlerden birisinin denetiminde bir vilâyete gönderilirdi.³⁷⁸ Böylece şehzadeler lala denetiminde gönderilen yerlerde yetiştirilerek yönetim hakkında deneyim kazanırlardı.

Görüldüğü gibi Türk hükümdarını Tanrı'nın seçtiği ve üstün meziyetlerle donattığı kişi idi. İktidar ise, hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi. Bu duruma göre, iktidar üzerinde bütün hanedan üyeleri eşit hakka sahipti. Fakat Tanrı iradesini, hanedan üyeleri arasından sadece biri üzerinde kullanmaktaydı. Bu da genellikle hükümdarlığa en çok layık ve yetenekli bir hanedan üyesi olmaktaydı. Dolayısıyla hanedan üyeleri arasında taht kavgaları kaçınılmaz ve meşru bir olay olarak daima tekrarlanmaktaydı.³⁷⁹ Bu da merkez yönetimi zayıf duruma düşürüyordu. Bu yüzden Büyük Selçuklu Devleti kısa sürede parçalanmış ve sadece Türkiye Selçukluları varlıklarını bir yüzyıl daha sürdürebilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁵ Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, 326; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 67-68; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 69.

³⁷⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 294.

³⁷⁷ Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, VIII, 211.

³⁷⁸ Akarayî, *a.g.e.*, 11, d.n. 41.

³⁷⁹ Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler”, 77.

³⁸⁰ Tabakoğlu, *a.g.e.*, 83.

3.1.1.3. HÜKÜMDARLIK ALAMETLERİ VE UNVANLARI

Müslüman Türk hükümdarları, devletin başı olmaları sıfatıyla, iktidarlarının içeride ve dışarıda meşru bir kuvvet olarak tanınması ve kabul edilmesi için hükümdarı, diğer devlet görevlilerinden ve tebaadan ayıran bir takım hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri almışlar ve kullanmışlardır.³⁸¹ Selçuklu hükümdarlarının kullandıkları lakaplar ve unvanlar Abbasî halifeleri tarafından kendilerine verilmekteydi.³⁸²

Selçuklular, başlangıçta eski Göktürk devlet düşüncesi ve teşkilâtının uygulayıcısı Oğuz Yabgu Devleti'nin izinde idiler. Bu devlet teşkilâtında hükümdar Yabgu unvanını taşıyordu. Nitekim Selçuk'un oğulları Arslan ve Musa, Yabgu unvanını taşımışlardı. Fakat Selçuklular, Horasan'a geçip Müslüman Türk devletleriyle temasa geçtikten sonra bu unvanlarda değişiklikler meydana geldi.³⁸³ Tuğrul Bey, ilk başlarda emir veya melik unvanlarını kullanırdı. Daha sonra bastırdığı sikkelerde (1041/1042) emir unvanını kullanıldığı görülmektedir. Selçuklular bağımsızlığını ilan ettikten sonra Çağrı Bey de melik unvanıyla anılmıştı.³⁸⁴

Sultan Alparslan Selçuklu tahtına (m.1064) geçince Abbasî halifesi Kâim-Biemrillah tarafından Alparslan'a "Şahinşahü'l-Âzam, Melikü'l Arab ve'l-Acem" gibi bazı lâkap ve unvanlar verilmiştir. Yine Bizans'a bağlı ve kaynaklarda "asla fethedilmez" şeklinde nitelenen, surlarıyla meşhur Ani'nin (16 Ağustos 1064) fethedilmesi üzerine bu başarıyı kutlayan halife, Alparslan'a Ebü'l-Feth unvanını vermiştir.³⁸⁵ es-Sultanu'l-Âzam, Sultanu'l-Âlem diye anılan Melikşah'ın es-Sultanu'l-Âdil, Ebü'l-Feth lakaplarının yanında halife tarafından kendisine verilmiş Muizzu'd-Din, Celâlu'd-Dünya ve'd-Din, Kasîmu Emîr'il Mü'minîn,³⁸⁶ Celâlu'd-Din ve'd-Devle Ebü'l-Feth gibi unvanları vardı.³⁸⁷ "es-Sultanu'l-Âzam" unvanını

³⁸¹ Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 152; Kasım Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, 1. baskı, İstanbul, 2011, 49.

³⁸² Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 32.

³⁸³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 499.

³⁸⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 499.

³⁸⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 499; Yazıcı, *a.g.e.*, 216; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 32; Alptekin, *a.g.m.*, 191.

³⁸⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 500; Yazıcı, *a.g.e.*, 228; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 33.

³⁸⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 282.

asıl kullanan hükümdar ise Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan Sencer olmuştur.³⁸⁸

Sultan, kavramının ne anlama geldiğini ve hangi yöneticiler için kullanıldığına da bakalım: Sultan Arapça kökenli bir kelime olup; Güç, kuvvet, otorite, iktidar gibi soyut anlamlara işaret eden bir kavram olarak İslâm kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Hz. Muhammed döneminden beri yönetici, hükümdar ve devlet başkanı gibi anlamların karşılığı olarak kullanılmıştır. Abbasîler devletinde genellikle bazı devlet görevlileri, valiler, divan sahipleri ve vezirler için kullanılmıştır. Daha sonra bu unvan gayri resmi olmakla birlikte bağımsız hükümdarlar için kullanılmaya başlanmıştır. Temel anlamda dünyevi otoriteye işaret eden sultan kelimesini bir unvan olarak Selçuklularda ilk kez kullanan Tuğrul Bey'dir. Bu unvan 1043-1044 tarihlerinde Hemedan'da kestirilen Selçuklu sikkelerinde kullanılmıştır. Selçuklu hükümdarlarının sultan olmasıyla birlikte İslâm tarihinde de bir ilk gerçekleşmiştir. Daha önce halife'nin sorumluluğunda bulunan siyasal iktidar dünyevileşmiştir. Siyasî ve dini iktidar arasında bir yarıma meydana gelmiştir.³⁸⁹ Nizamülmülk, Siyasetname'de "sultan" unvanını ilk kullanan Gazneli Sultan Mahmud olduğunu söylemiştir. Bu unvan Sultan Mahmut'tan sonra gelenek haline gelmiştir.³⁹⁰

Selçuklu sultanları hiçbir zaman Sasani, Bizans ve hatta Gazne hükümdarları gibi mutlak bir sultayı temsil etmemişler. Selçuklu sultanları; melikler, beyler ve emirler üzerinde ancak bir derece farkıyla en yüksek makama sahip olmuşlar. Eski Türk kağanları durumunda kalmışlardı.³⁹¹

Yukarıda açıkladığımız gibi lâkap ve unvanların farklılıklar gösterdiği gibi birçoğunun farklı zamanlarda aynı şekilde kullanıldığı da görülmektedir.³⁹² Selçuklu hükümdarları siyasî ve askerî başarılarına uygun olarak çeşitli unvan ve lakaplar da kullanmışlardır.³⁹³

³⁸⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, 234-235; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 32; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 152.

³⁸⁹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 169-170; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 31; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 151.

³⁹⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 63-64.

³⁹¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 218.

³⁹² Yazıcı, *a.g.e.*, 295.

³⁹³ Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 152.

Nizamülmülk, Siyasetname’de unvan ve lakaplar konusuna bir bölüm ayırmıştır.³⁹⁴ Nizamülmülk burada herkesin bulunduğu makam ve mevkiye göre unvana sahip olması gerektiğini ve kişinin hak etmediği unvanı kullanılmaması gerektiğini belirtmiştir. Kendi dönemlerinde unvanların alabildiğince artmış durumda olduğuna vurgu yapmıştır. Ona göre, bir şeyin sayısı arttıkça değeri düşer ve saygınlığı azalır. Hükümdarlar ve halifeler unvan konusunda daima idareli davranmışlar. Nitekim memleket düsturlarından biri unvanlara sahip çıkmak, diğeri de her şahsın makam ve mevkisini korumaktır. Ona göre, Tüccar bir kişi ile bir çiftçinin, avamdan biriyle havastan birinin unvanları bir olunca bunların konumları arasında fark kalmayarak aynı olurlar. Bir imam veya kadı’nın unvanı ile ilimden ırfandan haberi olmayan, hatta okuma yazması olmayan birisinin unvanı aynı olursa; âlim ve cahil, kadı ve büyüklerin ile talebelerinin sahip oldukları unvanlar aynı olursa hem aralarındaki farkı kaldırır hem de bu şekilde doğru olmaz.³⁹⁵ Nizamülmülk burada her kesin bulunduğu mevki ve konumuna göre unvan kullanılması gerektiğini söylemiştir.

Nizamülmülk eserinde, kimin hangi lakabı kullanılması ile ilgili de bilgi vermiştir. Ona göre, İmamlar ve din âlimlerinin unvanları şu şekilde olmalıdır: Mecdü’d-din, Şerefü’l-İslâm, Seyfü’s-sünne, Zeynü’ş-şeria, Fahru’l-ulema gibi unvanlardır. Ordu komutanları, emirler, ikta sahipleri ve memurlar da; Seyfü’d-devle, Hüsamü’d-devle, Zahirü’d-devle, Cemalü’d-devle, Şemsü’d-devle gibi unvanlar kullanmalıdır. Vezirler, âmiller, mutasarrıflar da Amîdu’l-mülk, Nizamülmülk, Kemâlu’l-mülk, Şerefü’l-mülk, Şemsü’l-mülk gibi unvanlar³⁹⁶ kullanmalıdır.

Nizamülmülk’e göre, din ve İslâm lafızlarını içeren unvanlar âlimlere; devlet ve mülk lafızlarını içeren unvanlar hâcegân’a hastır. Ulema kesimi dışında, din ve İslâm lafızlarını ihtiva eden bir unvan kullanana engel olunmalı ve başkalarına da ibret olması için de bu gibi kimseler cezaya çarptırılmalıdır.³⁹⁷

Selçuklular zamanında bir kısım unvan ve lakaplar sadece sultanlara verilirdi. Hanedana mensup kişiler, melikler, diğer askerî ve sivil erkâna da unvan verilirse de

³⁹⁴ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 53.

³⁹⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 216.

³⁹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 226.

³⁹⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 227.

bunlar sultanların kullandıkları unvanlar olmazdı. Hatta birçok sultanın, melik olduğu dönemlerde kullandığı unvanlar ile sultan olduktan sonra kullandığı unvanlar bile birbirinden farklıydı.³⁹⁸

Yukarıda hükümdarlık alâmetlerinden unvan ve lakapları kısaca açıklamaya çalıştık. Unvan ve lakaplar dışında hükümdarların bir de bazı alâmetleri vardır. Hükümdarın sahip olması gereken alâmetlerin ise sadece isimlerini vermekle yetinelim. Bu alâmetler şunlardır: Hutbe, sikke (para), tevki (imzaya eşdeğer alâmet), tuğra (Padişahın ismi ve lakabı bulunan alâmet), çetr (şemsiye), nevbet (bando konseri), sancak, saray, saltanat çadırları, taht, taç, tıraz (kenar yazılarla süslenmiş elbise), hil'at (kıymetli elbise), ok ve yay, kemer, çizme, kılıç ve yüzüktür.³⁹⁹ Özellikle hutbe, Selçuklular döneminde hükümdarlık alâmeti açısından vazgeçilmez bir unsur idi.⁴⁰⁰

Selçuklu Sultanlarının muharebelerde veya herhangi bir gezide hâkimiyet alâmeti olarak da başlarının üstünde atlastan veya altın işlemeli kadifeden yapılmış bir şemsiye (çetr) tutulurdu. Daima yanında hazır bulunan askerî mızıka takımı (Nevbet), günde beş defa namaz vakitlerinde nevbet çalarlardı.⁴⁰¹ Hükümdarların yerden biraz yüksekçe bir tahtları vardı. Resmi törenlerde giydikleri bir taçları varsa da genellikle başlarına büyük bir sarık sararlardı. Mühür yüzükleri ise nerede olurlarsa olsunlar imzalamaları için kendilerine getirilen belgeleri mühürlemelerinde kullanılırdı. Tutsaklar ve muhafız kıtasındaki askerlerden oluşan maiyetinin gelişini sancaklar ve mızıka takımı haber verirdi. Sultanlar saraylarda yaşarlardı. Her büyük kentte sultan için bir saray yapılmıştı. Ayrıca sultanlar isterlerse dinlenmek ve eğlenmek için sayfiye saraylarını da yaptırabilirlerdi.⁴⁰²

Görüldüğü gibi Selçuklularda hükümdarlar, bir kısmı manevî diğer bir kısmı ise maddi olmak üzere değişik unvan ve lâkaplar kullanmışlardır. Bu unvan ve lâkaplar Selçuklu sultanını en yüksek hükümdar olarak nitelendiren birtakım hükümdarlık alâmetleridir.⁴⁰³

³⁹⁸ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 54; Alptekin, *a.g.m.*, 191.

³⁹⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 499-505; Yazıcı, *a.g.e.*, 295-297; Alptekin, *a.g.m.*, 186-192; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 152-155.

⁴⁰⁰ Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 73.

⁴⁰¹ Alptekin, *a.g.m.*, 185.

⁴⁰² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 178.

⁴⁰³ Kurpalidis, *a.g.e.*, 71; Yazıcı, *a.g.e.*, 295.

3.1.1.4. HÜKÜMDAR'IN KİŞİLİĞİ VE AHLÂKİ İLE İLGİLİ NİTELİKLERİ

3.1.1.4.1. DİNDAR OLMAK

Nizamülmülk'e göre bir padişapta kesinlikle bulunması gereken ve padişah için olmazsa olmazlardan kabul ettiği önemli bir özellik dindarlıktır. Ona göre din ve hükümdar birbirlerinin kardeşi gibidir. Hükümdarın vatanında bir kargaşa meydana gelirse din de bundan zarar görerek bozgunculara ve dini eğrilere gün doğar. Aynı şekilde dinde de fesat ve bozgunculuk meydana gelirse memlekette düzen kalmaz.⁴⁰⁴ Bu yüzden Selçuklularda din ve devlet aynı madalyonun iki yüzü gibi kabul edilmiştir.⁴⁰⁵

Nizamülmülk'ün kendisi de zaten dindar birisiydi. Dini değerlere oldukça hassasiyet gösterirdi. O, bir sözünde şöyle demişti: İçinde suyu bulunan ve geliri ile yaşayabileceğim bir toprak parçası ve dağ başında, Rabbime ibadet etmek maksadıyla içine çekilebileceğim bir mescidimin olmasını arzu ederdim.⁴⁰⁶ Onun bu sözü, kendisinin dindar birisi olduğunu ve dinin gereklerini de yerine getirmek için gayret ettiğini görüyoruz.

Nizamülmülk'e göre; hükümdar dini hassasiyetlere uyması gerekir. Öncelikle kötülük yapmaktan şiddetle sakınan, kalbinde Allah korkusu taşıyan, gönlünde ihanet beslemeyen,⁴⁰⁷ dinde doğru istikameti takip eden, dosdoğru bir itikada sahip olan, Allah'a iyi bir kul olmayı seven, teheccüd namazlarını kılan ve nafil oruçları tutan, din bilginlerine saygı gösteren ve onları himaye eden, sadaka veren, yoksullara iyilik yapmak⁴⁰⁸ gibi dinin emirlerine sınıksız sarılan ve yasaklarından da kaçınması gerekir.

Selçuklu sultanları, dinin emir ve yasaklarına uyma konusunda oldukça hassas davranmışlardı. Örneğin Tuğrul Bey namazların kılınmasına çok dikkat

⁴⁰⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 78; Canatan, *a.g.e.*, 102; Önder, *a.g.e.*, 23; Altunöz, *a.g.e.*, 62.

⁴⁰⁵ Kahveci, *a.g.e.*, 177.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 50.

⁴⁰⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 65.

⁴⁰⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 13; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 228; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları*, 2. baskı, İstanbul, 2009, 176.

ederdi. Pazartesi ve perşembe günlerinde de nafil oruç tutardı.⁴⁰⁹ Sultan Alparslan da aynı şekilde dindar, takva sahibi ve her işinde Allah’a tevekkül eden birisiydi. Dinin emirlerini yerine getirmesi konusunda oldukça dikkat ederdi. Allah’ın kendisine verdiği nimetlere karşı çok dua ederdi. Çok sadaka verirdi. Her Ramazan ayında yoksullara 15.000 dinara yakın para yardımında bulunurdu.⁴¹⁰ Sultan Melikşah ve Sultan Sencer’in de aynı şekilde dini hassasiyetlere özen göstermişlerdi. Hatta Sultan Sencer’in hayatında bir tek vakit namazını bile terk etmediği bilinmektedir.⁴¹¹

Nizamülmülk, hükümdarın arzu ettiği gibi davranıp hukukun üstünde sorumsuz biri olamayacağını, İslâm’ın bildirdiği ilahi hükümlerin sınırları içerisinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böylece hükümdarın sahip olduğu yetkilerinin çerçevesini çizmiştir. Hükümdarın adil olmasını ve insanların hakkına riayet etmesi için de Allah’tan korkması gerektiğini söylemiştir.⁴¹²

Nizamülmülk, padişahın dini konularda bilgi sahibi olması için çaba göstermesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun için de padişahlar haftada bir ya da iki defa din ulemasını huzuruna davet edip Allah Teâlâ’nın emirlerini bizzat onlardan dinlemek, Kur’an’ın tefsiri ve Resûlullâh’ın hadislerini onlardan dinleyerek gönlünü bu şekilde dünya meşgalesinden kurtarır. Şayet bir süre böyle devam ederse bunu alışkanlık haline getirir. Dini, dünyevi konularla ilgili takınacağı tutum, izleyeceği çözüm yolları hakkında aydınlandığı takdirde yüksek vicdan, adâlet ve muhakeme gücü sayesinde hiçbir dini eğri, mezhebi bozuk kişi onu hak yoldan ayıramaz; memleketinde kötü emeller ve sapkınlıklar ortadan kalkarak muazzam işler icra eder. Kendi devrinde ahlâksızlığın, yolsuzluğun ve ihtilafların kökü kazınır.⁴¹³ Bu doğrultuda Selçuklu sultanları din âlimleri için medreseler açarak onlara büyük destek sağlamışlardır.⁴¹⁴

Nizamülmülk’e göre, padişahın sadece kendisi dindar olması yeterli değildir. Bunun için padişah devletin herhangi bir kademesinde görevlendireceği kişilerde de bu hususu göz önünde bulundurması gerekir. Görevlendirmek istediği kişi, kalbinde

⁴⁰⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 201-202; Kara, *a.g.e.*, 176; Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, 72; Ünal, *a.g.m.*, 118.

⁴¹⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 21; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 228; Kara, *a.g.e.*, 177.

⁴¹¹ Kara, *a.g.e.*, 177.

⁴¹² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 15-16; Kahveci, *a.g.e.*, 175.

⁴¹³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 77.

⁴¹⁴ Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, 72.

daima Allah korkusu taşıyan, içinde kin ve düşmanlık beslemeyen kişileri bulup seçerek kendilerine şöyle söylesin: “Bu şehri ya da bu bölgeyi sana emanet ediyoruz; Ahirette Hak Teâlâ’nın bizi sorumlu tuttuğu şeyden biz de seni sorumlu tutarız”.⁴¹⁵ Sözüyle padişahın kendisi dindar olması gerektiği gibi görevlendireceği diğer memur ve yöneticilerin de dindarlık vasfına haiz olması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Nizamülmülk’e göre, padişah ilahi kuralları basite alırsa yahut da Allah Teâlâ’nın emirlerini yerine getirmekte bir gevşeme gösterirse bu durumda Allah onu ve maiyetindekileri cezalandıracak ve yaptıkları bu çirkin işlerin karşılığını da ağır bir şekilde vereceğini belirtmiştir.⁴¹⁶

3.1.1.4.2. İLİM SAHİBİ OLMAK

Nizamülmülk, Siyasetname’de padişah için gerekli gördüğü bir başka özellik de padişahın ilim sahibi olması ve ilim erbabını korumasıdır. Çünkü padişahın ilim sahibi olması, dini, dünyevi konularla ilgili takınacağı tutum, izleyeceği çözüm yolları hakkında aydınlandığı takdirde yüksek vicdan, adâlet ve muhakeme gücü sayesinde hiçbir dini eğri, mezhebi bozuk kişi onu hak yoldan ayıramaz. Memleketinde kötü emeller ve sapkınlıklar ortadan kalkarak muazzam işleri icra eder.⁴¹⁷

Göktürklerde de “bilge” ve “bilgi sahibi olma” Türk kağanlarının başta gelen ve önemini hiçbir zaman kaybetmeyen özellikleriydi. Kağanların sadece bilgi sahibi olmaları yetmiyordu. Onların etrafında büyük memurların ve komutanların da bilge olmaları şartı vardı. Eski Türk yazıtlarına göre bilgi bilmez kişiler, bilmedikleri için daima felaket ve yenilgilere sebep olmuşlardır. Göktürklerdeki devlet adamlarının bilgili olması hakkındaki anlayışları Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de aynı şekilde devam etmiştir.⁴¹⁸

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde hükümdarlar oğullarına ve kızlarına özel bir eğitim ve öğretim programını uygulamışlardı. Devrin ünlü bilginleri onların kültür seviyelerini yükseltmek için görevlendirdiler. Bilginler, öğrencileri olan

⁴¹⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 11.

⁴¹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 11.

⁴¹⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 77; Tuğral, *a.g.e.*, 132.

⁴¹⁸ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 137.

şehzadelere, devrin geçerli olan dillerini öğretiyor sanat ve diğer bilimler hakkında gereken bilgileri onlara veriyorlardı.⁴¹⁹ Bu nedenle geleceğin sultanı olan şehzadenin eğiticisi olan atabeg, Selçuklularda baba olarak adlandırılmıştır. Atabeg, Selçuklularda büyük bir etkiye sahipti ve saygın bir insandı.⁴²⁰

Nizamülmülk, hükümdarın âlimlerle iletişim kurması ve onlarla görüş alışverişinde bulunmasını hükümdar için önemli bir meziyet olarak kabul etmektedir. Siyasetname’de Süfyân es-Sevri’den rivayet edilen bir sözle bu görüşünü desteklemektedir. “Hükümdarların en hayırlıları ilim erbabıyla ünsiyet peyda eyleyenlerdir ve âlimlerin en zararlıları da hükümdarla düşüp kalkanlarıdır.”⁴²¹

Nizamülmülk, bu konuyla ilgili Lokman Hekim’den şöyle bir söz aktarmaktadır: “Şu cihanda bana ilimden daha yakın bir dost bulunmaz. İlim hazineye bedeldir; zira hazineyi sen muhafaza edersin, ilim ise seni muhafaza eder.” Bunun için padişah ilimsiz adım atmayıp cahilce işlere mani olduğu takdirde Allah’ın lütfuna mazhar, ilim yâr ve yardımcısı olduğu için iki cihanda da bahtiyar olur.⁴²²

Kaynaklarımızda hükümdarların ilim, kültür seviyelerine ve ilme verdikleri ehemmiyete dair çok örnekler vardır. Sultan Alparslan’a meclislerde, hükümdarların tarihlerine ahlâk ve terbiyeleriyle şariat hükümlerine dair kitaplar okunurdu.⁴²³ Türkiye Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah (1196-1204) şiir yazar, edebiyat, belâgat ve hat sanatı ile meşgul olmuştur. Yine Türkiye Selçuklu Sultanlarından I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) da diğer hükümdarlar gibi yüksek kültüre sahip olup, Farsça şiir yazardı.⁴²⁴ I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) da Türkçeden başka Arapça, Farsça ve Yunanca da biliyordu. Okuduğu eserler arasında Nizamülmülk’ün Siyasetname’si ve Gazzâlî’nin Kimyâ-i Saadet ve Kabusnâme adlı eserler de vardı. Birçok sanatı bilmekte idi. Bildiği sanatların çoğunu da yapmaktaydı.⁴²⁵ Demek, Selçuklu Sultanları hem kendileri ilim öğrenmek için gayret göstermişler hem de ilmin yayılması için de gerekli imkânları sunmuşlardır.

⁴¹⁹ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 138.

⁴²⁰ Gordlevski, *a.g.e.*, 258.

⁴²¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 78; Önder, *a.g.e.*, 65.

⁴²² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 79.

⁴²³ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 265.

⁴²⁴ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 139.

⁴²⁵ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, 72; Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 140.

Netice itibariyle Nizamülmülk, padişahın kesinlikle ilim sahibi olması gerektiği görüşündedir. Çünkü bir devletin padişahı bilgili olursa, o ülkenin geleceği parlak olur. İlimin ölçüsü ve iyi törelerin tesisi devletin hali ile kıyasla anlaşılır. O nedenle cihan hükümdarının ilmi birçok aydınlığın kendisinden beslendiği, insanların yolunu aydınlatıp onları karanlıktan kurtaran bir mumu andırır. Onun hiçbir kılavuza ihtiyacı yoktur.⁴²⁶ Onun için Nizamülmülk, bir padişahın kesinlikle ilim sahibi olması gerektiğini söylemiştir. Ona göre sadece padişahın ilim sahibi olması yetmez. Diğer yönetici ve memurların da bilgili olmaları gerekir. Günümüzdeki gelişmiş ülkelerin temel vasıflarından birisi de yöneticilerin ve halkın eğitim seviyesinin yüksek olmasıdır. Nizamülmülk de zaten bu görüşe sahiptir. Ancak burada mevzu padişah olunca, sadece padişahla ilgili Nizamülmülk'ün görüşlerini açıklamaya çalıştık.

3.1.1.4.3. ADÂLETLİ OLMAK

Adâlet, kavramı adl ve adâlet kelimeleriyle ifade edilmektedir. Selçuklu devlet kayıtlarındaki fermanların birinde ise Farsça dâd kelimesi kullanılmıştır. Adl kelimesi herhangi bir cismi yerine koymak fazlalıkla eksikliğin sınırı, eşit ölçülülük, denge, dolgunluk, yansızlık, gibi anlamlar taşımaktadır. Dâd kelimesi ise kanun, adâlet, anlamlarına gelmektedir. Adâlet aynen iyilik terimi gibi Selçuklu belgelerindeki dini-siyasî terimler arasında en yüksek değere sahiptir.⁴²⁷ O nedenle Selçuklular döneminde, Allah adâletli davranan hükümdarın hükümdarlığını sağlamlaştırır, zulüm edenin ise mahfını çabuklaştırır anlayışı kabul edilmişti.⁴²⁸

Büyük Selçuklularda kadı adâlet teşkilâtının başlıca elemanı olmakla birlikte, adâletin tek dağıtıcısı da değildi. Esas olan bu hizmeti bizzat hükümdarın yapmasıdır ve kadılar da zaman zaman bu görevi üstlenmişlerdir.⁴²⁹ Maverdî, adâletli olmayı bütün devlet memurları için bir şart olarak kabul etmiştir.⁴³⁰ Hakikaten Maverdî'nin bu görüşü çok mantıklıdır. Sadece hükümdarın adâletli olması bir yönetim için

⁴²⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 14.

⁴²⁷ Kurpalidis, *a.g.e.*, 81.

⁴²⁸ Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 6.

⁴²⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, 305.

⁴³⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniye (İslâmda Hilafet ve Devlet Hukuku)*, (Terc.: Ali Şafak) İstanbul, 1976, 75.

yeterli değildir. Hükümdarın yönetimi altında bulunan bütün memurlar adâletli olduklarında o zaman adâlet mükemmel bir şekilde uygulanabilir.

Nizamülmülk, bir devlette adâletin uygulanması konusunu çok önemsemiştir. Sultanların adâletli davranmaları için nelere dikkat edilmesi hususunda fikirlerini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Ona göre adâletin gerçekleştirilmesi için; padişah haftada iki gün divan-ı mezalime oturup, mazlumun hakkını zalimden alarak ona vermesi ve konuyu aracısız bir şekilde halktan bizzat kendisinin dinleyip ona göre hükmetmesi gerekir. Nispeten önemli olan hususlar yazılı olarak kendisine arz edilmeli ve hükümdar bu meselelerin her birinin neticelerini de kâtiplere yazdırması lazımdır. Hükümdarın haftada iki gün haksızlığa ve zulme uğrayanları huzuruna çağırıp onları bizzat kendisinin dinlediği haberi memlekette yayılınca zalimler dehşette kapılır, ayaklarını denk alırlar ve cezaya çarptırılma korkusundan ötürü hiç kimseye haksızlık ve yolsuzluk yapmaya cesaret edemezler.⁴³¹

Nizamülmülk, Siyasetname’de adâletin uygulanmasıyla ilgili Hz. Peygamber (s.a.s.)’den bazı hadisleri örnek olarak göstermiştir. Bu hadislerden iki tanesi şöyledir: “Bu cihanda halka idarecilik yapanlar, mahşer günü huzura elleri bağlı getirilirler. Şayet âdil ise, adâlet onun ellerini çözöverir ve cennete ulaştırır. Eğer zalim ise zulmü ellerini bağlar ve elleri boynundan zincire vurulmuş bir şekilde onu cehenneme götürür.”⁴³² “Adâletle hükmedenler cennette aileleri ve idare ettikleri kişilerle birlikte nurdan saraylarda ikamet edecekler.”⁴³³ Bu nedenle hükümdar adâlet konusunda çok dikkatli davranması gerektiğini vurgulamıştır.

Nizamülmülk, adâletin mükemmel bir şekilde uygulanması için bizzat hükümdarın kendisi bu konuyla ilgilenmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) ashabı da kendi devirlerinde adâlet yerini bulsun ve hiç kimse mahkemeden ayak çekmesin diye bu işlerle kendileri ilgilenmiş ve bizzat kendileri adâleti icra etmişlerdir.⁴³⁴ Nizamülmülk’ün bu konudaki görüşüne baktığımızda Peygamberimiz ve onun sahabesi olan dört halife döneminde bazı durumlarda adâlet işlerinden kendileri bizzat ilgilendiklerini belirtmiştir. Nizamülmülk’ün yaşadığı dönemdeki bazı durumlar O’nu böyle bir açıklamaya zorlamış olabilir. Kendi

⁴³¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 17; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 62; Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, 6; Önder, *a.g.e.*, 34.

⁴³² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 15-16.

⁴³³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 78.

⁴³⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 53.

dönemlerindeki hükümdarların adâlet işleriyle daha çok yakından ilgilenmeleri için böyle bir tavsiyede bulunmuştur.

İslâm tarihine bakıldığında hem Hz. Peygamber hem de dört halife döneminde kadı tayin edilmiştir. Medine şehrinde zamanla kazai işler çoğalınca Hz. Peygamber hâkim sıfatıyla taşımakta olduğu görevlerden bir kısmını sahabelerine devrederek sadece temyiz yetkisini kullanmakta idi.⁴³⁵ Yine Hz. Peygamber döneminde fetbedilen yeni vilâyetlere valiler tayin ediliyordu. Tayin edilen valiler idarî işler yanında kazaî işlerden de mes'ul tutuluyorlardı. Vilâyetlerde idarî ve kazaî işler çoğalınca sırf adli işlere bakmak üzere kadılar tayin edilmişti. Örneğin, Ali b. Ebû Talib, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah ve Muaz b. Cebel Yemen bölgesine kadı olarak tayin edilmişlerdi.⁴³⁶ Hz. Ebû Bekir döneminde Medine'de kendisi başhâkim olarak adli işleri yürütürken Hz. ömer'i de bir kadı olarak görevlendirmişti. Aynı şekilde diğer vilayetlerde de valiler adli işlerin yürütülmesinden sorumlu tutuluyordu. Hz. ömer ise adli sahada büyük hamleler yaparak şehirlere sırf adli işleri yürütmek üzere kadılar görevlendirmişti.⁴³⁷

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da Nizamülmülk gibi adâlet konusuna dikkat çekmiş ve bütün amirlerin adâlete uygun davranmaları gerektiğini belirtmiştir. Fakat padişahlar bu konuya herkesten daha fazla önem vermeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁴³⁸ Maverdî'ye göre de hükümdar, halka adil davranıp ve halkın hukukuna riayet etmelidir. Ancak bu şekilde onların sevgisini ve desteğini kazanarak karşılaştığı zorlukları aşabilir.⁴³⁹

Nizamülmülk'e göre, hükümdarın kendisi adil olunca esirgeyici de olur. Hükümdar merhametli olursa ordusu da tıpkı onun gibi olur. Çünkü insanlar meliklerinin yönetim anlayışına göre hareket etmektedir.⁴⁴⁰ Ona göre, saltanatın devamlılığı hükümdarın adil olmasına bağlıdır. Âdem (a.s.)'den şimdiye kadar her zaman, her millet ve memlekette adâleti şiar etmeleri sayesinde mülk kendi

⁴³⁵ Fahrettin Atar, "İslâm Adliye Teşkilâtı Tarihine Kısa Bir Bakış", *Diyanet Dergisi*, XVII-1, Ankara, 1978, 37.

⁴³⁶ Atar, a.g.m., 38.

⁴³⁷ Atar, a.g.m., 40.

⁴³⁸ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *a.g.e.*, 28.

⁴³⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *Devlet Yönetimi*, (Çev.: Mehmet Ali Kara) 1. baskı, İstanbul, 2003, 133.

⁴⁴⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 215.

hanedanlarının eliyle devam etmiştir.⁴⁴¹ Eğer hükümdar, adâletli ve cömert ise kâinat güzel, her taraf sakin ve huzurlu olur. Eğer adâlete eğrilik karışırsa herkes huzursuz olur.⁴⁴² Bu duruma göre, bir toplumda adâletin gerçekleştirilmesi hükümdara bağlıdır. Hükümdarın kendisi adâletli davranır ve bunu toplumuna yansıttığı takdirde yönetimi de güzel olur ve herkes mutlu olur.

Tarihi kaynakların çoğunda “es-Sultan’ül-Âdil” diye anılan Türk devlet başkanlarının, hak ve adâleti yürütmekle sorumlu olduğu; halkı huzur içinde günlük hayatlarını devam etmekle yükümlü olduğunu belirtilmiştir.⁴⁴³ Selçuklu sultanları adâletli olmaya davranmışlar ve saltanatları sırasında zulmü önlemeye çalışmışlar. Selçuklu sultanlarından Sultan Alparslan ve Melikşah, kendi dönemlerinde adâlet ve cömertlik yolunu takip etmişlerdi.⁴⁴⁴ Melikşah döneminde, zulüm görmüş bir insan sultanın karşısına çıkmak istediği zaman hiç kimse ona engel olamazdı. Kişi doğrudan doğruya sultanla konuşur ve hakkını ondan isterdi.⁴⁴⁵ Eğer birinden haksızlık meydana gelmişse onun cezası ve tazminatı ne ise hemen verirdi.⁴⁴⁶ Bu yüzden ahali kendisinden çok korkardı. Zalimleri kahreder ve mazlumların hakkını almadan da zalimlerin yakasını bırakmazdı.⁴⁴⁷

Adâletin yerleştirilmesi, zulmün kaldırılması ve zülmedenlerin cezalandırılması, sosyal duruma göre insanların yerlerinin korunması, zâlimlerin kovulması, tebaa için barışın sağlanması, tecrübeli yöneticilerin tayini, vergilerin âdil toplanması gibi durumlar Selçuklu sultanlarının birinci derecede sorumlu oldukları önemli hususlardır.⁴⁴⁸

3.1.1.4.4. SABIRLI OLMAK

Nizamülmülk, Siyasetname’de padişah için gerekli gördüğü özelliklerden birisi de padişahın sabırlı olmasıdır. İşinin gereği olarak ve adâletin yerini bulması için padişahın aceleci davranmaması gerekir.

⁴⁴¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 53.

⁴⁴² Râvendî, *a.g.e.*, I, 127.

⁴⁴³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 12; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 347; Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, 6.

⁴⁴⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, 17; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 228.

⁴⁴⁵ Râvendî, *a.g.e.*, I, 128; Fazlullah, *a.g.e.*, 129; Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, 6.

⁴⁴⁶ Fazlullah, *a.g.e.*, 129.

⁴⁴⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 51.

⁴⁴⁸ Kurpalidis, *a.g.e.*, 82-83.

Nizamülmülk, kemal sahibi ve akıllı insanları şöyle tarif etmiştir: Onlar öfkelerini gizlerler, böylelerinin öfkeleri akıllarına değil, akılları öfkelerine galip gelir. Nefsi arzuları akıllarına galip gelirse, kızdığı zaman öfkesi aklını ortadan kaldırır, nefis hangi divanelikleri emrederse onu yapar. Kimin akli nefsî arzularına galip gelirse, öfke anında akli, isterse onun nefsini kırar. İnsanlar onun öfke içinde olduğunu bildiği halde, yaptığı ve buyurduğu her şeyin akıllıca olduğunu bilirler ve onu beğenirler.”⁴⁴⁹

Nizamülmülk’e göre, hükümdar memleket meseleleri gibi başka önemli konularda da karar verirken acele etmemesi gerekir. Bir şey işitilir veya umulmadık bir olay ortaya çıkarsa, yanlış ile doğru birbirinden ayrılarak gerçek ortaya çıkıncaya kadar bekleyip, kararını ondan sonra vermelidir. Acele karar vermek, kudretli kişilerin değil, zayıfların işidir.⁴⁵⁰ Çünkü acelecilik, düşüncesizliktir, düşünmeyi bilmeyip, acelecilik eden kişi daima hüsrana uğrayarak pişman olur. Aceleci kişi işin sonunda kendi kendine hayıflanıp, tevbe ederek, özür diler, kınanır ve zararını çeker.⁴⁵¹ Bu nedenle hükümdar sıradan diğer insanlar gibi herhangi bir sorun karşısında acele ile karar vermemelidir. Hükümdar sorunlar karşısında son derece soğukkanlı davranması gerekir. Özellikle ülke yönetimiyle ilgili meselelerde kararını verirken, iyice düşünüp ve verdiği kararın doğru olduğuna kanaat getirdikten sonra kararını vermesi gerekir.

3.1.1.4.5. CÖMERT OLMAK

Nizamülmülk’e göre, bir hükümdarda bulunması gereken önemli vasıflardan birisi de hükümdarın cömert olmasıdır. Ona göre huzuruna çıkanlara hükümdarın onlara izzetu ikrâmında bulunması gerekir. Bu tür ikramlar öteden beri hükümdarların bir töresi olarak kabul edilmiştir. Bu durum hükümdarların olmazsa olmazlarındandır.⁴⁵²

Nizamülmülk, hükümdarın cömertliğini, misafirperverliğini göstermek ve hükümdara bu konuda örnek olması için Siyasetname’de şöyle bir örnek vermiştir:

⁴⁴⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*,180; Önder, *a.g.e.*, 67.

⁴⁵⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*,195.

⁴⁵¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*,197.

⁴⁵² Nizamülmülk, *a.g.e.*,185.

“Sultan Tuğrul, çeşitli yemeklerle donatılmış mükellef sofralar kurmalarını emrederdi. Şayet sabahları ata binmek ya da ava çıkmayı arzu ederse bir şeyler yemek maksadıyla sahraya 20 katır yiyecek onunla birlikte giderdi. Sahraya dizdikleri yiyeceklerden cümle emirler ve Türkler hayretler içinde kalırlardı”.⁴⁵³ Nizamülmülk, burada Tuğrul Bey’in yaptığı bu cömertliği sonraki hükümdarların da aynı şekilde devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. O nedenle padişah huzuruna çıkanlara, halkına ve maiyetindeki memur ve yöneticilerine karşı son derece cömertçe davranması gerektiğini belirtmiştir.

Nizamülmülk, Melikşah hakkında ise; “Sultanımız cihân ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona inkıyâd etmiştir. Bu sebeple onun babalık şefkatı, cömertliği ve sofranın genişliği de o nisbette büyük olmalıdır.” diyerek Türk İslâm geleneğinin gereğini belirtmiştir.⁴⁵⁴

Nizamülmülk’e göre, bir insan servet sahibi olup ve insanlar onun önünde eğilerek ona saygı gösterip hazret ve efendi diye çağırımlarını arzu ediyorsa her gün halka yemek ve erzak dağıtması gerekir. Bugüne kadar dünyaya nam salmış kim varsa, halka yaptığı iyilik ve ikram sayesinde olmuştur. Çünkü büyüklük ve hükümdarlık ihsan ve lütufla pekişir. Sultanın çalışanlarına karşı cömert davranması ve onların çalışmalarını iyi mükâfatlandırması, onların sultana karşı sevgilerini muhafaza ettirecek ve dostluklarını daha güzel bir şekilde devam ettirecektir. Cimri olan kişiler de her zaman insanlar tarafından kınanmış ve dışlanmışlardır.⁴⁵⁵ Hükümdarın, halkın ve maiyetinde bulunanların takdirine ve beğenisine daha çok ihtiyacı vardır. Bu nedenle hükümdar herkesten daha cömert olmalı ve insanlara daha çok yardım etmelidir.

Melikşah döneminden itibaren Selçuklu Sultanların emriyle her cuma günleri lezzetli yemekler hazırlanır ve Sultan sofrası kurulurdu. Yönetici, memur ve halk ayrımı yapılmadan herkes bu ziyafetten faydalanırdı.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Nizamülmülk, *a.g.e.*,185; Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 158.

⁴⁵⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, 16; Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 157-158.

⁴⁵⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*,188, 208; Râvendî, *a.g.e.*, I, 129.

⁴⁵⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 158.

3.1.1.4.6. ZEKÎ VE UYANIK OLMAK

Nizamülmülk, Siyasetname’de hükümdarın zeki ve uyanık olması gerektiğini de belirtmiştir. Ona göre insanları yönetmek üzere seçilmiş olan kişi, bilgi ve akıl ile donatılmıştır. İhsan ve adâletle hükmeden hükümdar böylece insanlara nezaret etme görevini üzerine almıştır.⁴⁵⁷

Nizamülmülk’e göre; hükümdar, akıllı ve zeki olursa haksızlığa uğrayanların hakkını almak için hangi yollara başvuracağını ve bozguncuların yeryüzünden silinmesi için hangi tedbirlerin alınması gerektiğini bilir. Padişah zekâlarının keskinliği bin kişilik ordudan daha iyidir. İşte padişah ülkenin dört bir yanına kimsenin farkına varmaması için değişik kılıklara bürünen casusları gönderip, orada olup bitenlerden haberdar olması zekâsı sayesinde olur.⁴⁵⁸ Nizamülmülk, eserinde bu konu ile ilgili uzun bir hikâye anlatmıştır. Gencin birisi bir miktar parasını kadıya emanet edip de sonra parasını isteyince kadı onun parasını inkâr etmiştir. Adudüddavle’nin de kadıyı nasıl oyuna getirip gencin parasını aldığını anlatmış. Adudüddavle, hesabını kitabını iyi yaparak ve güzel siyaset takip ederek o gencin hakkını kadıdan almıştır.⁴⁵⁹ Bunu yapmak da akıl ve zekâ işi olduğunu ve her hükümdarın da böyle bir özelliğe sahip olması gerektiğini vurgulamıştır.

İbn Kesir, el-Bidâye ve’n-Nihâye adlı eserinde anlattığı bir hikâyede, dönemin vaizlerinden birisi Kısrayla ilgili Sultan Melikşah’a bir hikâye anlatmış. Ancak Sultan Melikşah da o vaizin hikâyesine karşı başka bir hikâye⁴⁶⁰ ile hemen karşılık vermiş. İnsanlar, Sultan Melikşah’ın zekâsını ve önceki hikâyeye karşı hemen böyle bir hikâye ile mukabelede bulunmasını takdirle karşıladılar.⁴⁶¹ Melikşah’ın bu durumu hazır cevaplı ve sivri zekâlı birisi olduğunu belirten iyi bir örnektir.

Yukarıda hükümdarla ilgili saydığımız bu özellikler dışında Nizamülmülk, Siyasetname’sinde hükümdar için önemsedığı diğer bazı özellikleri de kısaca özetleyelim: Hükümdar, güzel bir çehreye, temiz ahlâk, adâlet civanmertlik, yiğitlik,

⁴⁵⁷ Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi”, 274.

⁴⁵⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 188.

⁴⁵⁹ Bu hikâyenin tamamını okumak için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 101-111.

⁴⁶⁰ Vaiz ve Melikşah’ın anlattığı hikâyelerin uzun olması nedeniyle bu hikâyeleri çalışmamızda anlatmadık. Ancak bu hikâyelerde verilmek istenen mesajı yazdık. Bu hikâyeleri okumak için bkz.: İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 283-284.

⁴⁶¹ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 283-284.

binicilik, ilim, envai çeşit silahları kullanma mahareti, muhtelif sanatlara vâkıf oluşu, Allah Teâlâ'nın yaratıklarına şefkat ve merhamet, vaat ve adaklarına vefa, dinde istikamet, tertemiz bir itikat, Hak Teâlâ'ya kulluğu sevmek, teheccüd ve nafile oruçlara riayet etmek, din bilginlerine saygı göstermek, zahit ve dervişleri aziz ve muteber tutmak ilim ehlini himaye etmek, hikmet sahiplerine düzenli olarak sadaka vermek, yoksulara iyilik etmek, küçük dereceli memurlara ve hizmetkârlara müşfik olmak ve zalimlerin kökünü tebadan kazımak gibi hükümdarlığa yakışan hasletleri Hak Teâlâ ona ihsan etmiştir.⁴⁶² Nizamülmülk, Gazneliler Devletinin temellerini atan Alptekin'den söz ederken onun şu özelliklere sahip olduğunu açıklamıştır. Sözünün eri son derece vefalı, âlim ve basiretli, halkla iyi geçinen, idaresindekilere şefkatli, ihsan sahibi, misafirperver, yüreğinde Allah korkusu olan birisi idi.⁴⁶³ Gazneli Sultan Mahmud için de “kalbinde Allah korkusu taşıyan, adâletli, yürekli, gayet akıllı, ilim sever, sağlam fikirli ve gazi bir hükümdar”⁴⁶⁴ idi. Sultan Mahmud bütün saltanat adabı ve erkânını babasından öğrenmiş, okuma yazma bilen ve her daim padişahların kıssalarını dinlemekten hoşlanan, bütün güzel vasıfları nefsinde toplamış⁴⁶⁵ biri olduğunu ifade etmiştir. Nizamülmülk, eserinde farklı devletlerin yöneticilerinin sahip olduğu özellikleri anlatmıştır. Bu özellikleri Selçuklu sultanları için de uygun görmüş ve padişahlık iddiasında olan kişilerin de bu özelliklere sahip olması gerektiğini söylemiştir.

3.1.1.5. HÜKÜMDAR'IN GÖREVİYLE İLGİLİ NİTELİKLERİ

3.1.1.5.1. İŞİNİ SIKI TUTMAK

Nizamülmülk, padişahın görevini ciddiye alıp ve işini sıkı bir şekilde takip etmesi gerektiğini belirtmiştir. Hükümdar eğer işini gevşek tutar ve gaflete dalarsa onun bu durumu yönetime ve devlete zarar verir. Eğer düşman meydana boş bulur ve padişahı gaflete dalmış bir şekilde bulursa onu gafil bir şekilde avlar. Padişah yönetimden bihaberse, yöneticilerini ve memurlarını ciddi bir şekilde denetime tabi

⁴⁶² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 13.

⁴⁶³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 152.

⁴⁶⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 64.

⁴⁶⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 166.

tutmuyorsa, bu defa onlar halka istedikleri şekilde haksızlık yapıp onları sömürürler.⁴⁶⁶ Bu yüzden padişah daima memurlarının ne yapıp ettiklerinden haberdar olup tuttukları yolları iyi bilmesi gerekir. Onlar bir kanunsuzluk yaptıklarında yahut haddi aştıklarında işledikleri cürüm kadar, diğerlerine gözdağı vermek için, onları cezalandırması gerekir. Böylece artık hiç kimse ceza korkusundan padişaha karşı en ufak kötü bir niyet besleyemez.⁴⁶⁷ Onun için sultan kendi işine azami derecede ehemmiyet vermesi gerekir. Çünkü padişah kendi işini önemseyip ve görevini güzel bir şekilde yaparsa; maiyetinde çalışan diğer görevliler de aynı şekilde işini eksiksiz bir şekilde yapmaya çalışırlar.

Netice itibariyle, hükümdarların hem bu dünyada hem de ahirette mahcup olmamaları için yönetimi altında bulunan hiçbir şey kendilerinden gizli kalmaması için bütün işlerini dikkatli bir şekilde icra etmeleri gerekir.⁴⁶⁸

3.1.1.5.2. SUÇLULARI CEZALANDIRMAK

Nizamülmülk, Siyasetname'nin birçok bölümlerinde halkı değişik yollarla sömüren, onlara hakaret eden, yolsuzluk yapan veya herhangi bir şekilde yanlışlık yapan kimselere karşı kişinin yaptığı hatanın büyüklüğüne göre farklı ceza tiplerini verilmesini tavsiye etmektedir. Suçu işleyenler sıradan bir vatandaş olabildiği gibi vezir, kadı, amil veya devletin herhangi bir memuru da olsa hiç fark etmez, kişinin işlediği suça göre ceza verilmesi gerekir. Siyasetname'de konumuzla ilgili farklı bölümler arasında geçen birkaç örnek verelim:

Allah, padişahlara verdiği nimeti hiçbir kuluna nasip etmemiştir. Padişaha, kendi halkına hükmetme hakkı vermiştir. Bundan ötürü padişahın adil olması ve mazlumlara kıyanları ağır bir şekilde cezalandırması gerekir.⁴⁶⁹

Padişah, “Hizmetkâr ve atanmışların birinden yakışıksız bir davranış yahut bir yolsuzluk sadır olur da bu kişinin bir takım yaptırımlar, kınamalar ve öğütlerle yola gelmesi ve gaflet uykusundan uyanması durumunda görevinde devam sağlanır. Yok eğer uyanmazsa görevine derhal son verilerek, yerine o makama layık birisi tayin

⁴⁶⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 36.

⁴⁶⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 38.

⁴⁶⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 18.

⁴⁶⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 54.

edilir. Nankör olan ve huzurun kadr-ü kıymetini bilmeyen, içlerinde ihanet tasarlayıp isyankârlık gösteren, haddi olmayan işlere burunlarını sokan kimseler hak ettikleri ölçüde cezalandırılırlar ve dahi; ola ki yaptıklarından vazgeçerler diye bağışlama kapısı her daim açık tutulur.”⁴⁷⁰

“Cihanın ve hazinenin dört başı mamur, kendi ömrünün uzun olması için padişah, memurlar kanunlara mugayir (aykırı) davrandıklarında yahut raiyyetten gerektiğinden fazla bir şey aldıklarında alınan şeyi sahibine iade ederek, alan kişiyi diğer memurlara ibret olsun da aynı yolsuzluğu yapmasınlar diye derhal azledip uzaklaştırmalıdır.”⁴⁷¹ Nizamülmülk, memura ceza verilmesinin nedeni caydırıcılık olduğunu söylemiştir. Yani suç işleyen birine ceza verildiğinde diğer memurlar artık o suçu işlemeye cesaret edemezler.

Alparslan’ın kölelerinden biri, Sultan’ın adamlarından birinin izarını çalmıştı. Sultan bunu duyunca o köleyi derhal idam ettirdi. Diğerleri de sultanın bu konuda acımasız olduğunu anlayınca başkalarının malına göz dikmekten sakındılar.⁴⁷² Yine Melikşah döneminde bir hacib’in köleleri çiftçilerden birisinin karpuzunu izinsiz almışlardı. Çiftçi bu durumu Melikşah’a bildirince, Melikşah hacib’i çağırarak onu karpuzların sahibi olan çiftçiye teslim etti.⁴⁷³ Ona şöyle dedi: “Şunun elinden tut. Bu, benim ve babamın kölesidir. Sakın elinden kaçırmayasın”dedi. Daha sonra o hacip çiftçiye 300 dinar vererek kendisini çiftçiden kurtardı.⁴⁷⁴ Melikşah, kadınların, zayıfların ve mazlumların hakkını almadan zalimlerin yakasını bırakmazdı. Bu yüzden halk kendisinden korkardı.⁴⁷⁵

Selçuklular döneminde suçluların cezalandırıldığına dair pek çok örnek bulmak mümkündür.⁴⁷⁶ Selçuklular döneminde suçlular farklı yöntemlerle cezalandırılıyordu. Yüksek görevliler arasında suç işleyenler, makamlarından alınır ve başka yerlere gönderiliyordu. Tehlikeli şehzade kardeşleri ve yeğenleri sultan tarafından başka yerlere sürüyor ve orada bir kale içinde yaşamlarına devam

⁴⁷⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 12; Tuğral, *a.g.e.*, 198.

⁴⁷¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 28; Bu konu hakkında geniş bilgi sahibi olmak için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 17, 18, 55,76.

⁴⁷² İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 228-229.

⁴⁷³ el-Hüseynî, bu olayı İbn Kesir’in anlattığı gibi aktarmıştır. Fakat Ona göre Melikşah, karpuzu çalan köleyi karpuzun sahibine verdiğini yazmaktadır. Kölenin sahibi hacipten hiç bahsetmemiştir. Bkz.: el-Hüseynî, *a.g.e.*, 51.

⁴⁷⁴ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 282-283.

⁴⁷⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 51.

⁴⁷⁶ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 284.

ediyorlardı. Bazen suçlunun mal varlığına el koyulduktan sonra geçici olarak hapse atılıyordu.⁴⁷⁷

Alaeddin Keykubat döneminde ise suçlular şöyle bir yöntemle cezalandırılıyordu: Herhangi birisi bir hata yaptığında bu kişi başkumandan gibi yüksek mevkiye sahip birisi bile olsa işlediği suçun derecesine göre azarlama, eziyet etme ya da idamlık bir suç olsaydı idam da edilirdi.⁴⁷⁸ Bu örneklerde anlatıldığı gibi Selçuklular döneminde Nizamülmülk'ün söylediği şekilde suçlular işlediği suça göre farklı şekillerde cezalandırıldığını görüyoruz.

3.1.1.5.3. İSTİŞAREYE ÖNEM VERMEK

Nizamülmülk, devlet yönetiminde istişare konusunu çok önemsemiş ve Siyasetname'de bu konuya bir fasıl ayırmıştır. Siyasetname'nin bu bölümünde yönetimle ilgili konularda âlimlerle istişare etmenin önemini ve gerekliliğini anlatmıştır. Nizamülmülk, istişareye başvurmalarının sebeblerini de şöyle açıklamıştır: “Meselelerde istişare yoluna gitmek kişinin güçlü muhakemesinden ileri gelir. Bir meseleye ilişkin herkesin malumatı olabilir; lakin birisi konuya daha fazla vâkıf; bir başkasının mevzuyla ilgili bildikleri daha yüzeysel; bir diğeri sahip olduğu ilmi icra etmemişken bir başkası aynı ilmi tatbik ve tecrübe imkânı bulmuş olabilir. Farzı misal bütün ilaçların adlarını ezbere bilip bir derdin devasını bir kitaptan okuyarak bulan biriyle, envai çeşit ilaçların adlarını bilmenin yanı sıra nice kez onları tecrübe ederek tedavilerde bulunan birisi hiçbir olur mu?... Zira birisi kıvrak zekâlı ve basiretli iken bir diğerrinin anlayışı kıt olabilir.”⁴⁷⁹ diyerek istişarede bilgi ve terübe paylaşımının önemini ve neden istişareye başvurulması gerektiğini açıklamıştır.

Hükümdarın sahip olduğu bütün üstün vasıflarına rağmen karar verirken yine de danışmaya ehil olan vezir, âlimler, tecrübeliler veya ihtiyarlardan konu hakkında görüş belirtmelerini ister. Onlarla herhangi bir konuyu müzakere edebilir. Ancak müzakere sonunda çıkan kararı uygulayıp uygulamamak tamamıyla hükümdara

⁴⁷⁷ Gordlevski, *a.g.e.*, 268; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 32.

⁴⁷⁸ İbn Bîbî, *a.g.e.*, 75.

⁴⁷⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 127; Canatan, *a.g.e.*, 104.

kalmış bir durumdur. Hükümdar istişare sonunda çıkan kararları uygularsa kârlı çıkan yine hükümdarın kendisi olur.⁴⁸⁰

Selçuklu Devleti'nin hükümdarları da Nizamülmülk'ün belirttiği şekilde sorunların çözümünde genelde istişareye başvuruyorlardı. Bunun için sultanlar haftanın belirli günlerinde devlet erkânı ve emirleri huzuruna kabul eder, onların görüşlerini alırlardı.⁴⁸¹ Mesela Sultan Alparslan, Malazgirt savaşını başlatmadan önce bu konuda âlimler ve şeyhlerle istişarelerde bulundu. Âlimler bugün Cuma günüdür. Bugün doğuda ve batıda İslâm minberlerinde okunan hutbelerde İslâm ordusuna ve Müslümanlara dualar edilir. Müslümanlar için fırsat zamanı olan böyle bir günü ve zamanı ganimet saymak gerekir dediler. Sultan Alparslan da onların görüşüne uyarak derhal düşman ordusuna saldırarak ve Türk İslâm tarihinde çok büyük önem taşıyan Malazgirt savaşını kazandı.⁴⁸²

Nizamülmülk, hükümdarın kadınlarla danışılmasına ve onların isteklerini yerine getirilmesine kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Kadınların akılları kıt olduğunu ve dışarıdaki durumlardan habersiz olduğunu söylemiştir. Hükümdar onların istediklerini yapacak olursa, ülkede fesat doğar ve bundan dolayı padişah zarar görebilir.⁴⁸³ O'na göre kadın ve çocukta akıl ve fikir yoktur. Bunlarda akıl ve fikir olmadığı için söz de dinlemezler. İşte bu sebepten ötürü hükümdarlık meseleleri kadın ve çocuklara kalan hanedanın sonu yakındır ve böylesi saltanatta istikrar da olmaz.⁴⁸⁴ Bunun için Nizamülmülk, kadınların devlet işlerine karışmamalarını ve onlarla danışılmamasını tavsiye etmiştir.⁴⁸⁵ Nizamülmülk bu fikrini desteklemek için de Siyasetname'sinde şöyle bir hadisi örnek göstermiştir: “İşlerinizde kadınlarla istişare ediniz; doğru yapmak için onlar işin nasıl yapılması gerektiğini söylüyorlarsa tam tersini yapınız.”⁴⁸⁶ Ancak Nizamülmülk'ün Hadis olarak gösterdiği bu söz Peygamberimizin uygulamalarıyla bağdaşmamaktadır. Çünkü Peygamberimiz kendi eşleriyle görüşüp onların fikirlerine göre hareket ettiğine dair pek çok uygulamaları vardır. Mesela; Hudeybiye Barış Antlaşmasının maddeleri Müslümanların aleyhine

⁴⁸⁰ Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi”, 274.

⁴⁸¹ Alptekin, a.g.m., 185; Ünal, a.g.m., 118.

⁴⁸² Aksarayî, a.g.e., 12.

⁴⁸³ Ertuğrul, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi”, 274.

⁴⁸⁴ Nizamülmülk, a.g.e., 259.

⁴⁸⁵ Avcı ve bşk., a.g.e., 63.

⁴⁸⁶ Nizamülmülk, a.g.e., 259; Bu konu hakkında geniş bilgi sahibi olmak için bkz.: Nizamülmülk, a.g.e., 255-265.

gözüktüğü için Müslümanlar bu antlaşmanın sonucuna üzölmüşlerdi. Bu hal üzerine Peygamberimiz (s.a.s.) ashâbına: Haydi artık kurbanlarınızı kesiniz, sonra tıraş olup ihramdan çıkınız emrini üç defa tekrarladığı halde hiç kimse yerinden kalkmamıştı. Hz. Peygamber (s.a.s.) ashâbının bu durumuna çok üzüldü. Sonra eşi Ümmü Seleme'nin yanına giderek bu üzüntüsünü onunla paylaştı. Ümmü Seleme: Ya Resûlallah, onlar üzüntülerinden dolayı ilgisiz görünüyorlar. Siz kimseyle konuşmadan kendiniz kurbanınızı kesin, tıraş olun. Onlar da size uyacaklardır, dedi. Ashâb da Hz. Peygamber (s.a.s.)'in kurbanını kesip, tıraş olduğunu görünce, hemen onlar da kurbanlarını kesip, tıraş olmaya başladılar.⁴⁸⁷

Nizamülmülk'ün kadınların yönetim işlerine karışmasına bu kadar aşırı bir şekilde karşı çıkmasının sebebi vezirlik yaptığı dönemde yaşadığı bazı olumsuz olaylar onu bu kadar katı bir düşünceye sevketmiş olabilir. Çünkü Nizamülmülk, Melikşah döneminde birçok defa Sultanın eşi olan Terken Hatun'la karşı karşıya gelmiştir. Terken Hatun siyasî işlere karışmış, birçok yerde Nizamülmülk için adeta ayak bağı olmuştur. Nizamülmülk'ün yaşadığı bu olumsuz durum, O'nun kadınların yönetim işlerine katılmasına ve onlarla danışılmasına kesin bir şekilde karşı çıkmasına sebep olmuştur.

Netice itibariyle padişah çetin bir sorunla karşı karşıya kaldığında sözkonusu olan şeyle ilgili akıllarından geçeni belirtmeleri, fikirlerini beyan etmeleri için şeyhler, âlimler ve yârenleri ile istişare etmeli, ileri sürölen görüşleri karşılaştırarak en doğru olanı benimsemelidir.⁴⁸⁸

3.1.1.5.4.TEBAASINDAN HABERDAR OLMAK

Nizamülmülk, padişahın kendi tebaasından haberdar olmasını padişah için önemli bir vazife olarak kabul etmiştir. Çünkü hükümdar maiyetindekilerden habersiz olması onun hükümdarlığı ve devletin geleceğı için önemli bir tehlike olarak görmektedir. Yönetilenlerin yönetendeki çıkar ve menfaatleri, yönetenlerin şeklinin düzgünlüğüne, yüzünün güzelliğine, cisminin büyüklüğüne, ibadetinin çokluğuna ve zekâsının keskinliğine göre değil, bilakis devlet başkanının yönetilenle ilişkisine ve

⁴⁸⁷ İrfan Yücel, *Peygamberimizin Hayatı*, 26. baskı, Ankara, 2015, 152.

⁴⁸⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 128.

yönetilene karşı sergilediği tutuma göre belirlenir. Devlet ve yönetim, yönetilen ve yöneten arasındaki karşılıklı ilişkiden ibarettir.⁴⁸⁹

Nizamülmülk'e göre, hükümdar saltanat süresince şunu kesinlikle bellemelidir ki, o büyük günde, hükmettiği halka dair bizatihi kendisi hesap verecektir. Bu hesabı başka birine havale etmesi söz konusu olamayacaktır. Mademki hal böyledir; bu büyük meseleyi başkasına bırakmaması gerekir. Halkın işlerinden gafil olmaması gerekir. Ordu ve halkın durumunu araştırıp onlardan haberdar olmak padişahlığın gereklerindendir. O nedenle hükümdar elinden geldiğince, gizliden yahut açıktan halkla hemhal olması, halka kıyan elleri kırıp zalimlerin zulmünden halkı muhafaza etmesi sonucu gelecek bereket onun hükümet çağlarına dokunur.⁴⁹⁰

Nizamülmülk'e göre, padişahın tebaasından haberdar olması için kapısı hem halka; hem de devletin ileri gelen kişilere her zaman açık olmalıdır. Zira büyüklerin ve devletin ileri gelenlerinin dergâha kadar varıp padişahı göremeden geri dönmekten daha fazla ağrına giden bir şey yoktur. Defalarca dergâhın kapısını aşındırıp padişaha ulaşamazlar ise hükümdar hakkında suizanda bulunarak art niyet besleyecekler.⁴⁹¹ Ona göre; herhangi bir sorunu olan kişi bu sorunu padişaha rahatlıkla iletebilecek imkâna sahip olması gerekir. Aksi takdirde padişah olup bitenlerden haberdar olmadığı zaman halk arasında huzursuzluk meydana gelir. Kötü niyetli memurlar keyfî muamelelerle halka haksızlık yapmaya kalkışırlar. Bununla ilgili Nizamülmülk, Hz. Ömer'den şöyle bir söz aktarmaktadır: “Memleketi yıkıma sürükleyip, raiyeti perişan eden en büyük şey padişaha ulaşmaktaki zorluktur. Buna mukabil padişaha erişmek kolaylığı halk için en büyük saadettir. Halkın zahmetsizce hükümdara kolay ulaştığını gören memurlar ve görevliler ayağını denk alarak raiyyete zorbalık yapamazlar, halktan muayyen vergi dışında bir şey alamazlar.”⁴⁹²

Sultan Melikşah bu bağlamda, haftanın belirli günlerinde devlet erkânını ve kumandanlarını huzuruna davet eder, onlarla istişarelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinlerdi. Öyle ki zulüm ve haksızlığa uğrayanlar engellenemezdi. Melikşah onlarla yüzyüze konuşup onları dinler ve onların her birine hakkını verirdi.

⁴⁸⁹ Şulul, *a.g.e.*, 49; Tuğral, *a.g.e.*, 186.

⁴⁹⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 16, 85.

⁴⁹¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 169; Râvendî, *a.g.e.*, I, 128.

⁴⁹² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 79.

Nizamülmülk'e göre, bu durum hükümdarın ihmal edemeyeceği mühim işlerden birisidir. Huzuruna insanları kabul edeceğinin işareti de saray perdesinin açık tutulması şekliyle ilân edilirdi.⁴⁹³ Padişaha ulaşmaktaki güçlükler yüzünden insanların işleri aksayınca bozguncular palazlanır, sorunları bir sis perdesi örter, ordu sıkıntıya düşer, halk meşakatlere duçar olur.⁴⁹⁴ Böyle bir duruma mahal bırakmaması için padişahın kapısı halka her zaman açık olmalı ve padişah; halk arasında olup bitenlerden haberdar olması gerekir. Bu amaçla belirttiğimiz gibi Sultanlar, haftanın belirli günlerinde devlet erkânı ve emirleri huzuruna kabul eder, onların görüşlerini alırdı. Aynı şekilde sultan halkı da huzuruna kabul eder, şikâyet ve istekleri dinlerdi.⁴⁹⁵ Hükümdarın kapısı bu şekilde halka açık olduğunda halk her türlü sorunlarını rahatlıkla hükümdara iletme imkânına sahip olurdu. Böylece diğer yönetici ve memurlar da halka karşı keyfi muamelelerde bulunamaz ve onlara karşı haksızlık yapamazlardı.

3.1.1.5.5. MEMURLARI DENETLEMEK

Nizamülmülk, Siyasetname'de birçok fasıl arasında memurları denetim altında tutulması gerektiğini dile getirmiştir.

Nizamülmülk göre, padişah tahsildarları sürekli denetlemeli, onlara nezaret etmelidir. Cihanın ve hazinenin dört başı mamur, kendi ömrünün uzun olması için memurlar kanunlara aykırı davrandıklarında yahut halktan gerektiğinden fazla bir şey aldıklarında alınan şeyi sahibine iade ederek, alan kişiyi diğer memurlara ibret olsun ve aynı yolsuzluğu yapmasınlar diye derhal görevden azledip uzaklaştırılmalıdır.⁴⁹⁶ Görevlerini noksansız yerine getirip getirmediklerini görmek için padişah, vezirleri ve mutemetleri gizlice denetlemesi lazımdır. Padişahın ve memleketin esenlik yahut kargaşası onlara bağlıdır.⁴⁹⁷ Bu nedenle padişahın yapacağı en önemli iş tecrübeli memurlar yetiştirmektir.⁴⁹⁸ Tecrübeli memurlar işlerine daha çok dikkat eder ve görevlerini daha güzel bir şekilde yaparlar. Hükümdarı da sıkıntıya düşürmezler.

⁴⁹³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 169; Fazlullah, *a.g.e.*, 129; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 135; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 12; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 31.

⁴⁹⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 169.

⁴⁹⁵ Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 12; Alptekin, *a.g.m.*, 185.

⁴⁹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 28.

⁴⁹⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 29.

⁴⁹⁸ Bündârî, *a.g.e.*, 67.

Bunun için padişah, kendi maiyetindeki memurları sürekli denetlemeli ve onları kontrol altında tutmalıdır. Padişah birlikte çalıştığı yönetici ve memurlarını denetlemediği zaman onlar halka karşı adaletsiz davranabilirler. İşlerini ihmal eder, halka eziyet edip onları sömürebilirler. Eğer memurlar kendilerini kontrol altında tutulduklarının farkında olurlarsa işlerini en güzel şekilde yapmaya çalışırlar. Kimseye de haksızlık yapmaya cesaret edemezler.

Nizamülmülk, hükümdarın seçeceği memurlarını Müslümanlardan seçilmesini tavsiye etmiştir. Eğer hükümdarın seçtiği görevli gayri müslim veya yanlış mezhebe bağlı birisi ise; bu gibi şahıslar değişik bahanelerle halka eziyet eder ve halkı küçük düşürmeye çalışırlar.⁴⁹⁹ Bunun için hükümdar, Müslüman, Ehli Sünnet mezhebine bağlı, soyu sopu belli ve takva sahibi kişilere devlet kurumlarında görev vermesi gerekir. Şayet bu vasıflara sahip kişi kendisine teklif edilen görevi redderse; hükümdar ona görevi cebren vermelidir. Bu hem hükümdarın yönetimi için hem de halkın huzuru için önemlidir.⁵⁰⁰

Nizamülmülk, memurlarla ilgili dile getirdiği diğer önemli bir husus da; bir memura bir tek iş verilmesi gerekir. Eğer iki ayrı iş aynı kişiye verilirse teklif edilen iki görevden birisini kesinlikle aksatır ve o görevi hakkıyla yerine getirmez. Çünkü bu kişi birinci vazifesine kendini alabildiğine vererek yoğunlaşacağından ötürü diğer vazifesinde aksamalar meydana gelir yahut diğer vazifeyi halletmek için itina ile hareket etmeye kalkarsa bu defa birinci vazifesi kusurlu ve yarım yamalak olur.⁵⁰¹ Nizamülmülk yaşadığı dönemde bu hususa riayet edilmediğini şu ifadelerle dile getirmiştir: “Günümüzde işinin ehli olmadığı halde on vazifeyi birden elinde bulunduran ve hatta başka bir görev çıkarsa rüşvet vermeyi dahi göze alarak onu uhdesine almaya kalkan nice kişiler vardır. Bu kişinin yeterliliğine bakılmaz, kâtiplik, iş idaresi ve ahlâkına ya da elinde bulundurduğu bunca işi başarıyla nihayetlendirip nihayetlendiremeyeceğine bakılmaz.”⁵⁰² Nizamülmülk herhalde gözlemlerine dayanarak böyle bir gerçeği dile getirmiştir. Nizamülmülk’ün dile getirdiği bu tespiti katılmamak da mümkün değildir.

⁴⁹⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 244.

⁵⁰⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 230-231.

⁵⁰¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 229.

⁵⁰² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 230.

Nizamülmülk, görev başında olan memurların da şu kurallara riayet etmesi gerektiğini söylüyor: Görevlerini yapan memurların insanlara kibar davranmalarını, alacakları haraç ve öşürleri nezaketle istemeleri, mahsullerini toplamadıkları sürece onlardan mal talep etmemeleri gerekir. Eğer tahsildarlar vaktinden önce halktan mal (vergi veya zekât) isterlerse halk elindeki malı yarı fiyatına satmak zorunda kalır. Bu durumda halk zarar eder ve perişan olur.⁵⁰³ Nizamülmülk, memurlar görevlerini yaparken halka karşı insafli olmalarını istemiş ve onların özel durumlarını göz önünde bulundurarak hareket etmeleri gerektiğini söylemiştir. Böylece memurların görevlerinin başında iken bazı kurallara uyulması gerektiğini belirtmiştir.

Netice itibariyle Nizamülmülk'e göre sultan, devletin ve halkın huzuru için vezir ve adamlarını sıkı sıkıya kontrol altında tutmalıdır. Zira ülkenin ve hükümdarın durumu vezir ve adamlarına bağlıdır.⁵⁰⁴

3.1.1.5.6. HALKI REFAH İÇİNDE YAŞATMAK

Türk tarihinde binlerce yıldanberi devlet başkanı ile halk arasında duygusal bir bağ vardır. Halk ile devlet başkanı arasındaki ilişki baba-evlâd arasındaki ilişkiye benzemektedir. Siyasetname ve nasihatname türündeki kitaplarda halk ile devlet başkanı arasındaki bu yakın ilişki işlenmiş ve geliştirilmiştir.⁵⁰⁵ Buna göre; hükümdarlar teba'asını korumak ve doyurmakla yükümlü idiler.⁵⁰⁶ Hükümdarın hakikatı, tebaaya hâkim olan ve onların işlerini gören bir yöneticiliktir. Bu yüzden hükümdarın hükümdarlık sıfatı, tebaaya nisbetledir. Yani yönetilenlere sahip olduğu için hükümdarlık, yönetim olarak isimlendirilir. Yönetim ve yönetimle ilgili işler iyi olursa, hükümdardan beklenen amaç en iyi şekilde gerçekleşmiş olur.⁵⁰⁷

Devletin gelişmesi, Allah'ın lütfu ve hükümdar ile tebaanın Allah'ın çizdiği doğru yolu takip etmelerinin bir sonucu gibi sayılmıştır. Birçok belgede devletin iyi durumu halkının durumuna bağlanmıştır. Devlet tebaaya özen gösterir, memurlar da reâyânın durumlarını düzeltmeye çalışması gerekir. Fermanların birinde memur, reâyânın durumunu düzeltmek, hayatlarını kolaylaştırmak ve sükûneti sağlamak için

⁵⁰³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 27.

⁵⁰⁴ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 66.

⁵⁰⁵ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 157; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 52.

⁵⁰⁶ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 52.

⁵⁰⁷ Şulul, *a.g.e.*, 49.

elinden geleni yapması gerekir. Reâyânın çıkarlarını korumak için memurlara birçok yetki verilmiştir. Tebaanın duası, ülkenin güç kaynaklarından biri olarak kabul edilmiş ve bu gücü elde bulundurmak, halkın durumunun düzelmesi için takip edilecek siyaset ile mümkün olurdu.⁵⁰⁸

Selçuklu Sultanları halka karşı mesuliyetlerini yerine getirmek için toylar ve çeşitli şöenler tertip ederlerdi. Tuğrul Bey, her sabah kahvaltısında sofrasını halka açık bulundururdu. Eğer avda ise, sofrasını bu defa kırdı kurdururdu. Sultan Alparslan'ın mutfağında hergün elli koyun kesilir, yemek pişirilir ve muhtaçlara dağıtılırdı. Sultan Melikşah zamanında âdet üzere her Cuma sabahı sarayda yemekler pişirilir, bu yemeklere halkın yanı sıra ülema da davet edilirdi. Bu davetler esnasında şer'i ve edebi konularda münazaralar ve sohbetler yapılırdı.⁵⁰⁹

Nizamülmülk'e göre; hükümdarın halka huzurlu ve mutlu hayat şartlarını sunabilmesi için Allah, hükümdarı çeşitli özelliklerle ve üstün yetenekler donatmıştır.⁵¹⁰

Nizamülmülk, halkın daha rahat şartlarda yaşamlarını sürdürmek ve yaşam koşullarını iyileştirmek için padişahın şu görevleri yerine getirmekle yükümlü olduğunu açıklamıştır: Hükümdar cihanı bayındır kılar. Taşradan yer altı suları için kanallar açar, ırmaklara yataklar yaptırır, büyük sulardan geçmek için köprüler inşa eder, yerleşim birimlerini düzenler, tarlaları ekime elverişli kılar, surları yükseltir, yeni şehirler kurar, yüksek yapılar ve görkemli meskenler tesis eder, ana ve işlek yollarda konaklar bina eder, ilim talipleri için medreseler inşa eder. Böylece bu dünyada ebedi hoş bir seda bırakır.⁵¹¹ Hacıların hac ibadetlerini emniyet ve rahatlık içerisinde yapmalarını sağlamak da Selçukluların din siyasetinin bir diğer önemli unsuru olmuştur.⁵¹²

Selçuklular döneminde bu bağlamda 1070-1090 yılları arasında çeşitli eyaletlerde sulama kanallarının açılması ve yapım çalışmaları sürmekteydi. Sultan Melikşah tarafından Murgab Nehrine bent yapılarak suyu tekrar Merv bölgesi

⁵⁰⁸ Kurpalidis, *a.g.e.*, 80.

⁵⁰⁹ Alptekin, *a.g.m.*, 193.

⁵¹⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 13.

⁵¹¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 12; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Samaniler)*, 2. baskı, İstanbul, 2013, 313; Acar, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", 72; Tuğral, *a.g.e.*, 194; Altunöz, *a.g.e.*, 62.

⁵¹² Acar, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", 72.

topraklarına akıtarak buranın toprakları sulanmaya başlandı.⁵¹³ Bu dönemde binalar yaptırılmaya önem verildi, kasabaların surları inşa edildi, çöllerde hanlar ve yolcuların geçmesi için köprüler yaptırıldı. Memleketi imar hususundaki güzel işlerinden birisi de Mekke yolunun sarnıçlarını ve konak yerlerini tamir etmesi, Mekke yolunun yolcuları için sıkıntı yaratan yerlerin düzeltilmesidir.⁵¹⁴ Yine Selçuklular döneminde hac yolu üzerindeki bedevi kabilelerin saldırıları karşısında gerekli askerî ve ekonomik tedbirler alma yoluna gitmişlerdir.⁵¹⁵

Sultan Melikşah da 1092 tarihinde Bağdat'ta bir şehir çarşısını yapılmasını emretti. Sultanın bu emri üzerine tüccarlar için hanlar, çarşılar, yol ve sokaklar yapıldı.⁵¹⁶

Yukarıda değindiğimiz gibi hükümdar milletini doyurmak ile yükümlü baba olarak tanınmaktaydı. Halkın malını korumaya özen gösterirdi. O, halktan kopuk değildir, halkın içindedir.⁵¹⁷ Halkın içinde olan bir hükümdar halkın bütün sorunlarını ve ihtiyaçlarını rahatlıkla tesbit edebilir. Halkın ihtiyaçlarına göre gereken tedbirler ne ise hemen alır.

Yönetimle ilgili işlerin iyi olması, yönetimin tebaaya refah ve bolluk içinde bir yaşam sağlaması ve onları korumasına bağlıdır. Yönetimle ilgili işlerin düzenli ve iyi yönde ilerlemesinin önemli bir unsuru da sosyal yapıda zayıfların gözetilmesine bağlıdır.⁵¹⁸

3.1.1.5.7. HUZURUNA GELEN ZİYARETÇİLERİ İYİ AĞIRLAMAK

Nizamülmülk'e göre padişah, kendisiyle yapılması istenilen görüşmelere bazı kurallar çerçevesinde izin verilmesi gerektiğini söylemiştir. Hangi vakitlerde ve hangi işaretlerle huzuruna ziyaretçi kabul edileceğini, kimlerin öncelik sırasına göre huzuruna kabul edilmesi gerektiğini ve padişahın huzurunda ziyaretçilerin oturuş şekline kadar pek çok meseleyi geniş bir şekilde açıklamıştır.

⁵¹³ Agacanov, *a.g.e.*, 166-167; Acar, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", 73-74.

⁵¹⁴ Râvendî, *a.g.e.*, I, 128; Bündârî, *a.g.e.*, 69; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 277; Acar, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", 74.

⁵¹⁵ Acar, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", 77.

⁵¹⁶ İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, 152.

⁵¹⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 228-229; Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 157.

⁵¹⁸ Şulul, *a.g.e.*, 49.

Nizamülmülk'e göre, padişahın ziyaretçi kabul edip edilmediği saray perdesinden anlaşılması gerekir. Perdenin açık olması halinde padişahın ziyaretçi kabul edileceğini; perdenin indirilmesi durumunda ise özel olarak davet edilenlerin dışında ziyaretçi kabul edilmeyeceği anlamına gelirdi. Bu şekilde devlet büyükleri ve ordu komutanları, saraya adam yollayarak padişahın o gün ziyaretçi kabul edip edilmediğini kolaylıkla öğrenebilirlerdi. Çünkü devletin ileri gelenleri saraya kadar gelip de padişahı görmeden dönmek, onların çok ağına giderdi. Bu duruma mahal bırakmamak için Nizamülmülk böyle bir işaretin bulundurulması gerekli olduğunu söylemiştir.⁵¹⁹

Nizamülmülk, padişahın huzuruna girmek isteyenlerin de belli bir düzene göre ayrı ayrı içeri alınması gerektiğini söylüyor. Ona göre; Öncelikle akrabalar, sonra seçkin kişiler daha sonra diğer sınıflardan insanlar kabul edilir. Eğer huzuruna girmek isteyenlerin tümü bir defada içeri alınırsa avam ve havas birbirinden ayırt edilmez.⁵²⁰ Nizamülmülk, burada avam ve havasın birbirinden ayırt etmek istemesi, padişahın sınıfsal bir ayrımcılık gözeterek avama farklı havasa da farklı muamelede bulunmasını istemiyor. Belki havasın devletin mühim işleri için geldiklerini ve bunların avamdan ayrı olarak içeri alınmasını istiyor. Onların padişaha iletmek istedikleri durumları ve sorunlarıyla padişah özel olarak ilgilenir.

Nizamülmülk'e göre, padişahın huzuruna alınan ziyaretçilerin rastgele değil, belli bir düzen içerisinde alınması gerektiği, herkesin oturacağı veya ayakta duracağı yer tayin edilmelidir. Devletin ileri gelenleri ve padişaha yakınlığıyla bilinen kimseler hükümdara yakın bir şekilde tahtı çepeçevre kuşatarak yerlerini almalıdır. Bunların arasında oturmak isteyen olursa derhal onlara engel olunmalıdır.⁵²¹

3.1.2. SARAY TEŞKİLÂTI

Saray, Farsçadan gelmekte olup genellikle ev, mesken, konak, menzil anlamında kullanılır. Türkçede de aynı manalarda kullanılmakla beraber daha çok büyük konak, hükümdarın ikametgâhı, köşk manasında kullanılır.⁵²²

⁵¹⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 169.

⁵²⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 169.

⁵²¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 173.

⁵²² Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 58; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 505.

Hâkimiyet sembolü olan saray, aynı zamanda hükümdarın yaşantısını sürdürdüğü, âdet ve geleneklerinin yaşatıldığı yerdir. Şu halde saray, hükümdarın resmî ve hususî hayatının cereyan ettiği ve hayatın icap ettirdiği teşrifatı yerine getirmekle görevli kimselerin bulunduğu binadır.⁵²³ Ayrıca hükümdarın ikametgâhı olan saray için dergâh, kasr, dâr el-imare ve köşk olarak da isimlendirilmiştir. Türkiye Selçuklularında ise hükümdarın ikametgâhı olan saray ve dergâhın yanında bârgâh olarak da adlandırılmıştır. Saray ve dergâh sadece merkezdeki yapıyı ifade etmezdi. Bu terimler sultanın ikamet ettiği her yer için de kullanılırdı.⁵²⁴ Nizamülmülk, Siyasetname’de bu yapı için hem saray⁵²⁵ hem dergâh⁵²⁶ hem de bârgâh⁵²⁷ isimlerini kullanmıştır.

Saray yalnızca hükümdarın evi olmakla kalmamış aynı zamanda devlet yönetiminde de önemli roller üstlenmiştir. Bu nedenle sarayı devlet teşkilâtı içerisinde, ordu ve hükümetle birlikte devleti oluşturan üç temel unsurdan biri olarak kabul edilmiştir.⁵²⁸

İslâm dünyasında ilk saray Emevîler döneminde Muaviye tarafından Dimaşk’ta yaptırılan Kubbet el-Hadra idi.⁵²⁹ Selçuklulardaki saray teşkilâtı, genel olarak Gazneli ve İran saray teşkilâtları örnek alınarak oluşturulmuştu. Ancak eski Oğuz gelenekleri tamamen terkedilmemişti.⁵³⁰

Selçuklular döneminde sultan için her büyük kentte bir saray yapılmıştı; sultan olmadığı zaman bu saraylarda kentin valisi otururdu. Sultanlar isterlerse dinlenmek ve eğlenmek için sayfiye sarayları da yaptırabilirlerdi.⁵³¹

İbn Kesir, Nizamülmülk ve Tâcülmülk de Bağdat şehrinde kendileri için muazzam bir sarayın inşasına başladığından söz etmiştir.⁵³² Bu duruma göre padişahların sarayları yanında vezirlerin de sarayları vardı.

⁵²³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 353; Yazıcı, *a.g.e.*, 296; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 61; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 1. baskı, İstanbul, 2011, 13; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 33.

⁵²⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 505-506; Yazıcı, *a.g.e.*, 298; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 15.

⁵²⁵ Bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 32 v.d.

⁵²⁶ Bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 19 v.d.

⁵²⁷ Bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 4 v.d.

⁵²⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, 297.

⁵²⁹ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 13.

⁵³⁰ Alptekin, *a.g.m.*, 193.

⁵³¹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, 178.

⁵³² İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 277.

Selçuklu Sarayında kadınların mevkisi de oldukça yüksekti. Kadınlar oğullarını tahta çıkarmak için türlü entrikalar döndürmüşlerdi. Bunlar arasında Terken Hatun oğlunu hükümdar yapmak için Nizamülmülk'ün ölümüne sebep olmuştur.⁵³³

Saray, başta resmî kabullerin ve toplantıların yapıldığı taht salonu olmak üzere birçok odası ve dairesi bulunuyordu. Odaların bulunduğu üst katta sultan ve ailesi oturuyordu. Saraya dâhil dairelerde ise, her biri yüksek rütbeli birer komutan olan saray görevlileri kalıyordu ve bunlar, başında bulundukları dairenin vermekte olduğu hizmeti yürütmekten sorumlu idiler. Sultanlar, seleflerinden kalan saraylarla yetinebilecekleri gibi, kendilerine yeni saraylar da yaptırabilmekteydiler. Onlar bazen de seleflerinin hâkimiyetini hatırlattığı için eski sarayları yıktırmaktaydılar.⁵³⁴

Nizamülmülk, değişik vesilelerle saray hayatına ve sarayla ilgili meselelere sık sık değinmiştir. Burada konumuzu ilgilendiren saray hayatı hakkındaki görüşlerinden bir kısmını sizinle paylaşmak istiyorum. Nizamülmülk eserinin bir yerinde saraydan fazla mektup neşrolunduğundan söz etmiştir. Kendisi de bu durumu gereksiz görmektedir. Çünkü gereksiz yere saraydan fazla sayıda ferman yayınlanmak bunun kıymetini azaltır. Dolayısıyla muhim bir mesele olmadıkça saraydan bir şey neşrolunmasın.⁵³⁵

Nizamülmülk, diğer ülkelerden saraya gelen elçilerle ilgili de önemli bir eksikliği dile getirmiştir. Ona göre çevre memleketlerden gelen elçilerin saraya vardıklarından hiç kimse bunlardan haberdar olmamaktadır. Kimse bu elçilerin geliş ve gidişlerinde eşlik etmemekte ve bunu yetkili mercilere bildirmemektedir. Hal böyle olunca bu, işleri aksattığımıza ve hafıfsediğimize yorulur. Bunun için sınır bölgelerimizdeki memurlara, topraklarımıza giriş yapan herkesin künyesi ve geliş maksadı hakkında bilgi vermek için anında bir suvari göndermelidir. Bundan sonraki merhalede görevi teslim alan memur saraya varana kadar onlarla eşlik etsin. Konakladıkları bölgelerdeki memurlar, amiller ve ikta sahipleri onları layıkıyla ağırlayıp esenlikle uğurlamaları gerekir. Çünkü elçilere yapılan iyi yahut kötü muamele onları gönderen padişaha yapılmış muamele demektir.⁵³⁶ Nizamülmülk,

⁵³³ Şapolyo, *a.g.e.*, 224.

⁵³⁴ Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 153.

⁵³⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 95.

⁵³⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 133.

saraya gelen elçilerin karşılanmasında gereken ehemmiyetin gösterilmediğini söylemiş ve bu durumu bir eksiklik olarak görmüştür.

Nizamülmülk, yine sarayın kapısı her zaman halka açık olmasını istemiştir. Bunun için dergâha gelenlerin hacibe ihtiyaçları olmasın diye yedi yaşındaki bir çocuğun dahi elinin rahatlıkla erişebileceği zillerin asılı olduğu bir zincir yapmaları gerektiğini söylemiştir. Dergâha şikâyet için varanlar o zinciri sallayarak zilleri çaldırırdı. Herkes rahatlıkla padişaha ulaşp derdini anlatabilir. Böylece artık kimse zulüm ve haksızlık yapmaya cesaret edemez.⁵³⁷ Böylece sorunu olup da padişahla görüşmek isteyen kimse herhangi bir engelle karşılaşmadan rahatlıkla padişaha ulaşabilsin. Kötü niyetli kişiler padişahın bu durumunu bildikleri zaman artık kötü niyetlerini rahatlıkla fiiliyata dökemezler.

Nizamülmülk, sarayla ilgili dile getirdiği bir başka husus, hükümdarın emri olmadan saraydan önemsiz işler için gulâm gönderildiğini; bu gulâmlar da haksız yere halka haraç kestiğini söylemektedir. Ona göre çok önemli bir durum olmadıkça ve padişahdan izinsiz gulâm gönderilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁵³⁸ Eserinin bir başka yerinde, isimleri divanda kayıtlı, boyu posu yerinde, aklı başında, şık giyimli, değişik techizatlarla donatılmış ve farklı ırklardan oluşturulmuş saray koruma görevlilerinden bahsetmiştir.⁵³⁹ Yine O'na göre saray harcamalarına nezaret eden bir vekilin bulunması gerektiğini; yaşadığı devirde bu uygulamanın fena şekilde unutulmaya yüz tuttuğunu söylemiştir.⁵⁴⁰ Nizamülmülk, saraya gelen ziyaretçiler için de şöyle bir uygulamayı tavsiye etmiştir: Saraya ziyaretçi kabul edilip edilmediğini bir takım işaretlerle gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun için de sarayın perdeleri açık olması durumunda ziyaretçi kabul edilir; perdeler kapalı olursa ziyaretçi kabul edilmez anlamına gelen işaretlerle bu belirsizliğin ortadan kaldırılabileceğini söylemiştir.⁵⁴¹ Nizamülmülk'ün sarayla ilgili farklı durumlar için dile getirdiği bazı görüşlerini açıklamaya çalıştık. Ancak Nizamülmülk'ün Siyasetname'sine baktığımızda birçok fasılda muhtelif mevzular arasında saray hayatına sık sık değinmiştir. Konumuzun daha iyi anlaşılması için çalışmamızda bu örneklerden birkaçına yer vermeye çalıştık.

⁵³⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 49.

⁵³⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 99.

⁵³⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 129.

⁵⁴⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 119.

⁵⁴¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 169.

Saraylarda göz önünde bulundurulan en önemli özellik büyüklük ve düzendi.⁵⁴² Bu özelliklere riayet edildiğinden dolayı Selçuklu saraylarında ortam aydınlık ve parlaktı. Masalarda, porselen, altın, gümüş ve zengin sofrta takımı kullanılıyordu. Şölenlerde verilen yiyecekler, çok çeşitli ve zevkliydi. Sofralarda genellikle koyun eti, horoz eti, av etleri, güvercinler, keklikler, şarap ve şerbet bulunurdu. Bunun yanında sofralarda Oğuz ulusal yemekleri ve içkileri de bulmak mümkündü.⁵⁴³

3.1.2.1. SARAY GÖREVLİLERİ

Sarayda, hükümdarın resmî ve özel işlerinden sorumlu birçok görevli bulunuyordu. Doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı olan bu görevlilerin hepsi güvenilir kişiler arasından seçiliyordu. Bunların büyük bir kısmı yüksek rütbeli birer subay olup, emirlerinde de kalabalık bir hizmetli grubu bulunuyordu.⁵⁴⁴ Yüksek makamlarda bulunan saray görevlileri arasında genellikle İranlılar vardı.⁵⁴⁵ Saray teşkilâtına mensup memurlar, ilk dönemlerde sultanın otağında daha sonraki dönemlerde de saraylarda görev yapmışlardır.⁵⁴⁶

Selçuklu sarayında hizmetlerin yürütülmesi ve bu konuda ihtiyaç duyulan personelin yetiştirilmesi için bir takım yöntem ve uygulamalar vardı. Sultanın sarayında çalıştırılmak üzere çeşitli zamanlarda köleler satın alınırdu. Satın alınan köleler belirli eğitim ve deneyim kademelerinden geçtikten sonra liyâkatlarına göre sarayda görevlendirilirdi.⁵⁴⁷ Nizamülmülk bu geleneğin Samanoğullarından Selçuklulara geçtiğini söylemektedir.⁵⁴⁸

Siyasetname tabiatıyla devlet teşkilâtındaki bütün görevlileri ihtiva etmediği için, bu eserde bulunmayıp da diğer kaynaklarda mevcut olan görevliler de bulunmaktadır.⁵⁴⁹ Çalışmanın merkezini Siyasetname oluşturduğu için bu

⁵⁴² Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 42.

⁵⁴³ Gordlevski, *a.g.e.*, 296.

⁵⁴⁴ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 155; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 51.

⁵⁴⁵ Gordlevski, *a.g.e.*, 294.

⁵⁴⁶ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 178.

⁵⁴⁷ Carl Brockelmann’a göre: Nizamülmülk kendisine sadık memurları saraya yerleştirip ve bu memurlar tarafından sarayı denetim altında tutuyordu. Bkz.: Brockelmann, *a.g.e.*, 143.

⁵⁴⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 151-152.

⁵⁴⁹ Kucur, *a.g.m.*, 52.

görevlilerin tümünden bahsedilmeyecektir. Nizamülmülk'ün Siyasetname'de yer verdiği saray görevlilerinden sadece bir kısmı burada anlatılmaya çalışılacaktır.

Saray teşkilâtına mensup görevliler iki gruba ayrılmaktadır: 1- Üst düzey saray görevlileri 2- Alt düzey saray görevlileri⁵⁵⁰

3.1.2.1.1. ÜST DÜZEY SARAY GÖREVLİLERİ

3.1.2.1.1.1. HÂCİBÜ'L-HÜCCÂB

Hacib mastarı, sözlükte araya girmek, mani olmak birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek, muhafaza etmek, kapı muhafızı, kontrol memuru gibi anlamlarına gelir.⁵⁵¹ Selçuklu devlet teşkilâtında protokol bakımından sultan ve vezirden sonra üçüncü sırayı, saray teşkilâtında ise sultandan sonra gelen en büyük görevli Hâcibü'l-Hüccâb idi.⁵⁵² Bugünkü Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine benzeyen⁵⁵³ Hâcibü'l-Hüccâb, hükümdarla hükümet arasında irtibatı sağlardı. Hacıplik, sonraları ise bir rütbe olarak bazı hizmet sahiplerine de verilmiştir. Bazı durumlarda hacipler, ordu komutanlarına dahi tayin edilmişler ve hacip unvanını yine de kullanmışlardır.⁵⁵⁴ Emevî ve Abbasî devletlerinde, hükümdarın kapısında bekleyip, görüş için belirlenen vakitler dışında, insanların padişahın huzuruna girmesine engel olan kişiye hacib denilirdi. Endülüs Emevîler Devletinde ise hacip hükümdarın huzuruna giriş-çıkışları düzenleyen ve hükümdar ile vezirler arasında aracılık yapan kişiydi.⁵⁵⁵

İslâm devletlerinde haciplik Emevîler zamanında başlamış ve Abbasîler zamanında aynen devam etmiştir. Daha sonra Abbasîlerden Samanîlere, onlardan da Gaznelilere ve diğer Türk İslâm devletlerine ve Selçuklulara geçtiği kabul edilmektedir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 51.

⁵⁵¹ Serdar Mutçalı, *el-Mu'cemul Arabiyil Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul, 1995, 148-149; Şulul, *a.g.e.*, 121.

⁵⁵² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 155; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 58; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 178; Usta, *a.g.e.*, 315.

⁵⁵³ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 44.

⁵⁵⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Alptekin, *a.g.m.*, 194.

⁵⁵⁵ Şulul, *a.g.e.*, 121.

⁵⁵⁶ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 58; Alptekin, *a.g.m.*, 191-192.

Hâcibü'l-Hüccâb, sarayın bütün işlerinden sorumlu olup, tabiatıyla hükümdarın en güvendiği kişi durumunda idi. O, görevini daha iyi bir şekilde yerine getirebilmesi için, kendisine bağlı hacipler grubu da bulunurdu.⁵⁵⁷ Hâcibü'l-Hüccâb, saraydaki bütün görev sahiplerinin görevlerini yerine getirip getirmediğini kontrol ederdi.⁵⁵⁸ O'nun emrinde çalışan çeşitli rütbe ve derecelerde daha birçok hacip bulunuyordu.⁵⁵⁹

Nizamülmülk, Siyasetname'nin 28. faslında saray gulâmlarının eğitimlerinden bahsederken, otağbaşı birinci yılın sonunda gulâmın geçirdiği o yıl ki eğitim durumunu hacibe, hacib de bunu padişaha bildirdiğini ifade etmiştir.⁵⁶⁰ Yine eserinin 31. faslında saray teşkilâtına mensup kişilerin hükümdarın huzurunda otururken herkesin yerlerinin belli edilmesi gerektiğini söylemiştir. Havas ve padişaha yakın olan kimseler tahta yakın bir yerde oturmaları gerekir. Bunların arasında oturmaya teşebbüs eden kişileri de sarayın hacibi onları derhal oradan uzaklaştırması gerektiğini söylemiştir.⁵⁶¹ Bu durumdan anlaşıldığına göre hacib, sarayda oldukça padişaha yakın biri olduğunu ve sarayda önemli bir mevkide görev sahibi olduğunu görüyoruz.

3.1.2.1.1.2. EMÎR-İ HARES

Emîr-i Hares, Arapça emîr ve hares kelimelerinden oluşmuştur. Emîr kelimesi sözlükte komutan, emîr, prens ve kabile reisi gibi anlamlara gelir.⁵⁶² Hares kelimesi ise sözlükte uyanık, bekçi, nöbetçi asker, gözcü, yönetici, koruyucu gibi anlamlara gelir.⁵⁶³ Emîr-i Hares, sarayı korumak ve hükümdarın vereceği cezaları infaz etmekle görevli muhafız birliğin komutanıdır.⁵⁶⁴ Emîr-i Hares, Selçuklularda her zaman yüksek görevlilerden biri olmuş ve sarayda derece bakımından haciplerden sonra

⁵⁵⁷ Zeydan, *a.g.e.*, II, 280; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Yazıcı, *a.g.e.*, 298; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 155.

⁵⁵⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 44; Alptekin, *a.g.m.*, 194.

⁵⁵⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; “Koca, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 147.

⁵⁶⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 151; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 44.

⁵⁶¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 173; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 53.

⁵⁶² Mutçalı, *a.g.e.*, 25.

⁵⁶³ Mutçalı, *a.g.e.*, 160.

⁵⁶⁴ Usta, *a.g.e.*, 317; Aydın Taneri, “Emîr-i Hares”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 134.

hares emîri geliyordu.⁵⁶⁵ Sultanın verdiği cezaların uygulanmasının yanında örfi hukukun işleyişinden de sorumlu idi.⁵⁶⁶

Nizamülmülk, Siyasetname'nin 40. Faslı'nı neredeyse tümünü Emîr-i Hares'e ayırmıştır. Burada Emîr-i Hares'le ilgili olan durumları ve Emîr-i Hares'te bulunması gereken vasıfları detaylı bir şekilde anlatmıştır.⁵⁶⁷

Sultan bir kimseyi cezalandırmak istediği zaman bu görevi Emîr-i Hares'e verirdi. Emîr-i Hares de bu kişinin başına vurma, sopa cezasını verme, zindana atma hatta durumuna göre ölüm dâhil çeşitli cezalarla cezalandırırdı.⁵⁶⁸ Aynı zamanda hükümdar gibi kös, âlem ve növbet çaldırabilme hakkı da vardı.⁵⁶⁹ Bu yüzden halk hükümdardan çok Emîr-i Hares'ten korkardı.⁵⁷⁰ İnsanlar da canlarını kurtarmak için mal ve mülklerini harcamaktan hiç çekinmezlerdi. Nizamülmülk kendi dönemlerinde Emîr-i Hares'in önemini yitirdiğini ve bu makamın gözden düştüğünü belirtmiştir.⁵⁷¹

Nizamülmülk, Emîr-i Hares'in maiyetinde elli çûbdâr (değnekçi)'in olması gerektiğini söylemiştir. Bunların yirmisi altın, yirmisi gümüş ve on kişinin de büyük tahtadan sopalı olması, elbise ve techizatlarının da gösterişli olması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁷²

Nizamülmülk, eserinde Emîr-i Hares'le ilgili anlattığı bir hikâyede⁵⁷³ farklı karakterlere sahip iki Emîr-i Hares'ten bahsetmiştir. Bu iki Emîr-i Hares'in birisinin iyi, birisinin de kötü yönlerini geniş bir şekilde anlatmıştır. Bu hikâyeden anlaşıldığına göre Nizamülmülk, Emîr-i Hares için dinin emirlerini yerine getiren ve yasaklarından da kaçınan, ceza verirken adâlete uygun olarak hareket eden ve insanlara karşı merhametli davranan bir kişiliğe sahip olmasını gerektiğini

⁵⁶⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 199; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Usta, *a.g.e.*, 317; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 155; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 58; Taneri, "Emîr-i Hares", 134.

⁵⁶⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 298; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 179.

⁵⁶⁷ Emîr-i Hares hakkında geniş bilgi elde etmek ve Nizamülmülk'ün bu konudaki görüşünü geniş bir şekilde öğrenmek için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 199-204.

⁵⁶⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 199; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 155; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Hatice Arıcı, *Nizamülmülk ve Selçuklu Müesseselerinin Oluşumundaki Yeri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, 70.

⁵⁶⁹ Usta, *a.g.e.*, 317.

⁵⁷⁰ Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 155; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Taneri, "Emîr-i Hares", 134.

⁵⁷¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 199.

⁵⁷² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 199; Taneri, "Emîr-i Hares", 134; Arıcı, *a.g.e.*, 70.

⁵⁷³ Nizamülmülk'ün Emîr-i Haresle ilgili anlattığı hikâyeyi okumak için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 200-204.

söylemiştir.⁵⁷⁴ Nizamülmülk, Emîr-i Hares'te bulunması gereken şartları çalışmamızın ileriki sayfalarında değindiğimiz gibi başta padişah olmak üzere sarayın diğer görevlileri için de eserinin mutelif yerlerinde sık sık dile getirmiştir. Fakat Emîr-i Hares'in bulunduğu mevkiye göre Nizamülmülk'ün dile getirdiği şartlara haiz olması diğer memurlara oranla daha önemlidir.

3.1.2.1.1.3. EMÎR-İ SİLAH (SİLAHDÂR)

Hükümdarın silahhânesini idare eden, buradaki silahların bakım ve onarımını yapan, merasimlerde hükümdarın silahını taşıyan görevlilere silahdâr, silahdârların başında bulunan kişiye de Emîr-i silah deniliyordu.⁵⁷⁵ Emîr-i silahın emrinde daha küçük rütbede silahdârlar yer almaktaydı. Onlar da bazı görevliler gibi sultanın hizmetinde nöbetleşe bulundukları anlaşılmaktadır.⁵⁷⁶

Emîr-i silah makamına gelmiş bir kişi Nizamülmülk'e göre hükümdara yakın birisidir. Merasimler sırasında da hükümdarın oturduğu tahtın yanında ayakta dururdu.⁵⁷⁷ Padişaha yakın ve üst düzey kişiler için ayrılmış olan yerlere silahdârlardan biri oturmak isterse bile hacip derhal onu uyarıp oturmasına engel olurdu.⁵⁷⁸ Bundan anlaşılıyor ki Silahdâr, padişahı korumak için onun çok yakınında bulunması gereken önemli şahıslardan birisidir.

Emîr-i silahların komutanlık mevkiye kadar çıktıkları görülmektedir. Silahdârlara bazen silahi denilmişse de Siyasetname'de silahdâr olarak geçmektedir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 200-204.

⁵⁷⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 137; Alptekin, *a.g.m.*, 195; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 155; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 123; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 46; Veysel Aygün, *Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizamülmülk'e Göre Türk Ordusu*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, 11.

⁵⁷⁶ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 123.

⁵⁷⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 170; Alptekin, *a.g.m.*, 195; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 123; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 46.

⁵⁷⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 173.

⁵⁷⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 173; Alptekin, *a.g.m.*, 195.

3.1.2.1.1.4. ABDÂR (TAŞTDÂR)

Hükümdar yemeğe otururken, yemek yedikten sonra, abdest alırken, elini yıkadığı zaman sultana ibrik ve leğen tutan kısacası sultanın su ihtiyacı ile ilgili bütün işlerden sorumlu olan saray görevlisine Abdâr veya Taştdâr denilirdi.⁵⁸⁰ Taşt, leğen anlamına gelir.⁵⁸¹ Taştdârın görev yaptığı yere de taşthane denilmektedir.⁵⁸² Taştdârın maiyetinde ona yardım etmek üzere bazı hademeler vardı. Hükümdar bir yere gittiğinde kendisiyle beraber taşthâne de yola çıkardı.⁵⁸³ Taşthanede sultanın kılıç, elbise, çizme, mühür ve değerli mücevherlerin muhafaza edildiği oda takımları da bulunurdu.⁵⁸⁴

Nizamülmülk, eserinde özellikle abdâra has bir konu ayırmamış, bununla beraber özellikle abdârdan da bahsetmemiştir. Ancak Nizamülmülk, eserinde farklı konular arasında değişik vesilelerle birkaç yerde abdârdan söz etmiştir. Eserinin 28. Faslında Samanîler zamanında saray gulâmlarının eğitiminden söz ederken onların kademeli olarak yaptıkları gulâm eğitiminin beşinci yılından sonra gulâma abdârlık görevi verildiğini söylemiştir.⁵⁸⁵ Saray gulâmına eğitiminin beşinci yılından sonra abdârlık görevi verildiğine göre demek sıradan herhangi birisi istediği zaman hemen abdâr olamaz. Bu görev için belli bir eğitim, tecrübe ve güven gibi bazı kriterler gereklidir.

Nizamülmülk, padişahın ziyaretine gelen heyetler ve devletin ileri gelenleri padişahın huzuruna gelip onu ziyaret ettikten sonra adamlarıyla birlikte dergâhtan ayrılmaları edebin gereği olarak kabul etmiştir. Ancak, bazı önemli kişilerle birlikte abdârın da padişahın huzurunda kalması gereken elzem kişilerden biri olarak kabul etmiştir.⁵⁸⁶ Bu durumda hükümdarın çok yakınında sürekli bulunması gereken

⁵⁸⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Koca, *a.g.e.*, 155; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, 218; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 179; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 48; Erdoğan Merçil’e göre, abdâr ile taştdâr’ın aynı görevi yapıp yapmadığı konusu pek açık değildir. Ona göre, abdâr’ın manası suyu muhafaza eden, görevi suyu soğuk muhafaza etmek olan bir saray görevlisidir. Taştdâr ise yukarıda tanımını verdiğimiz gibi taşthane ricaline verilen bir lakaptır. Dolayısıyla bu iki kavram birbirinin yerine kullanılacak kavramlar değildir. Her birisi farklı anlam taşımakta ve sarayda görev yapan farklı görevliler için kullanılır. Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Taştdâr Müessesesi”, *Selçuklular (Makaleler)*, 1. baskı, İstanbul, 2011, 207-209.

⁵⁸¹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 48; Alptekin, *a.g.m.*, 195.

⁵⁸² Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 131.

⁵⁸³ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 133.

⁵⁸⁴ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 48; Merçil, “Selçuklularda Taştdâr Müessesesi”, 208.

⁵⁸⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 151.

⁵⁸⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 170.

abdârın, güvenilir ve sadık kimselerden seçilmesi gerekir.⁵⁸⁷ Aksi takdirde sultana yapılması düşünülen bir suikastta sadık olmayan taşdârdan suikastçılar her zaman yardım alabilirler.⁵⁸⁸

3.1.2.1.1.5. ÇAŞNİĞÎR

Sultanın sofrasına hizmet eden görevliler için kullanılan bir tabirdir.⁵⁸⁹ Çaşnigîrlerin başında bulunan kişiye de Emîr-i Çaşnigîr denilirdi.⁵⁹⁰ Çaşnigîr kelimesinin lügat manası yemek tadına bakan, çeşnisine bakan kimse demektir.⁵⁹¹ Sultan, yemek yerken bizzat sultana hizmet eder. Sultan yemeğe başlamadan yemeği önce o tadar, sonra sultana sunar.⁵⁹² Bu uygulamanın amacı, hem yemeklerin tat ve kıvamlarını kontrol etmek hem de zehirlenme yolu ile bir suikast girişimine engel olmaktır.⁵⁹³ Bu nedenle çâşnigîrlerin görevleri son derece önemlidir. Bu görevlinin çok güvenilir ve sağlam karakterli bir adam olması gerekir.⁵⁹⁴ Çünkü sultanın hayatının güvencesi daima onun elindeydi.⁵⁹⁵

Siyasetname’de, Nizamülmülk çâşnigîrin padişahın yakınında bulunması gereken elzem kişilerden birisi olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁶ Sultanlar zaman zaman devlet işleri için onlarla istişarelerde bulunurlardı. Bazen onları yabancı ülkelere elçi olarak da gönderilmekte idiler.⁵⁹⁷ Ancak çâşnigîr hakkında bunun dışında Siyasetname’de başka herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

⁵⁸⁷ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 134.

⁵⁸⁸ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 135.

⁵⁸⁹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Arıcı, *a.g.e.*, 73.

⁵⁹⁰ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 45.

⁵⁹¹ Gordlevski, *a.g.e.*, 258, 293; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 107.

⁵⁹² Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 136; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, 218.

⁵⁹³ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 107; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 155; Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, 218.

⁵⁹⁴ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59.

⁵⁹⁵ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 45.

⁵⁹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 170.

⁵⁹⁷ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 109.

3.1.2.1.1.6. ŞARABDAR

Adından da anlaşılacağı üzere, hükümdarın sofrası ve verdiği ziyafetler için gerekli olan içki, şerbet ve diğer meşrubatı hazırlamak ve sunmakla sorumlu bulunan eğlence meclislerinde görevli olan kişiydi.⁵⁹⁸ Şarabdarın emrinde Şaraphane denilen ve hükümdara ait meşrubatı muhafaza eden bir yer vardı. Burada hizmet eden saki adı verilen görevliler de onun emrinde idiler.⁵⁹⁹

Sarayda her hafta ve ayrıca haftanın belirli günlerinde toplanan Meclîs-i Haslarda verilen ziyafetlerde içecek hazırlar ve sunarlardı.⁶⁰⁰ Sultana ve misafirlerine sunulan içkilerin ve şerbetlerin iyi veya kötü oluşlarından bizzat sorumluydu. İçkilerin kalitesiz oluşu yüzünden cezalandırılması da söz konusu olurdu.⁶⁰¹

Nizamülmülk, Siyasetname’de sultanın sarayda düzenlediği Meclîs-i Haslarda, belirli kesimlerden devlet adamlarının bulunduğu ve bunların yanında birer köle ile Meclîs-i Hasa gelmelerinin usulden olduğunu belirtmiştir.⁶⁰² Ancak Meclîs-i Hasa gelenlerin yanında şarap ve sakilerini getirmeleri Nizamülmülk’e göre uygunsuz bir davranıştır. Çünkü hükümdar ev sahibidir, cümle âlem onun ailesi olduğundan ötürü tarihin her devrinde insanlar kendi evlerinden padişahın meclisine bir şey getirmez. Aksine hükümdarın sarayından kendi evlerine yiyecek, meze ve şarap götürürlerdi. Şarabdarın kendilerine sunduğu şarabın kötü olduğunu bahane ederek yanında şarabını getirenlere; şarabdarın kendilerine sunduğu şarabın iyi olduğu tesbit edilirse bu kişiler cezalandırılmalıdır. Böylece artık kimse padişahın meclisine şarap getirme cesaretinde bulunamaz.⁶⁰³ Şarabdar paşdişaha yakın kişilerden olduğu için güvenilir birisi olması gerekir. Padişahın misafirlerine iyi davranması, onlara güzel bir şekilde ikramda bulunması ve iyi içecekler sunması ancak iyi niyetli bir şarabdarla mümkün olur.

⁵⁹⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Usta, *a.g.e.*, 321; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 155.

⁵⁹⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Alptekin, *a.g.m.*, 195; Usta, *a.g.e.*, 322.

⁶⁰⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 136; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Alptekin, *a.g.m.*, 194.

⁶⁰¹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 135.

⁶⁰² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 171.

⁶⁰³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 171-172.

3.1.2.1.1.7. CÂMEDAR

Selçuklu sultanının ve ailesinin giysilerini diken, koruyan, temizlik ve bakımları ile ilgilenen görevlidir.⁶⁰⁴ Elbiselerin muhafaza edildiği camehane de onun kontrolündeydi. Câmedarlar, sultanın elbiselerini giyip-çıkarmasına da yardımcı olurlardı.⁶⁰⁵ Gazneliler’de de bu görevle ilgili olarak cânehâne adı verilen bir mekân vardı. Sultan tarafından gelen elçilere, yararlılık gösteren hizmetlilere, komutanlara ve tabi hükümdarlara hil’at olarak verilecek malzeme de burada saklanıyordu.⁶⁰⁶ Samanîlerde bu göreve getirilen kişilerin asker kökenli gulâmlar olduğu bilinmektedir.⁶⁰⁷

Nizamülmülk Siyasetname’de, saray için satın alınan kölelerin, altıncı yıldan itibaren câmedarlık makamına yükselebildiklerini söylemektedir.⁶⁰⁸ Yine eserinin başka bir yerinde ise, sarayda hükümdarın huzurunda devamlı bulunması gereken yüksek mevki sahiplerini sayarken bunların arasında câmedarı da saymıştır.⁶⁰⁹

3.1.2.1.1.8. VEKİL-İ HAS

Saraydaki bir kısım görevlilerin amiriydi. Siyasetname’de bu Saray görevlisinin sarayın mutfağı, şaraphanesi, sultanın sofrası, tavlasi ile saraylarına ait bütün işlerden sorumlu olduğunu belirtmiştir.⁶¹⁰ Hükümdarın maiyyeti ve şehzadelere ait işler de onun görev alanına girmektedir.⁶¹¹ Bu nedenle her zaman hükümdarın huzuruna girmek mecburiyetindeydi. Zira huzura gelir, hergün yapılan işler hakkında hükümdara bilgi verir, yeni yapılacak işler için de hükümdarın görüşlerini alır ve bunları uygulardı.⁶¹² Vekil-i Has’ın bu tür görevleri yerine

⁶⁰⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 136; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 506; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 156; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 48.

⁶⁰⁵ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 95; Usta, *a.g.e.*, 320; Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, 219.

⁶⁰⁶ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 95; Usta, *a.g.e.*, 320.

⁶⁰⁷ Usta, *a.g.e.*, 320.

⁶⁰⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 151; Usta, *a.g.e.*, 320.

⁶⁰⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 149.

⁶¹⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 121; Yazıcı, *a.g.e.*, 298; Usta, *a.g.e.*, 318; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 156.

⁶¹¹ Yazıcı, *a.g.e.*, 298; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 79.

⁶¹² Yazıcı, *a.g.e.*, 298; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 155; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59.

getirebilmesi ve işlerini sürdürebilmesi için onun tam bir saygı ve ihtişam sahibi olması gerekir.⁶¹³

Nizamülmülk, Siyasetname’de vezirlik yaptığı dönemde Vekil-i Has’ın, eski dönemlere nazaran önemini kaybettiğini söylemektedir. Bu vazifeye kıymet verilmesi ve bunu tekrar canlandırılması gerektiğini söylemiştir.⁶¹⁴

Nizamülmülk’e göre; Sarayla sürekli iletişim halinde olan bu makama görevli seçilirken çok titiz davranmalıdır. Bu makama getirilecek kişi güvenilir ve haşmetli olmalıdır. Çünkü bu görevi ancak böyle vasıflara sahip olan kişi yapar. Buna karşılık hükümdarın da ona güvenmesi ve muhabbet göstermesi gerekir.⁶¹⁵ Güvenilir, işini güzel ve eksiksiz yapan biri bunun karşılığında takdir edilmezse zamanla o kişi işine karşı soğumaya başlar ve işini ihmal edebilir. Nizamülmülk de herhalde bundan ötürü hükümdarın Vekil-i Has’a karşı muhabbet beslemesi ve ona güvenmesi gerektiğini söylemiştir.

3.1.2.1.1.9. NEDİMLER

Nizamülmülk’ün Siyasetname’de üzerinde önemle durduğu saray görevlilerinden bir grup da nedimlerdir. Nedimlerin hükümdarın hususi hayatında oldukça önemli bir yeri vardır. Nedimler, şiir ve sohbetleriyle padişahı eğlendirmek ve hoşça vakit geçirmesini sağlamakla görevlidirler.⁶¹⁶ Emevî ve Abbasîler’de de görülen nedimlerin ilk Müslüman Türk devletlerinden Gazneliler’de de varlığı tespit edilmektedir.⁶¹⁷

Bir insanın sultanın nedimi olabilmesi için bir takım özelliklere sahip olması gerekir.⁶¹⁸ Nizamülmülk Siyasetname’de, sarayda nedimlerin bulundurmasının sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “Padişahın liyakatli nedimler edinip onlarla güler yüzlü ve samimi olmaktan başka yolu yoktur. Zira padişahın devletin ileri gelenleri, sınır muhafızları, sipahsalar ile ziyadesiyle düşüp kalkması onları pervasız kılar. Bu da onun hükümranlığına halel getirir. Bu minvalde kendisine devlet işi tevdi edilen

⁶¹³ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 79; Usta, *a.g.e.*, 318.

⁶¹⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 121; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 137; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 79.

⁶¹⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 121; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 137.

⁶¹⁶ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 62; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 49; Usta, *a.g.e.*, 320.

⁶¹⁷ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 183.

⁶¹⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 507.

birine nedimlik buyurmak olmaz. Aynı şekilde padişah indinde gördüğü güzel muamele kendisini şımartıp birtakım kanunsuzluklara tevessül ettireceğinden şahsına nedimlik buyrulan kişi hiçbir ek memuriyette atanmaz. Âmil her daim padişahı korkmalı; nedim de pervasız olmalıdır. Şayet nedim laubali olmazsa padişah ondan hiç keyf almaz ve ruhu sükûn bulmaz.”⁶¹⁹

İşin ehli nedimler padişah için son derece önemlidir. Padişahın sadece hizmetinde bulunanlarla haddinden fazla düşüp kalkması onun zayıf tabiatlı biri olduğuna yorumlayarak hükümdarlık itibarını zedelenmesine şanına halel gelmesine yol açar. Dolayısıyla padişahın gönlü ancak nedimler sayesinde feraha kavuşur. Padişah eğer ki nedimlerle gönlünce vakit geçirmek, şaka yoluyla konuşup nükteler anlatma ve mizah yapmayı arzu ederse azametine bir noksanlık gelmez. Zaten nedimler böylesi işler içindir.⁶²⁰

Nizamülmülk’e göre nedimin başka bir faydası da nedimin padişahın can dostu oluşu ve onu gece gündüz kollayan bir muhafız gibi olmasıdır. Bir tehlike baş göstermesi durumunda nedim gözünü kırpmadan bedenini belalara cansiperane kalkan eyler. Padişah nedimle havadan sudan konuşabildiği gibi; ciddi birçok meseleyi de onunla paylaşabilir.⁶²¹

Nedimler gelişi güzel, sıradan seçilmiş insanlar değildir.⁶²² Bunların hepsi, saray için alınıp, hususi surette yetiştirilen ve muazzam silah kullanma, ok atma talimleri yaptırılanlar, cesur ve sır tutabilen kişiler arasından seçilirlerdi.⁶²³ Bu özelliklerle beraber nedim; asil, erdemli, güler yüzlü, itikadı saf, giyim kuşamı şık; kitaplardan, kıssalardan, pek az kişinin bildiği konulardan, mizahî yahut ciddi meselelerden nice şeyi hatırında tutarak onları güzel bir şekilde nakledebilmeli; her daim neşeli, kafadar olup tavla ve satrancı iyi bilmelidir.⁶²⁴

⁶¹⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*,123; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 507; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 184; Arıcı, *a.g.e.*, 75.

⁶²⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*,172; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 184.

⁶²¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*,124.

⁶²² Avcı ve bşk., *a.g.e.*,62.

⁶²³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 137; Usta, *a.g.e.*, 323.

⁶²⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*,124; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 507; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 184; Usta, *a.g.e.*, 323.

3.1.2.1.2. ALT DÜZEY SARAY GÖREVLİLERİ

3.1.2.1.2.1. SERHENK VEYA ÇAVUŞLAR

Bazı Farsça kaynaklarda serhenk, durbaş kelimeleri ile ifade edilen çavuşlar zümresi sarayda doğrudan doğruya hükümdarın emri altında bulunan askerî bir teşkilâttır.⁶²⁵ Türk İslâm devletlerinin birçoğunda görülen çavuşlar alaylarda ve törenlerde hükümdarın önünde giderek ona yol açarlardı. Hükümdarlar divanhanede bulundukları sırada veya cülûs törenleri sırasında çavuşlar, saray kapılarının önünde durarak yüksek sesle halkın bir şikâyeti veya maruzatının olup olmadığını sorar; varsa arz ederlerdi. Sultan tarafından verilen emirlerin yerine getirilmesi ve bu emirlerin tebliğ edilmesi, halife ve hükümdara dua etmek ve övgüde bulunmak, karşılama merasimlerinde bulunmak da çavuşların görevleri arasında yer almakta idi.⁶²⁶

Nizamülmülk'ün bildirdiğine göre Serhenklerin suçluları yakalayıp hapse atma görevi de vardı.⁶²⁷ Yine Nizamülmülk'e göre, eski hükümdarlar zamanında bir Serhenk vali da olabiliyordu.⁶²⁸

Çavuşlar, her türlü merasimlerde, alaylarda, bayramlarda, hükümdarın çıkışlarında bellerinde kemerler ve ellerinde altın veya gümüş yaldızlı kıymetli asalar bulunan bu çavuşların bulunmaları zorunlu idi. Bu sırada halka savulun veya uzak durun dedikleri için bu anlamda kendilerine durbaş da denilirdi.⁶²⁹

3.1.2.1.2.2. GECE BEKÇİLERİ NÖBETÇİLER VE KAPICILAR

Nizamülmülk, gece bekçileri, nöbetçi ve kapıcılar üzerinde önemle durmaktadır.⁶³⁰ Bunları göreve alırken son derece titiz olunmasını istemektedir.⁶³¹ Bu

⁶²⁵ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 176.

⁶²⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 507; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 179-180; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 49.

⁶²⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 34.

⁶²⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 313.

⁶²⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 507; Özaydın, "Anadolu Selçukluları", 216; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 177; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 49.

⁶³⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 183; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60.

⁶³¹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60.

görevliler vekil-i Has'ın emrinde olup sarayın kapıları ve çevresinin güvenliği bunlardan sorulurdu.⁶³²

Nizamülmülk, Siyasetname'nin 35. Faslında bu görevliler hakkında geniş bilgi vermiştir. Ona göre; Vekil-i Has emrindeki gece bekçileri, nöbetçi ve kapıcıları iyi tanınmalı ve onlar hakkında gizli veya açık ne varsa tam bilgi sahibi olmalıdır. Çünkü bunlar fakir kesimden oldukları için zayıf karakterli ve mala düşkündürler. Bu yüzden çok çabuk kandırılır ve yoldan çıkartılabilirler. O nedenle bunların arasına giren yabancı kişilerin durumları iyice araştırılmalıdır. Bunların amiri her nöbete geldiklerinde hepsini gözden geçirilmeli ve bu işi gece, gündüz demeden asla ihmal etmemelidir. Ayrıca bu grup içinde bir yabancı görüldüğü zaman bu durum yöneticiler tarafından derhal araştırılmalıdır.⁶³³ Nizamülmülk'ün bu görevliler üzerinde bu kadar titiz durmasının sebebi, hükümdar ve sarayın güvenliğini sağlamak içindir. Eğer nöbet ve koruma işinde gaflete düşülürse bu durum hükümdar ve saray için büyük bir tehlike oluşturabilir.⁶³⁴

3.1.2.1.2.3. MÜSTAHDEMLER

Selçuklu sarayında her türlü ayak işlerini yapan ferraş da adı verilen hizmetkârlardır. Bunların toplu olarak bulundukları yere ferraşhane denilirdi. Bunların başındaki kıdemli görevliye ferraş başı denir. Genellikle bu kimseler Türkmen olmakla beraber, ferraşların arasında Ermeni kökenliler de bulunuyordu.⁶³⁵ Müstahdemler, genelde sultanların yatak ve halılarını sermek, saray dışında çadırları kurmak gibi görevleri yerine getiriyorlardı.⁶³⁶

Nizamülmülk, Siyasetname'de müstahdemlerden bahsederken onların ne şekilde ve kimlerden seçildiğini şöyle açıklamıştır: Eskiden bir kişi kethüdalık, ferraşlık yahut rikâbdârlık vazifesi için seçilirken ona nereli olduğu, hangi mezhep ve millete mensub olduğu sorulurdu. Eğer bu kişi Sünnî mezheplerden Hanefi ya da Şafî mezhebine bağlı, Horasan ve Sünnî Mâverâünnehir halkından biri ise kabul

⁶³² Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 239.

⁶³³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 183; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 237.

⁶³⁴ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 237.

⁶³⁵ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60.

⁶³⁶ Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 202.

edilirdi. Şayet bu şahıs, Kum, Kâşân, Âve, Sâve yahut Rey halkından ise kabul edilmezdi. Nizamülmülk göre, Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan bu gibi hususlara riayet ettikleri için bunların hükümdarlıkları bir düzen içinde mutlu bir şekilde, kazasız belasız olarak devam etmiştir.⁶³⁷

Bazı ferraşların başkaları ile işbirliği yaptıkları ve bazı öldürme işlerine de karıştıkları olmuştur.⁶³⁸ Nizamülmülk de herhalde bu gibi nedenlerden dolayı ferraş olarak seçilecek kişinin nereli olduğu, hangi din ve mezhepten olduğunu sorgulaması gerektiğini söylemiştir.

3.1.2.1.2.4. MÜŞRİF

Divanı işrafın başında bulunan müşrifler, sarayda olup bitenleri öğrenerek, gerektiği zaman sultana arz ederdi.⁶³⁹ Müşrifler ayrıca, vakıfların genel teftişini de yaparlardı.⁶⁴⁰

Müşriflerde aranan en önemli vasıf, son derece güvenilir ve hesap işlerinden iyi anlamaları gerekir.⁶⁴¹

Müşrif, her bölgeye veya şehre güvenilir ve namuslu birer nâib tayin ederdi.⁶⁴² Nizamülmülk, nâiblere çok önem vermekte ve onlara yapılan harcamanın yaptıkları hizmetin yanında hiç kaldığını söylemektedir. Nizamülmülk, nâiblere hizmetleri için hazineden para ödenmesini tavsiye etmiştir. Böylece nâibler, hem halka yük olmadan hem de kimseden rüşvet almaya tevessül etmeden görevlerini yerine getirirler.⁶⁴³

Siyasetname'den anlaşıldığına göre müşrifler sarayı, onlara bağlı olan nâibler de bütün ülkede sultana ait olan arazi ve emlakı kontrol etmekle görevli oldukları görülüyor.⁶⁴⁴

Yukarıda saray görevlilerini, üst düzey saray görevlileri ve alt düzey saray görevlileri olmak üzere iki başlık altında Nizamülmülk'ün Siyasetname'de değindiği

⁶³⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 232; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 203.

⁶³⁸ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60.

⁶³⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 83; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60.

⁶⁴⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510.

⁶⁴¹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 158.

⁶⁴² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 83; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60.

⁶⁴³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 83; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 60-61.

⁶⁴⁴ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 61.

çerçevede açıklamaya çalıştık. Fakat değişik araştırma çalışmalarında da yukarıda anlattığımız saray görevlilerin dışında başka görevliler de geçmektedir. Biz bu görevlilerin sadece isimlerini vermekle yetiniyoruz. Çünkü bu görevlilerin tümünü açıklamaya çalışırsak bu durum çalışmamızın çerçevesini aşar. Bu görevlilerden bazıları; Emîr-i Candar, Emîr-i Âlem, Hansalâr, Emîr-i Devat, Emîr-i Meclis, Üstâdü'd-Dar, Saray Muallimleri, Emîr-i Şikâr, Emîr-i Ahur, Mutribler veya Sazendeler, Emîr-i Bar, Bazdâr, Müneccim, Emîr-i Mahfil, Yasacılık⁶⁴⁵ gibi saray görevlileri mevcuttur. Fakat biz bu çalışmamızda Nizamülmülk'ün özellikle eserinde değindiği saray görevlilerini anlatmaya çalıştık.

3.2.VEZİR VE HÜKÜMET

3.2.1.VEZİR

İslâm devlet teşkilâtında hükümdar veya halifeden sonra devletin en yetkili kişisi vezir idi. Bürokrasi teşkilâtının başında vezir bulunmaktaydı. Devletin bütün işlerinden sorumlu idi.⁶⁴⁶ Vezir, doğrudan doğruya sadece sultana bağlı idi.⁶⁴⁷ Ortaçağda bir nevi başbakanlık görevini yürüten vezir, Büyük Divan'a da başkanlık ederdi.⁶⁴⁸ Hükümdar üzerinde çok önemli derecede etkisi vardı.⁶⁴⁹

Maverdî, vezirin sahip olduğu yetkiye dayanarak vezirliği iki kısma ayırmıştır:

1.Tefvîzi Vezirlik: Tam yetki ile donatılmış olan bu vezirlik çeşidinde halifenin, amme işlerinin yürütülmesinde kendi görüş, fikir ve içtihadına göre serbestçe hareket edebilen bir şahsi vezir tayin etmesidir. Onun için tam yetkili vezirin görüşleri keskin ve muteber olmalıdır. Bir müctehid hukukçu için gerekli sıfatlar kendinde bulunmalıdır.⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 59-61; Merçil, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 51-242; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 42-49.

⁶⁴⁶ Gordlevski, *a.g.e.*, 255; Alptekin, *a.g.m.*, 199; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, İstanbul, 1995, 25; Kurpalidis, *a.g.e.*, 84; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 51; Usta, *a.g.e.*, 327.

⁶⁴⁷ Kurpalidis, *a.g.e.*, 84.

⁶⁴⁸ Agacanov, *a.g.e.*, 159; Kösoğlu, *a.g.e.*, 71; Ünal, *a.g.m.*, 119.

⁶⁴⁹ Ünal, *a.g.m.*, 119.

⁶⁵⁰ Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniye*, 26.

2.Tenfizi Vezirlik: Yetkisi tefvîzi vezirliğe göre kısıtlı, hükmü daha zayıf ve imkânları daha az olan vezirlik çeşididir. Yetkileri kısıtlı olan bu tür vezirlerin idareciliği, fikirleri hükümdarın görüş ve fikirleri ile sınırlıdır. Tek başına idare etme ve hüküm verme yetkileri yoktur.⁶⁵¹

Büyük Selçuklularda vezirlik makamı, devlet kurulduktan sonra Sultan Tuğrul, Selçuklu tarihinde ilk vezir olan Ebü'l Kasım Buzgâni'yi vezâret makamına getirmiştir.⁶⁵² Büyük Selçuklularda vezirler genellikle İran asıllı idi. İranlı vezirlerin ise bir kısmının adeta bir hanedan tesis eden Nizamülmülk soyundan oldukları görülmektedir.⁶⁵³

Büyük Selçuklu vezirinin, hil'atı vezâret, mühür-yüzük, altın divit, kılıç, sarık, nevbet ve çadır gibi bazı alametleri vardı. Vezirler için Sahib-i ecel-i yü'eyyidi i Mansur-i muzaffer, Mecdü'l-mille ve'd-din, Sadrü'l İslâm ve'l-müslimin, Nizamülmülk ve's-selâtin, Kıvamülmülk ve'l-mille, Safi el-iman ve Mecdü'l-enâm, Seyyidü'l-vüzera fi'l-âlemin, sahib-i hâce ve hâce-i büzürg gibi birtakım lakaplar kullanılmakla birlikte daha çok vezir tabiri kullanılmıştır.⁶⁵⁴

Vezir, hükümdardan sonra en yetkili kişi⁶⁵⁵ olduğundan kabul ve törenlerde, elçi ve hükümdarlarla görüşmelerde, sivil işlerle ilgili mahkemelerde sultanın yerini alabiliyordu. Büyük Divana başkanlık edip bütün devlet bakanlıklarının başkanları üzerinde doğrudan yetkiliydi. Vezir, sultanla tebaası arasında arabulucuydu. Devlet içindeki düzen ve güvenlikten de sorumlu olan vezir, devlet memurlarını tayin ve azlederdi. Sultanın yakınları için maişet parası ile maaşlarını belirlerdi. Vergi yönetiminin kontrolünü de yapan vezir, toplanan verginin nereye harcanacağına karar verirdi. Sultanla beraber seferlere çıkar, bazen de orduya komutanlık ederdi. Bununla beraber, eğitim ve imar faaliyetlerinde de bulunurdu.⁶⁵⁶ Bu örnekler Selçuklular devrinde vezirlerin görev ve yetkilerinin çok geniş olduğunun bir

⁶⁵¹ Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniye*, 30-31.

⁶⁵² Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması*, 27.

⁶⁵³ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması*, 28; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 64-65; Usta, *a.g.e.*, 327.

⁶⁵⁴ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması*, 32; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", 156; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 65.

⁶⁵⁵ Kösoğlu, *a.g.e.*, 71.

⁶⁵⁶ Agacanov, *a.g.e.*, 159; Kurpalidis, *a.g.e.*, 84; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 52; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması*, 30; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", 156.

göstergesidir. Bu durum esaslı bir şekilde devletin ekonomik ve siyasî hayatını da etkilemiştir.⁶⁵⁷

Nizamülmülk'e göre temiz ahlâklı bir vezir padişahın şanına şan katar ve onu muhteşem kılar. Dünyaya nam salmış, cümle âleme hükmetmiş, kıyamete kadar hayır dualarla anılacak her hükümdarın arkasında kati surette feraset sahibi bir vezir vardır. O'na göre bazı peygamberler için de bu kanun geçerlidir. Nitekim Hz. Süleyman'ın Asıf b. Berhiya'sı, Hz. Musa'nın kardeşi olan Hz. Harun'u ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Ebûbekir Sıddık'ı var idi.⁶⁵⁸ Nizamülmülk, bir vezirin padişah için önemini daha da abartarak şöyle bir benzetme yapmıştır. Bir el parmaklarla nasıl değer kazanıp iş yapabiliyorsa; padişah da seçtiği vezir sayesinde iyi bir hükümdar olur. Vezir, adeta hükümdarın gözü gibidir.⁶⁵⁹ Bu nedenle Büyük Selçuklularda vezirlik makamına diplomatik belgelerin hazırlamasında ve malî sahada ihtisas yapanlar tayin edilmekteydi.⁶⁶⁰

Nizamülmülk, Siyasetname'de bir vezirde bulunması gereken bazı özelliklerden de bahsetmiştir. Ona göre, padişahı münasip yol yordamdan haberdar eden, akıllı, hükümdarların hayat tarzları hakkında okumuş ve hayat tecrübesine sahip, maharetli, işleri tanzim ve takip eden, unvanları kaidesince tertip eden, sapkınlık ve kötü alışkanlıkları bertaraf eden, keskin görüşlü ve keskin kılıçlı,⁶⁶¹ itikadı temiz, Hanefî yahut Şafî mezhebine bağlı olması, işbilir ve padişaha muhabbet dolu birisi olması gerekir. Vezirin kendisi bir vezir çocuğu olması daha iyidir.⁶⁶²

Nizamülmülk, vezirin yukarıda anlatılan özelliklere sahip olmasının temel sebebini de şöyle açıklamıştır: Vezir iyi tabiatlı biriye o memleket kalkınır, ordu ve halk hoşnut ve huzurlu olur. Padişah ise lüzumsuz kaygılardan da kurtulmuş olur. Vezir kötü birisi ise memlekette telafi ve tedavisi imkânsız hasarlar verir. Bu sebeple padişahın gönlü daralır, zihni bulanır ve memlekette karışıklıklar zuhur eder.⁶⁶³ Nizamülmülk, bu düşüncesinde haklı olduğunu Siyasetname'de anlattığı uzun bir

⁶⁵⁷ Kurpalidis, *a.g.e.*, 85.

⁶⁵⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 247; Önder, *a.g.e.*, 46-47.

⁶⁵⁹ Râvendî, *a.g.e.*, I, 126.

⁶⁶⁰ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 65.

⁶⁶¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 227; Râvendî, *a.g.e.*, I, 126; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 156; Kurpalidis, *a.g.e.*, 85.

⁶⁶² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 247.

⁶⁶³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 29.

hikâye ile somutlaştırmaya çalışmıştır. Hikâyede Behram-ı Gûr, adlı bir hükümdar kendisine gayet güvendiği Rast Ruşen adındaki vezirine bütün devlet işlerini teslim edip, kendisi de gece gündüz demeden içer eğlenir ve ava çıkardı. Padişah bunlarla meşgul olduğu için halkın halinden haberdar değildi. Vezir de liyakat sahibi ve güvenilir birisi olmadığı için devletin hazinesini boşaltır, halka zulmedip halkı yönetimden bıktırır. Behram da halkın bu durumunu öğrendiğinde bunun neden kaynaklandığını araştırır. Daha sonra bütün bu olumsuzluklar vezirden kaynaklandığını görür. Derhal vezirini azl edip hapse atar ve zulme uğrayanları çağırıp onların haklarını geri verir.⁶⁶⁴ Bu nedenle Nizamülmülk, padişahın seçeceği vezirin liyakat sahibi olmasına dikkat etmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Çünkü vezir güvenilir, adil ve dürüst birisi olmadığı zaman rüşvet alır, haksızlık ve yolsuzluk yapabilir. Bu da padişahı ve onun yönetimini zor duruma düşürür. Hükümdar, vezirin görevinde bir ihmalkârlık görürse derhal buna müdahale etmeli ve ona gereken ceza ne ise hemen verilmesi gerektiğini söylemiştir.

Vezir, yaptığı hizmete karşılık devletten maaş alırdı. Ayrıca, kendisine iktâ olarak bir bölge veya idarîyet tahsis edilirdi. Vezirin aldığı maaşın miktarı çok olduğu onun durumundan anlaşılırdı.⁶⁶⁵ Vezirlik makamına gelenler, daha önce maddi açıdan sıradan bir insan iken vezir olduktan sonra çok zengin oluyorlardı. Mesela Tuğrul Bey'in veziri Kündürî, kendisini öven bir şairin şiiri için bir defada 1000 dinar para bağışında bulunmuştur. Nizamülmülk de vezir olmadan önce maddi durumu pek iyi değilken vezir olduktan sonra büyük bir maddi güce sahip olmuştur. Onun Melikşah zamanında 20 binden fazla gulâmı bulunuyordu. Bir defasında 500 atı birden kaybedebilecek kadar büyük sürüleri vardı. Her yıl 300 bin dinar gibi büyük miktarda para dağıtıyordu.⁶⁶⁶ Bu örnekler bize, vezirlerin gerçekten çok büyük miktarda mal varlığına sahip olduğunu gösteriyor.

3.2.2. HÜKÜMET

Nizamülmülk, Selçuklu merkezi hükümet teşkilâtını Samanî ve Gazneli örneğine uygun olarak kurmuştur. Hükümet işleri divanlar kanalıyla

⁶⁶⁴ Hikâyenin tümünü okumak için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 29-38.

⁶⁶⁵ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 156.

⁶⁶⁶ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 156.

yürütülmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde idarî teşkilâtında merkezde veya hükümdarın bulunduğu yerde en büyük kuruluş büyük divandır. Büyük divan, kaynaklarda Divan-ı âla veya Divan-ı vezâret olarak geçer. Saraydan sonra Selçuklu başşehrinin ikinci büyük organı ve başkanı da vezirdi. Sultanların verdikleri buyruklar dâhil olmak üzere memleket ve yönetimle ilgili bütün işler bu divan tarafından görüşülür, tartışılır ve karara bağlanırdı.⁶⁶⁷ Selçuklularda divan, en düzgün şekline Nizamülmülk zamanında ulaştı.⁶⁶⁸ Nizamülmülk, merkezde kurduğu divanlarla birlikte eyaletlerde de küçük divanlar tesis etmiştir. Onun kurduğu bu idarî yapı daha sonraki Türk İslâm devletlerinde ufak tefek bazı değişikliklerle devam etmiştir.⁶⁶⁹

Selçuklularda divan her gün toplanırdı.⁶⁷⁰ Vezir mutlaka divan toplantılarında bulunurdu. Vezirin başkanlığında toplanan divan çeşitli konuları görüşüp kararlar alıyor, bu kararlar daha sonra divan üyeleri tarafından imzalanıp kayıt altına alınıyordu.⁶⁷¹

Merkez yönetimi oluşturan divanlar beş divandan teşekkül etmektedir. Bu divanlar ve görevlerini şöylece sıralayabiliriz.⁶⁷²

3.2.2.1. DİVAN-I VEZÂRET

Büyük Selçuklu Devleti'nde Divan-ı Sultan, Büyük Divan da adı verilen ve umumi devlet işlerini yürütmek için, hükümdarın da zaman zaman katıldığı divandır.⁶⁷³ Bu divanın başında bulunan vezir aynı zamanda diğer dört divandan da sorumluydu. En büyük idarî makamı olan Vezâret Divanı başkanı olan vezir, hükümdarın mutlak vekiliydi.⁶⁷⁴ Vezir, bu günkü deyimiyle başbakan bütün hükümet işlerini yürütüyordu. Vezirin başkanlığında toplanan divanda vezirin sağında ve solunda divan kâtipleri ve tercümanlar bulunurdu. Bu divanda çeşitli konular

⁶⁶⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 353; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 508; Yazıcı, *a.g.e.*, 300; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 64; Alptekin, *a.g.m.*, 196; Usta, *a.g.e.*, 344.

⁶⁶⁸ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 53.

⁶⁶⁹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 64.

⁶⁷⁰ Coşkun Alptekin, Tuğrul Bey'in Horasan valilerinin toplantılarını da göz önünde bulundurularak, büyük divanı haftada iki defa topladığını ve bu toplantılara da bizzat kendisi başkanlık ettiğini söylemektedir. Bkz.: Alptekin, *a.g.m.*, 196.

⁶⁷¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509.

⁶⁷² Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 137; Yazıcı, *a.g.e.*, 300.

⁶⁷³ Alptekin, *a.g.m.*, 197.

⁶⁷⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 138.

görüŖülüp kararlar alınır, bu kararlar daha sonra divan üyeleri tarafından imzalanıyordu. Bu divandan vezirin imzasıyla çıkan fermanlar hükümdarın fermanlarından sonra en geçerli belgelerdi. Hükümdarın yaptığı tayin ve azillerin dışında gerekli görüldüğünde vezir de tayin ve aziller yapabiliirdi. Yabancı devletlerden gelen elçiler de önce bu divana getiriliyordu.⁶⁷⁵

Divan-ı vezârettin başındaki vezirde bulunması gereken özelliklerle ilgili Nizamülmülk eserinin birçok yerinde padiŖaha tavsiyelerde bulunmuştur. Nizamülmülk'e göre, padiŖaha münasip, yol yordamdan haberdar, maharetli, işleri tanzim ve takip eden, unvanları kaidesince tertip eden, sapkınlık ve kötü alışkanlıkları bertaraf eden, keskin görüşlü ve keskin kılıçlı, mutchakkim bir vezir gerekir.⁶⁷⁶ Aynı şekilde Cihana nam salmış, cümle âleme hükmetmiş, kıyamete dek hayır dualarla anılacak her hükümdarın arkasında kati surette feraset sahibi bir vezir vardır.⁶⁷⁷ Nizamülmülk'ün vezir ile ilgili görüşleri çalışmamızın ileriki sayfalarında geniş bir şekilde açıklanmıştır.

Divan-ı vezârette hükümdarın verdiği bazı emirler bile müzakere ve münakaŖa edilir ondan sonra karara bağlanırdı.⁶⁷⁸

3.2.2.2. DİVAN-I İSTİFA

Bu divana ayrıca Divan-ı istîfay-ı memâlik veya Divan-ı zimam ve'l-istîfa şeklinde de zikredilir.⁶⁷⁹ Ülke içindeki en yüksek malî mercî ve bazı uzmanlara göre, hükümet teşkilâtı olan divan-ı âlaya bağlı en önemli malî daire idi.⁶⁸⁰ Bu divan, bugünkü Maliye Bakanlığı'nın karşılığı idi.⁶⁸¹ Devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol eden, yıllık bütçeyi düzenleyen, vergilerin tahsil edilmesi ve diğer malî işlerle ilgilenen en üst yetkili kurumdur. Bu divanın başında müstevfî, sahib-i divan-ı

⁶⁷⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 53; Usta, *a.g.e.*, 344; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 13. baskı, İstanbul, 2014, 170.

⁶⁷⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 227.

⁶⁷⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 247.

⁶⁷⁸ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 65; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 53.

⁶⁷⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509; Kazıcı, *a.g.e.*, 170; Arıcı, *a.g.e.*, 96.

⁶⁸⁰ Kurpalidis, *a.g.e.*, 94; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklular'da Divan", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 383.

⁶⁸¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509; Kazıcı, *a.g.e.*, 170; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 157.

istîfa veya müstevfî'l-memâlik denilmekteydi.⁶⁸² Müstevfî'nin emrinde amiller, hasipler ve kâtipler çalışırdı.⁶⁸³

Nizamülmülk'e göre, vilayetlerdeki gelirlerin tümü yazılması gerekir. Çünkü vilayetlerdeki gelirler yazıldığı zaman bütçenin toplamı ve bütçeden yapılan harcamalar ortaya çıkar. Bunda umulan fayda şudur ki, vergiler-giderler ortaya konup doğru bir şekilde hesaplandığında gerekli görülen miktara göre belli harcamalar yapılabilir. Böylece hesapta bir açık yahut bir eksik olma durumu söz konusu ise derhal denetlenmelidir. Zira bu durum kati surette örtbas edilemez.⁶⁸⁴

Nizamülmülk, amiller halktan vergi toplarken onlara sıkıntı çıkartmadan devlet tarafından kendilerine belirlenmiş vergi dışında herhangi bir şey almamaları gerektiğini söylemiştir. Ayrıca padişahın da bu durumu çok iyi takip etmesi gerekir.⁶⁸⁵

Büyük Selçuklularda devlet hazinesi iki tane olup bunlardan biri masraf, diğeri asıl hazine idi. Asıl hazine bir yerde ihtiyat vazifesi görmekte olup masraf hazinesinde paraya ihtiyaç duyulursa asıl hazineden buraya borç para aktarılırdı. Daha sonra masraf hazinesi toplanan gelirlerden bu borcunu öderdi.⁶⁸⁶

İstîfa divanının Selçuklu ülkesinin her yerine yayılmış kalabalık memur kadrosuyla geniş bir teşkilâtı vardı. Vergiler, müstevfî, amid ve amil gibi bu divana bağlı devletin temsilcileri tarafından toplanıyordu.⁶⁸⁷ Sahib-i divan-ı istîfa veya müstevfî'l-memâlik, vergi toplayanların faaliyetlerini takip eder ve eksiklikler olursa onları sorguya çekerdi. Halktan haksız vergi alınmaması için büyük bir itina gösterirdi. Ayrıca Malî-vergi operasyonları ve onlarla ilgili belgeler de onun tarafından kontrol edilirdi. Her türlü malî işler, gelir ve giderlerle ilgili bilgiler özel defterlere kaydedilirdi.⁶⁸⁸ Devletten çeşitli şekil ve sebeplerle maaş alanların maaşların ödenmesinden de sorumlu olan Divan-ı İstîfa, özellikle devletin güçlü olduğu dönemlerde ikta vergilerini de kontrol etmekteydi.⁶⁸⁹

⁶⁸² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 180; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 54; Alptekin, *a.g.m.*, 197; Usta, *a.g.e.*, 348; Kazıcı, *a.g.e.*, 170; Taneri, "Büyük Selçuklular'da Divan", 383.

⁶⁸³ Usta, *a.g.e.*, 348.

⁶⁸⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 343.

⁶⁸⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 43, 79.

⁶⁸⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 300; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 55; Alptekin, *a.g.m.*, 197.

⁶⁸⁷ Kazıcı, *a.g.e.*, 170; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 157.

⁶⁸⁸ Kurpalidis, *a.g.e.*, 95; Usta, *a.g.e.*, 348; Taneri, "Büyük Selçuklular'da Divan", 383-384.

⁶⁸⁹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 180; Kazıcı, *a.g.e.*, 171.

3.2.2.3. DİVAN-I TUĞRA / DİVAN-I İNŞÂ

Bu divan, Selçuklu sultanlarının diğer devletler ve eyaletler ile olan yazışmalarını yapar. Ayrıca berat, menşur ve nişan gibi üzerinde hükümdarın tuğrası çekilen atama ve arazi tahsis belgeleri gibi evrakları düzenleyerek ilgililere ulaştırırdı.⁶⁹⁰ Tuğra, Türkçe bir kelime olup, hükümdar adına bir belgenin üst tarafına besmele üzerine yazılan ad, lakap ve dua cümlesinden oluşmaktadır. Adı geçen divan hükümdarın çıkardığı emirnâmelere onun işaretini koymakla görevliydi.⁶⁹¹

Selçuklulardan önceki devletlerde bu divana, divan-ı resâil, divan-ı mektûbat veya divan-ı inşâ olarak geçmekteydi. Büyük Selçuklular devrinde bu teşkilât yeniden örgütlenmiş ve eski adının yanında divan-ı tuğra olarak adlandırılmıştır. Selçuklular döneminde bu daire için daha çok divan-ı tuğra ismi kullanılmış; divan-ı inşâ ise divan-ı tuğranın en önemli alt bölümü olarak kullanılmıştır.⁶⁹² Divan-ı tuğra Tuğrul Bey devrinden itibaren mevcuttu ve başında bir Türk bulunurdu. Nizamülmülk, vezir olduktan sonra bu göreve Farslı birini atadı. Ayrıca tuğra ve inşâ divanları da birleştirildi.⁶⁹³

Bu divanın en önemli görevi, sultan fermanlarının hazırlanması, iç ve dış yazışmaları yürütmesi ve farklı türde belgelerin hazırlanması ile menşur, tevki, ferman ve misal adıyla çıkarılan emirnâmelere sultanın tuğrasını çekmekle görevliydi.⁶⁹⁴ Tuğraînin bu görevlerinin yanında bir görevi de sultan ava çıktığı zaman sultanın yanında bulunur, o esnada sultanın yanında bulunmayan vezire vekâlet ederdi. Çünkü vezirler, devlet işleriyle meşgul oldukları için av sırasında hükümdarın yanında bulunamazlardı. Tuğraîlerin, Selçuklu sultanlarının eşlerinin vezirliklerini yaptıkları da bilinmektedir.⁶⁹⁵ Tuğraî, vezirin nâibi idi ve ülke içinde büyük nüfuza sahipti. Büyük Selçuklu Devleti'nde başta Nizamülmülk'ün soyundan gelenlerin ve bazı nüfuzlu şahsiyetlerin vezir olmadan önce tuğrailik mansıbını işgal etmeleri, Divan-ı Tuğra'nın vezâretten sonra gelen en büyük makamlardan biri

⁶⁹⁰ Zeydan, *a.g.e.*, I, 341; Yazıcı, *a.g.e.*, 300; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 180; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 53; Usta, *a.g.e.*, 350; Kazıcı, *a.g.e.*, 171.

⁶⁹¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509; Kurpalidis, *a.g.e.*, 88.

⁶⁹² Kurpalidis, *a.g.e.*, 88-89.

⁶⁹³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 509; Taneri, "Büyük Selçuklular'da Divan", 383.

⁶⁹⁴ Kurpalidis, *a.g.e.*, 89; Taneri, "Büyük Selçuklular'da Divan", 383.

⁶⁹⁵ Alptekin, *a.g.m.*, 197; Arıcı, *a.g.e.*, 99; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 69.

olduğunu göstermektedir. Hatta Nizamülmülk gibi güçlü bir vezir bile Tuğraînin görüşünü dikkate alıyordu.⁶⁹⁶

3.2.2.4. DİVAN-I İŞRÂF

Bu divana ayrıca divan-ı müşrif, divan-ı işrâf-ı memâlik da denilmektedir. Adı geçen divanın görevi devletin malî ve malî teşkilâtının gelir ve giderlerini kontrol ve teftiş etmektir. Divan-ı işraf ayrıca vakıfların genel teftişini de yapıyordu. Fakat askerî ve hukuki işlerle ilgilenmezdi. Bu divanın başında müşrif-i memâlik, sahib-i divan-ı işraf veya sadece müşrif de deniliyordu.⁶⁹⁷ Müşrifler, son derece güvenilir, divan ve devlet işlerinden anlayan kimseler arasından seçilirdi. Müşrifin diğer şehir ve kasabalara tayin ettiği nâiblerin de Nizamülmülk'ün söylediği gibi güvenilir kimselerden olması gerekirdi.⁶⁹⁸

Bu dairenin temsilcileri her bölgede verginin zamanında ve önceden belirlenmiş olan miktarın gelip gelmediğini teftiş ederlerdi. Bunlar malî idarenin memurları yanında bir nevi müfettiş idiler. Müşrif, bulunduğu bölgedeki bütün vergi gelirlerinin ayrıntılı hesabını yapar, gelir ve giderleri kayder ve divan-ı işrafa gönderilecek rapor ve listeleri hazırlardı.⁶⁹⁹ Bütün bu işleri yapması için müşrif her bölgeye kendi nâiblerini gönderiyordu.⁷⁰⁰ Fakat bu görevliler yaptıkları bu önemli işler sırasında sık sık rüşvet gibi uygunsuz durum ve idiaalarla karşı karşıya kalmaktaydı.⁷⁰¹ Nizamülmülk, bu daireye bağlı memurların rüşvet almalarını önlemek için devlet tarafından onlara maaş verilmesi gerektiğini söylemiştir. Onların iâşesini karşılayan halkın bu yükten muaf tutulmasını da tavsiye etmiştir. Bununla ilgili Siyasetname'de şunları okuyoruz: “Emeklerinin karşılığı ve maaşları raiyetin sırtında bir kambur olup yeni sorunların ortaya çıkmaması ve söz konusu kişilerin yolsuzluk ve rüşvete bulaşmamaları için yaptıkları iş mukabilinde ihtiyaçları

⁶⁹⁶ Kurpalidis, *a.g.e.*, 89; Taneri, “Büyük Selçuklular'da Divan”, 383.

⁶⁹⁷ Kurpalidis, *a.g.e.*, 99; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510; Yazıcı, *a.g.e.*, 301; Kazıcı, *a.g.e.*, 171; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 56; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 157-158; Taneri, “Büyük Selçuklular'da Divan”, 384.

⁶⁹⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 83; Kazıcı, *a.g.e.*, 171.

⁶⁹⁹ Kurpalidis, *a.g.e.*, 99; Usta, *a.g.e.*, 358.

⁷⁰⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510.

⁷⁰¹ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 158.

beytûlmalden karşılansın”⁷⁰² diyerek böyle bir yolsuzluğun önüne geçmek için bu şekilde bir yõteme başvurulmasını tavsiye etmiştir. Nizamülmülk’ün dediğı gibi bu memurların maaşları devlet hazinesinden ödendiğı zaman halk da kendileri için ağır olan bir yükten kurtulup rahat bir nefes alır.

3.2.2.5. DİVAN-I ARZU’L CEYŞ

Bu divan, ordunun genel yönetimi ordudaki asker sayısının kontrolü, ordu maaşlarının zamanında ve eksiksiz dağıtılmasından, levazım ve techizat ile ilgili ordunun her türlü işlerin yürütülmesi ile maddi kaynak ve donatımdan sorumlu idi.⁷⁰³ Yani bu divan, günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığının görevlerini yürütürdü.⁷⁰⁴ Bu divanın başında bulunan görevliye sahib-i divan-ı arz, ârız veya ârızül-ceyş denirdi.⁷⁰⁵

Nizamülmülk’e göre, ordusundaki asker sayısı, levazımat ve teçhizatının miktarı, ordusunun kendisinden razı olup olmadığı gibi durumlar bir padişahın gücünü gösteren önemli vasıflardır.⁷⁰⁶ Askere verilecek maaş için de Nizamülmülk fikrini şöyle açıklamıştır: Askere verilecek maaş ve istihkak kesin bir şekilde karara bağlanmış ve miktarı da belli olmalıdır. Hükümdara içleri ısınıp gönüllerinde ona muhabbet beslemeleri için de askerin maaşlarını padişahın bizzat kendisi vermesi en doğru yöntemdir.⁷⁰⁷

Divan-ı Arzu’l Ceyşin asıl görevlerinden birisi de iktaları idare etmektir. Ancak bu divan iktalara sahip olamaz ve müstakil kararlar alamazdı. Çeşitli rütbelerdeki askerlerin maddi ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Askerlere üç ayda bir bistegani denilen maaş verilirdi. Askerler ise, bu divanın temsilcilerine iâşe ve ikta ile ilgili bildirdikleri isteklerini, divandan çıkan emir doğrultusunda elde etmelidirler.⁷⁰⁸

⁷⁰² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 83; Kurpalidis, *a.g.e.*, 100.

⁷⁰³ Kurpalidis, *a.g.e.*, 102; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 141; Yazıcı, *a.g.e.*, 301; Kazıcı, *a.g.e.*, 171.

⁷⁰⁴ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 56; Kazıcı, *a.g.e.*, 171.

⁷⁰⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510; Kazıcı, *a.g.e.*, 171; Taneri, “Büyük Selçuklular’da Divan”, 384.

⁷⁰⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 134.

⁷⁰⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 141.

⁷⁰⁸ Kurpalidis, *a.g.e.*, 103; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 56.

Nizamülmülk göre, İhta sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında halktan bir şey almaya hakları yoktur. İhta sahipleri bu mal üzerinde herhangi bir hak da iddia edemez. Bundan fazlasını talep eden ikta sahibinin görevine son verilip iktasına da el konulması gerekir.⁷⁰⁹

Bu divanın yaptığı teftiş sırasında fiziki yapısı ve silahları bakımından standart ölçülere uymayan askerler ordu kayıt defterinden silinirdi. Yine ölen veya herhangi bir sebepten ayrılan askerlerin yerine alınanların kayıtları ile askerlerin düzenli yoklamalarının yapılması da bu defterler vasıtasıyla yapılıyordu.⁷¹⁰

⁷⁰⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 41.

⁷¹⁰ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 157.

4. DİN ANLAYIŞI EĞİTİM VE ADÂLET TEŞKİLÂTI

4.1. DİN ANLAYIŞI

4.1.1. SELÇUKLULARDA DİN ANLAYIŞI

Selçukluların hâkim oldukları bölgelerde genellikle üç ilahi dinin mensupları bir arada yaşıyorlardı. Devletin genelinde Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte bir kısım bölgelerde gayri müslimler azımsanmayacak bir nüfusa sahipti. Gayri müslim tebaa içerisinde Hristiyanlar ilk sırayı almaktaydı.⁷¹¹

Selçuklu ailesinin İslâm dini ile ilk temasları ve İslâm dinini kabul etmeleri, Selçuk'un ailesi ile birlikte Kınık boyuna mensup bir grup Oğuz kitlesiyle beraber Cend'e göç ettikten sonra gerçekleşmiştir.⁷¹² Ancak bir rivayete göre henüz Cend'e göç etmelerinden önce Müslüman olmuşlardır. Ailenin ilk atası olan Dukak ile Yabgu arasında cereyan eden anlaşmazlığın Selçukluların Müslüman olmaları ile ilişkili olduğunu bildiren kayıtlar da vardır.⁷¹³ Fakat tez çalışmamız sırasında bu konu hakkında başvurduğumuz kaynakların hemen hepsinde Selçuklu ailesinin Cend'e göç ettikten sonra Müslüman oldukları bilgisi mevcuttur.

Selçukluların İslâm dinini kabul etmesini sağlayan çok fazla nedenler vardır. Ancak bu nedenler içerisinde en önemlisi; İslâm inancının temel ilkeleri ile oğuzların mensup olduğu Gök Tanrı inancının ilkeleri arasındaki örtüşmedir. Oğuzların inandığı Tanrı ile İslâm dinindeki Allah inancı arasında özellikler açısından pek farklılık yoktur. Dolayısıyla Selçuklular Müslüman oldukları zaman çok farklı bir inanç biçimine geçiş yapmamışlar, iman ettikleri mutlak kudrete yeni bir kelime ile hitap etmeye, ona yeni bir isimle çağırmaya, onu artık Tanrı değil "Allah" olarak isimlendirmeye başlamışlardır.⁷¹⁴ Bu benzerliklerin yanında Selçuk Bey, Cend'e geldiğinde İslâm dininin üstünlüğünü yakından görmüş ve yoldaşlarına danışarak Müslüman olmaları halinde önlerine çıkacak olan imkânları konuşmuşlardır. Bu görüşmeler sonucunda İslâmiyet ile Türklerin İlâh inancının

⁷¹¹ Karadaş, a.g.m., 96.

⁷¹² Abu'l-Farac, a.g.e., I, 293; İbnü'l-Esir, a.g.e., VIII, 77; Sevim-Merçil, a.g.e., 16; Öngül, a.g.e., I, 3; Kara, a.g.e., 168.

⁷¹³ Ersan-Alican, a.g.e., 211.

⁷¹⁴ Ersan-Alican, a.g.e., 214; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., 113; Şeker, a.g.m., 220.

yakınlığı, Müslüman tacir ve mutasavvıfların bu yeni dini yayma faaliyetleri ile Oğuz Yabgusu ile girişilen mücadelenin de etkisiyle Müslüman olmaya karar vermişlerdir.⁷¹⁵

Selçuklu sultanları İslâm dinini kabul ettikten sonra bu dinin yayılması için de çok çaba sarfetmişlerdir. Örneğin; Sultan Melikşah kendi döneminde gösterdiği büyük gayretlerle İslâm dini geniş alanlara yayılmış ve güç kazanarak parlak bir dönem yaşamıştır. Puthaneler yerine medrese ve mescitler yapılmıştır. Selçuklu Sultanlarının kurdukları muazzam düzen ve devlet sayesinde Rum kayserleri bile Müslüman olmuşlardır.⁷¹⁶

Nizamülmülk, kendi döneminde Müslümanların işlerinin tedbirini öyle alıyordu ki hiçbir fitneci kabuğundan çıkamıyordu. O öldükten sonra bozuk fikre sahip ve dine karşı olanlar fitne çıkarmaya başladılar.⁷¹⁷

Nizamülmülk, İslâm dininin yücelmesi ve güç kazanması hükümdarla ilişkili olduğunu söylemiş; din ve hükümdarı birbirinin kardeşi gibi kabul etmiştir. Ona göre hükümdarın ülkesinde bir kargaşa meydana gelirse din de bundan zarar görür, o zaman bozgunculara ve dini eğrilere gün doğar. Aynı şekilde, dine de bir fesatlık karışırsa memlekette düzen kalmaz. Bu durumda niyeti bozuk olanlar güç kazanarak padişah'ın itibarını sarsarlar, bozgunculuk ve sapkınlık artarak ortaya çıkar ve asiler galip olurlar.⁷¹⁸

Selçuklu hükümdarları yönetimleri altındaki halkın kişisel uğraşlarına, dinlerine ve geleneklerine hiçbir zaman karışmadılar. İslâm dininin yayılması için gösterdikleri gayretin yanında insanların dini inanışlarında serbestçe inanma ve yaşama hakkını da tanımışlardır.⁷¹⁹ Bununla birlikte Selçuklu hükümdarlarının kendileri de dindar kişilerdi. Dini vecibelerini de yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu konuda da çok titiz davranmışlardır. Mesela Tuğrul Bey, bir sözünde şöyle demiştir: “Kendime yaptıracağım köşkün yanı başında bir cami inşa etmeden Allah katına

⁷¹⁵ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 26-27.

⁷¹⁶ Râvendî, *a.g.e.*, I, 134.

⁷¹⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 17.

⁷¹⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 78.

⁷¹⁹ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 155; Gordlevski, Selçukluların fethettiği ülkelerdeki insanlar, İslâm dinini isteyerek ve benimseyerek kabul etmediklerini, aksine insanlar yaşamlarını kurtarmak ve toplumsal konumlarını sürdürmek için İslâm Dinini seçtiğini söylüyor. Bkz.: Gordlevski, *a.g.e.*, 308.

çıkarsam utanırım” demiştir.⁷²⁰ Böylece dindarlık kimliğini açıkça ortaya koymuş ve ibadet edilmesi için de ibadethane yapılmasını da kendisi için zorunlu bir vazife olarak kabul etmiştir.

Nizamülmülk, namaz ibadetini çok hasas ve mühim bir konu olarak kabul etmiş; Cuma namazının kılındığı camilere imam olarak seçilecek kişilerin mütedeyyin, kıraatı düzgün ve Kur’an ilimlerine vakıf kişiler arasından seçilmesini öğütlemiştir. Çünkü Müslümanların namazının sıhhati imamlara bağlı olduğunu ifade etmiştir.⁷²¹

Selçuklular, İslâm dinini kabul edilmesinden sonra dinin incelikleri toplum tarafından benimsenme süreci, konar-göçerlikten yerleşik hayata geçiş süreci ile paralel olarak gerçekleşmiştir. Selçukluların yerleşik hayata geçişiyle beraber, ibadethaneler ve ibadethaneler etrafında gelişen bir mimari ve dinsel pratiğin de işlev kazandığı yerleşik bir kültür oluşturmuşlardır. Camilerde ve medreselerde, din anlayışı yeni toplumsal yapılanışa uygun bir biçimde yeniden şekillenmiştir.⁷²²

Görüldüğü gibi sosyal hayatın temel unsuru olan dini değerlerin olması gereken yerlerini Selçuklularda bulmuştur. Bu durum bizzat sultanların benimseme ve teşvikiyle olduğu gibi halk bazında da kendisini göstermiştir. Nitekim Selçuklu Sultanları siyasî kudretin simgesi olan saray yapmaya özen göstermenin yanında, ilmin ve ibadetin temsil edildiği camilerin yapımına da ayrı bir önem vermişlerdi.⁷²³ Onlar Müslümanlara emniyet ve istikrar sağlamışlar ve Sünnî İslâm inancını kuvvetlendirerek bozgunculuk yapan karşıtları da etkisiz hale getirmişlerdir.⁷²⁴

4.1.2.MEZHEPLERİN DURUMU

4.1.2.1. SÜNNİ MEZHEPLER

Selçuklu sultanları İslâm dünyasında siyasî birliği kurmaya çalışırken Sünnî İslâm akidesini hâkim kılarak dini birliği de sağlamak istiyorlardı. Tuğrul Bey

⁷²⁰ Divitçioğlu, *a.g.e.*, 103; Kara, *a.g.e.*, 176.

⁷²¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 56.

⁷²² Ersan-Alican, *a.g.e.*, 218.

⁷²³ Ramazan Biçer, “Türk Düşünce Tarihinde Selçuklular Devrinin Yeri ve Önemi”, *Türkler*, Ankara, 2000, V, 510.

⁷²⁴ Kahveci, *a.g.e.*, 173.

zamanında şekillenen bu politika Alparslan ve Melikşah döneminde de aynı şekilde sürdürülmüştür.⁷²⁵

Dini hayat, Selçuklularda içtimaî bir düzen idi. Selçuklular döneminde Hanefi mezhebi diğer mezheplere oranla daha çoğunlukta idi. Hanefi mezhebinden sonra kısmen de Şafiî mezhebi hâkim idi. Hanefi ve Şafiî mezheplerine oranla daha az sayıda Malikî ve Hanbelî mezheplerine mensup olanlar da vardı. Selçuklular Sünnî İslâm anlayışını benimseyen tüm mezheplere yaklaşımı aynı olmuştur. Ancak İslâmiyet'i tahribe çalışmakta olan Bâtınîlere karşı da mücadele ettiler. Selçuklu hanedanının ve ahalinin büyük çoğunluğunun Sünnî olması, Selçuklu Devleti ile Abbasî halifeleri arasındaki irtibatı kuvvetlendirmişti.⁷²⁶

Selçuklu hükümdarları Hanefi mezhebine bağlı olmakla beraber o dönemde diğer Sünnî mezheplerin yandaşları da vardı.⁷²⁷ Selçuklular, tartışma ve fikir hürriyetini korumak için cami ve medreseleri, hiçbir fark gözetmeksizin bütün Sünnî mezheplere açık tutmanın tedbirlerini alır ve bu ortamı da sağlamışlardı. Sultan Melikşah'ın "Biz Nizamiye medreselerini bir mezhebi korumak için değil, ilmi yükseltmek maksadı ile kurduk. Mezhepler arası bir tefrik istemiyoruz." sözü bu anlayışın ifadesidir.⁷²⁸

Selçuklular, Sünnî İslâm anlayışını benimsedikleri için⁷²⁹ bu dönemde Sünnî mezhepler, Nizamülmülk'ün de gayretleriyle güç kazanmışlardı.⁷³⁰ Selçuklu hükümdarları da dini bütün Müslümanlardı ve İslâm dünyasının her yanında Sünnî İslâm anlayışını korumaya çalışmışlardır. Tuğrul Bey'in "kendime bir köşk yapıp da yanında bir câmiî inşa etmezsem Allah'tan utanırım" deyişi, Sultan Alparslan'ın "Biz temiz Müslümanlarız, bidat nedir bilmeyiz..." sözleri bu ihlâsın en temiz ifadeleridir.⁷³¹

Vezir Kündürî,⁷³² Şafiî ve Eş'arilere karşı son derece düşmanlık yapardı. İmam-ı Şafiî'ye çok dil uzatırdı. Kündürî, Horasan minberlerinde Râfizilere lanet

⁷²⁵ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 117.

⁷²⁶ Zeydan, *a.g.e.*, IV, 350; Alptekin, *a.g.m.*, 211; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 514; Kara, *a.g.e.*, 58; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 113-114; Şeker, *a.g.m.*, 221.

⁷²⁷ Gordlevski, *a.g.e.*, 308; Agacanov, *a.g.e.*, 166.

⁷²⁸ Kösoğlu, *a.g.e.*, 69.

⁷²⁹ Gordlevski, *a.g.e.*, 309.

⁷³⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, 100.

⁷³¹ Kösoğlu, *a.g.e.*, 68.

⁷³² Kündürî'nin Mutezile, Bâtınî, Râfizî, Şia ya da Hanefi mezheplerinden birine mensup olduğunu belirtten farklı rivayetler vardır. Seyfullah Kara ise Kündürî'nin Mutezile ve Hanefi ikili ekollerine

okumak için Sultandan (Tuğrul Bey) izin istemişti. Sultan da bu hususta kendisine izin verince, Kündürî bu fırsatı değerlendirerek Râfîzîlerle birlikte Eş'arî ve Şafîîlere de lanet okutmuştu. Horasan âlimlerinden İmam Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, İmam Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, Ebû İshâk Şîrâzî ve Şafîî mezhebine bağlı diğer bazı imamlar bu duruma karşı çıkarak Horasan'ı terk ettiler. Eş'arîlere lanet edilmesi olayı Sultan Alparslan'ın başa geçmesine kadar devam etmiştir. Alparslan'ın tahta geçmesiyle Şafîî mezhebine bağlı olan Nizamülmülk vezir olunca,⁷³³ minberlerde Eş'arîlerin telin edilmelerine son verildi. Yurtlarını terk eden Şafîî mezhebine bağlı âlimleri de geri getirterek onlara ihsan ve ikramda bulundu. Rivayetlere göre, Kündürî daha sonra İmam Şafîî'ye dil uzatmaktan da vazgeçip tevbe etmiştir.⁷³⁴

Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde medreseler, kütüphaneler, imarethaneler yaptırılıp dini-ilmi müesseselere vakıflarla daimi gelir temin edilerek Sünnîliğin gelişmesi hususunda her türlü imkân hazırlanmıştır. Veziri Nizamülmülk'ün Şafîî mezhebine, Sultan Alparslan'ın da Hanefî mezhebine bağlı olması nedeniyle bu mezheplere bağlı olanlara kısmi bir ayrıcalık tanınmasına ve bu mezhep âlimlerine de iltifat görmelerine ve fikirlerini yaymalarına imkân sağlamıştır.⁷³⁵

Nizamülmülk eserinde, bir vezirde bulunması gereken vasıfları sayarken bunların başında vezirin sağlam bir itikada sahip olması, Hanefî veya Şafîî mezheplerinden birine bağlı olması gerektiğini söylemiştir.⁷³⁶ Aynı şekilde, Selçuklu ordusu içinden Hanefî ve Şafîî mezhebine bağlı Türk askerlerden bahsederken onlar için de tertemiz itikadlı, halis, muhlis Müslüman⁷³⁷ ifadeler kullanmıştır. Tabîî ki bu durum diğer Sünnî mezheplere karşı baskı yapma veya onları hor görme ya da onları ortadan kaldırma diye bir anlayış söz konusu değildir. Diğer Sünnî mezheplerin

bağlı olduğunu söylemiştir. Bkz.: Kara, *a.g.e.*, 240, 246; Ahmet Ocak da "Selçukluların Dini Siyaseti" adlı eserinde Kündürî'nin bağlı bulunduğu mezhep için benzer bir ifade kullanmıştır: "Kaynakların abartılı ifadelerini çıkardığımızda, onun öncelikle Hanefî ve itikatta Mutezîlî olduğu söylenebilir." Bkz.: Ocak, *a.g.e.*, 87.

⁷³³ Sergey Grigoreviç Agacanov'a göre; Nizamülmülk, Hanefî ve Şafîî mezheplerinden hangisi kendi siyasî çıkarlarına cevap verirse kâh birine kâh diğerine bağlanmaktaydı. Bkz.: Agacanov, *a.g.e.*, 181; Karadaş, *a.g.m.*, 100.

⁷³⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 231, 324; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 54; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 131; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 119; Ocak, *a.g.e.*, 87-88.

⁷³⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 131; Ocak, *a.g.e.*, 78.

⁷³⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 247.

⁷³⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 88.

bağlıları da düşüncelerini özgürce ifade edip kendi anlayışları çerçevesinde mezheplerinin uygulamalarını devam ettirebiliyorlardı.

Bu dönemde varlığını devam ettiren Sünnî mezheplerden birisi de Hanbelî mezhebidir. Hanbelî mezhebi, diğer büyük mezheplere oranla azınlık durumunda kalmıştır. Bunun ana sebeplerinden birisi, diğer mezheplerin daha önceden ve büyük merkezlerde genellikle de bir siyasî desteğin tesiriyle yayılmış olması, buna karşılık Hanbelî mezhebi'nin yayılma sahasının daralması ve diğer mezheplerde olduğu gibi Hanbelîliği yayacak kadıların bulunmamasıydı. Bir başka önemli sebep ise, Hanbelîlerin kendi mezhep anlayışlarından kaynaklanan yorumlarla taassup ve şiddete meyilli olmalarıydı. Bu yüzden Hanbelî mezhebi, geniş alanlara yayılma imkânını bulamamıştır.⁷³⁸

Ebû İshak eş-Şirazî, Hanbelîleri şikâyet maksadıyla Nizamülmülk'e bir mektup göndermişti. Nizamülmülk de kendisinin muhtelif mezhep mensupları hakkındaki âdil ve müsamahalı görüşlerini aksettiren bir cevap vermişti.⁷³⁹ Nizamülmülk, Şafî mezhebine bağlı olmasına rağmen, farklı mezheplerin mensuplarına karşı mutedil davranması, onun mezhep taassubuna düşmediğini, aksine mezhep taassubuna karşı olduğunu kendi görüş ve uygulamalarıyla bunu göstermiştir.

Selçukluların hâkimiyet sahasına bakıldığında yukarıda anlatmaya çalıştığımız üç büyük mezhebin yaygın şekilde varlıklarını devam ettirdikleri ve sosyal bünyeyi etkiledikleri görülür. Şurası muhakkak ki, Ehl-i sünnet mezhepleri bunlardan ibaret değildir. Bugün için müntesibi kalmayan fakat bahsedilen dönemde fakihleri ve bağlıları olan Evzâî ve Zâhirî mezhepleri gibi yine Sünnî ekolden olan mezhepler o dönemde mevcuttu. Bu mezhepler, görüşleri ve faaliyetleri ile fazla fonksiyon icra etmeseler de bahsedilen dönem için yaşayan mezhep konumundaydılar. Zikredilen bu küçük mezheplerle birlikte yine müntesibi diğer üç Sünnî mezhebe nazaran fazla olmayan, dördüncü büyük Sünnî mezhep Mâlikî mezhebi de bahsedilen coğrafyada yaşayan bir mezhepti. Selçukluların hâkim olduğu Irak, Bağdâd ve Şam Mâlikî fikhının en az destek gördüğü yer olmuştur. Buna

⁷³⁸ Ocak, *a.g.e.*, 79.

⁷³⁹ Sibt İbnü'l Cevzî, *a.g.e.*, 23; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 245.

rağmen bahsedilen bu bölgelerde Mâlikî mezhebinden âlimleri görmek mümkündür.⁷⁴⁰

Selçuklular zamanında devletin mezheplere ve dini cereyanlarına karşı belli bir siyaseti vardı. Selçuklu sultanları yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hanefi mezhebine mensup olmakla birlikte diğer Sünnî mezheplere hiçbir zaman art niyetle yaklaşmamışlardır. Diğer Sünnî mezheplere de en az bağlı bulundukları mezhepler kadar önem vermişlerdir. Sadece dönemsel ve kişisel istisnai bazı olumsuz yaklaşımların varlığını da genelleştirmek doğru olmaz. Devlet, mezhepler ve cereyanlar arasında ahenk korunmakta ve birbirleriyle mücadele etmelerini önlemekteydi. Devletin din adamları üzerinde herhangi bir kontrolü ve etkisi söz konusu değildi. Bütün Sünnî mezheplerin yayılması için de gerekli tedbirler alınmıştır. Hatta Hristiyan ve Musevi gibi gayri Müslimlere de din özgürlüğünü gösterilmekteydi.⁷⁴¹ Selçuklular, Fethettiği ve İslâmlaştırmaya çalıştığı Anadolu'da Hristiyanlara karşı siyasî ve iktisadi müsamahanın ötesinde Ortaçağ şartları içinde kolay kolay düşünölemeyecek kadar çok geniş bir dini müsamaha göstermişlerdi. Bundan dolayı pek çok Hristiyan sadece ağır vergilerden kurtulmak için değil inançlarını da rahatlıkla yaşayabilmek için Selçuklu idaresini tercih etmişlerdi.⁷⁴² Selçuklular, Hristiyanlara karşı bu şekilde müsamaha göstermişlerse, İslâmi düşünceye sahip olan mezheplere karşı katı tavır takındıklarını düşünmek doğru bir yaklaşım olmaz.

Neticede Selçuklular, İslâm âleminde Sünnî-Şîî çekişmesinde Sünnîliğin gelişmesi için imkânlar hazırlamışlardır. Ancak İslâm âleminde bazen taassup, bazen de mezheplerdeki metodoloji farklılığı sebebiyle oluşan fikir ayrılıklarından doğan sürtüşme ve çatışmalara da gerektiğinde müdahale edip, kurdukları düzenin bozulmasına da asla müsaade etmemişlerdir.⁷⁴³

⁷⁴⁰ Ocak, *a.g.e.*, 83.

⁷⁴¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 514; Kara, *a.g.e.*, 175; Ocak, *a.g.e.*, 46.

⁷⁴² Adurrahman Acar, "İbni Cübeyr Seyahatnamesinde Dinsel Hoşgörü", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, XVII-2, Ankara, 2004, 132.

⁷⁴³ Ocak, *a.g.e.*, 47.

4.1.2.2. BÂTİNÎLERLER VE ŞİÎLER

Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimlerine göre Bâtînîyye'nin menşei Mecûsîlik, Sâbîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerdir. Bâtînîyye bunların karışımından oluşmuş İslâm dışı bir inanç karışımı ve hatta yeni bir din olarak da kabul edilmiştir. Bir yönüyle Bâtînîlik, Ortadoğunun eski dinleri ile yeni Eflatuncu felsefeden derlenen düşünceleri bünyesinde toplayan bir inanç sistemidir. İslâm dininin yayılışını kabullenmeyen bazı eski din mensupları kılıçla engel olamadıkları yeni dini kültür değişikliğine uğratmak, böylece temel hükümlerini bozup onu içten çökertmek amacıyla sözde Ehl-i beyt sevgisi esasına dayandırdıkları gizli teşkilâtlar kurmuşlardır. Bâtînîyye bu teşkilâtların en etkili olanıdır.⁷⁴⁴ Bâtînîler, propaganda liderleri olan Hasan Sabbah'tan dolayı Sabbahiye olarak da tanınmıştır.⁷⁴⁵

Bâtînîler, Kur'an ve hadislerin zahiri anlamların yanında bâtinî manaların da bulunduğunu iddia ederek İslâm'ın temel hükümlerini bütün Müslümanların anlayışından farklı olarak ayet ve hadisleri kendilerine göre yorumladıkları için Bâtînîyye adını almışlardı. Kur'an'ın özgür ve dışavurumcu ölçütleriyle öne çıkmaktadırlar. Metinlerde gizli olan iç manayı aramışlardır. Bu nedenle bâtinî manaları öğrenenlerden bütün dini yükümlülükler kalkmıştır. Kur'an ve sünnetteki ifadeleri İslâm'a aykırı bir biçimde yorumlamaları neticesinde haramları helal saymışlar. Mesela onlara göre namazın anlamı imamlarına bağlılıktır. Zekât, kazançlarının beşte birini imama veya yardımcılarından birine vermektir. Hac, imamı ziyaret ve onun hizmetini sürdürmektir. Abdest, imamı tanımaya dönüş, oruçtan maksat ise yemekten kesilmek değil, imamın sırrını açığa vurmaya terk etmektir. Bazı kolları daha da ileri giderek en sapık inanç ve düşünceleri meşru kabul etmişlerdi. Bâtînîlerin ünlü lideri olan Hasan Sabbah, adamlarına haşhaş kullandığından Bâtînîlere Haşhaşiler de denilmiştir. Bunun yanında Bâtînîlere, Nizârîye, Melâhide, İbâhiye, Ta'limiye, Muhammire, Hurremiye, Haşşaşiyye, Fidâviye gibi isimler de kullanmışlardır.⁷⁴⁶ Bâtînîler tarihte, İran, Irak, Horasan,

⁷⁴⁴ Kara, *a.g.e.*, 127; Avni İlhan, "Bâtînîyye", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 191.

⁷⁴⁵ Ocak, *a.g.e.*, 210.

⁷⁴⁶ Kara, *a.g.e.*, 126; Ocak, *a.g.e.*, 210-211; Agacanov, *a.g.e.*, 72; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118; İlhan, *a.g.m.*, 191, 193; Ayşe Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtînî Hareket (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlileri)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, 2; Pınar Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde*

Suriye, Hindistan, Bahreyn ve daha pek çok İslâm şehirlerinde⁷⁴⁷, farklı zamanlarda, farklı dillerde, insanları farklı inançlara davet etmeleri nedeniyle farklı isimlerle anılmalarında büyük rol oynamıştır.⁷⁴⁸

Bâtınîlik bir noktada Şîî⁷⁴⁹ düşüncesinin vurucu gücünü oluşturmakta, propaganda ve ikna yoluyla elde edilemeyenler korku ve tedhişle susturulup, engel olanlar ortadan kaldırılmaktaydı.⁷⁵⁰ Bunlar kendilerinden farklı düşünenlere karşı çok acımasız bir taasupla hareket ediyorlardı.⁷⁵¹

Selçuklular döneminde Bâtınîlerin başını çeken Hasan Sabbah olarak tanınmış olan Hasan b. Ali b. Muhammed, 1049 yılında Rey şehrinde doğmuştur. Dört yaşında iken babası onu okula gönderdi. Babası ilmi seven ve bilgili kişiliği sayesinde oğluna iyi bir eğitim ortamı sağlamış ve oğlunun eğitimi ile bizzat ilgilenmiştir. 14 yaşına kadar dini ilimleri öğrendi. Daha sonra yüksek bilgiler veren bir medreseye gitti. Burada Astronomi ve Matematik öğrendi.⁷⁵² İran'a geldikten sonra bir süre İsfahan'da saklanan Hasan Sabbah, daha sonra fikirlerini yaymak için çok uygun gördüğü Taberistan, Kuhistan, Gürcan ve Toharistan'ın dağlık bölgesinde dolaşarak propaganda yapmaya ve halkı etrafında toplamaya çalışmıştı.⁷⁵³ Türlü düzenlerle, yalan sözler ve vaadlerle, ikiyüzlü davranışlarla kendini fedâ eden anlamına gelen "fedailer" denilen bir teşkilât kurdu.⁷⁵⁴ Hasan Sabbah'ın koyu sofî ve zahidane görünümlü bir yaşantısı vardı. Bunun yanında Bâtınî davetçiler de Hz. Peygamber ailesinden mağdur olmuş insanlar üzerine ağıtlar yakıyorlar, onlara karşı yapılan eziyetleri dile getiriyorlardı. Bu sayede Hasan Sabbah, birçok kişiyi mezhebine çekmiş ve çok sayıda insan onun davetini kabul etmişti.⁷⁵⁵

Hasan Sabbah, ilk başta atalarının mezhebi olan Şîa mezhebinin 12 imam kolundandı.⁷⁵⁶ Bâtınîlik faaliyetlerine başladığı ilk zamanlarda da aynen mutedil Şîî

Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, 6.

⁷⁴⁷ Kaya, *a.g.e.*, 1.

⁷⁴⁸ İlhan, *a.g.m.*, 191; Kaya, *a.g.e.*, 1.

⁷⁴⁹ Hz. Ali ve daha sonra onun hane halkına derin bir bağlılıkla bağlanması sonucunda ortaya çıkan bu hareket Şîîlik diye isimlendirilmiştir. Bkz.: Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, (Çev.: Alper Eker ve bşk.) I-III, İstanbul, 1995, I, 15; İlyas Üzümlü, "Şîa", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 116.

⁷⁵⁰ Biçer, *a.g.m.*, 721.

⁷⁵¹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, 83.

⁷⁵² Şapolyo, *a.g.e.*, 104; Kara, *a.g.e.*, 133; Atıcı, *a.g.e.*, 47.

⁷⁵³ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118; Ocak, *a.g.e.*, 216.

⁷⁵⁴ Cuveynî, *a.g.e.*, III, 122; Brockelmann, *a.g.e.*, 148.

⁷⁵⁵ Cuveynî, *a.g.e.*, III, 116; Kara, *a.g.e.*, 131.

⁷⁵⁶ Cuveynî, *a.g.e.*, III, 113.

kimliğiyle gözükmekte ve sadece halifelik meselesi ile meşgul olduğunu iddia etmekte, dini hakikatlerin masum bir imam tarafından öğretilbileceğini savunduğundan dolayı “Talimiyye” olarak anılan bu hareket fakat arka planda gizli faaliyetleriyle İslâmiyet’i tahrip etmeye çalışmakta idi.⁷⁵⁷ Nizamülmülk onun bu kötü maksadını farkedip kendisini çok ciddi bir şekilde arayınca, Hasan Sabbah yakalanmamak için Kazvin’in kuzeydoğusunda Rûdbâr vadisinin yanında Elbruz dağlarında yalçın bir kaya üzerinde kurulan ve kartal yuvası anlamına gelen Alamut Kalesini ele geçirmeyi tasarladı. Hasan Sabbah, Melikşah’ın bu eyalette kumandanı olan bir subayı Fâtımî halifesi el-Muntansır’a biat etmeğe davet etti. Subay onun bu isteğini red edince Hasan Sabbah 1090 tarihinde hile ile içeri girerek Alamut Kalesini ele geçirdi. Bundan sonra bu kale 1256’da İlhanlı Hükümdarı Hülâgû tarafından zapt edilmesine kadar Bâtınîlerin merkezi olarak kullanıldı.⁷⁵⁸ Çünkü burası Hasan Sabbah’ın kendi davetini rahatlıkla yürütebilecek ve başkalarının kolaylıkla ulaşamayacağı yüksekliği iki bin metreyi aşan kayalar üzerine kurulan bir kaledir. Bu kale çağın şartlarına göre Hasan Sabbah’ın faaliyetleri için müstahkem bir kale idi.⁷⁵⁹ Birçok Sünnî devlet adamı ve din bilginlerine karşı süikastleri bu kaleden organize etmeye başlamıştır.⁷⁶⁰ Hasan Sabbah kendi davası uğruna otuz altı yıl Alamut’ta yaşamış ve rivayetlere göre kaleden hiç çıkmamıştır. 23 Mayıs 1124’te Alamut kalesinde hastalanarak ölmüş ve Alamut yakınlarına yapılan kabire gömülmüştür.⁷⁶¹

Hasan Sabbah, Alamut’a yerleşip bağımsızlığını kazanınca her tarafa dâîlerini gönderdi. Zamanını halkı mezhebine davet etmek ve görüşleriyle onları yoldan çıkarmak için harcadı.⁷⁶² Artık sabit bir merkez ve daha planlı çalışma söz konusu olduğundan dolayı Hasan Sabbah, bu yeni merkezden gönderdiği propagandacılarla çok geçmeden gücünü etrafta hissettirmeye başlamıştı.⁷⁶³ Hasan Sabbah özellikle dağlık kesimde yaşayanları, cahil ve akılca eksik olanları etrafına topluyor ve kendisini onlara dindar ve zahit bir insan olarak tanıtıyordu.⁷⁶⁴ Muhatapları ona her

⁷⁵⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 226; Kara, *a.g.e.*, 131; Ocak, *a.g.e.*, 213.

⁷⁵⁸ Brockelmann, *a.g.e.*, 147; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118; Kara, *a.g.e.*, 135; Kaya, *a.g.e.*, 18; Atıcı, *a.g.e.*, 51.

⁷⁵⁹ Ocak, *a.g.e.*, 218; Atıcı, *a.g.e.*, 52.

⁷⁶⁰ Acar, “İmâm Gazzalî’nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, 496.

⁷⁶¹ Atıcı, *a.g.e.*, 103.

⁷⁶² Cuveynî, *a.g.e.*, III, 117; Atıcı, *a.g.e.*, 58.

⁷⁶³ Ocak, *a.g.e.*, 219.

⁷⁶⁴ Ocak, *a.g.e.*, 219.

halükârda itimat ettikten sonra kendisine inananların beyinlerini yıkıyor, onları her istediğini yapan robotlar haline getiriyordu. Bunun için de adamlarına balla karıştırdığı haşîş (esrar) yediriyordu. Esrarla kendisinden geçen fedaileri çeşitli güzellikler içerisinde bir süre tutulduktan sonra Hasan Sabbah'ın her emrini yerine getiriyor, hiç çekinmeden canlarını feda edebiliyorlardı. Düşmanlarını da hiç çekinmeden acımasızca hançerle öldürebiliyorlardı.⁷⁶⁵

Bâtînîler, ikna edemedikleri insanları baskıya maruz bırakıyorlar, zulme uğratarak ya zorla kendi tarafına çekiyorlardı; ya da onların tarafına geçmeyenleri öldürüyorlar, mallarına da el koyuyorlardı. İnsanları Bâtînîliğe çekmek için de her türlü yolu mubah olarak görüyorlardı.⁷⁶⁶ Bâtînîlerin suikast olayları sadece halkla sınırlı kalmamıştı. Çok önemli devlet adamlarına karşı da suikastlarda bulunmuşlar ve bunların çoğunda da başarılı olmuşlardır.⁷⁶⁷

Nizamülmülk, Hasan Sabbah ile adamlarının gelecekte çıkaracakları karışıklıkları ve İslâm'a verecekleri zararın belirtilerini önceden farketmişti için onları ortadan kaldıracak askerî güç hazırlama hususunda çok çaba sarfetti.⁷⁶⁸ Bâtînîleri ortadan kaldırmak için onlarla amansızca mücadele ediyordu. Bütün bunlara rağmen onlara karşı nihaî bir başarı elde edilemedi.⁷⁶⁹ Nizamülmülk'ün devlet aleyhine zararlı sonuçlar doğuracak olan Bâtînî düşünceyi siyasî ve ilmi faaliyetleriyle bertaraf etmeye çalışması onu Hasan Sabbah ve taraftarlarının baş düşmanı haline getirmişti.⁷⁷⁰ Bu durum Nizamülmülk'ün, 1092'de bir Bâtînî fedaisi tarafından öldürülmesine sebep oldu. Selçuklu Devleti bu günden itibaren her geçen gün kan kaybederek, yıkılışa doğru yol almıştır.⁷⁷¹ Nizamülmülk'ün öldürülmesiyle daha da güç kazanan ve eylemlerini iyice artıran Bâtînîler, Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadeleler ve bu mücadeleler sebebiyle meydana gelen fetret döneminde durumlarını büsbütün güçlendirmişlerdir.⁷⁷²

⁷⁶⁵ Kara, *a.g.e.*, 136; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118; Kaya, *a.g.e.*, 22-23.

⁷⁶⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, III, 119-120; Kara, *a.g.e.*, 138.

⁷⁶⁷ Kara, *a.g.e.*, 140; Karadaş, *a.g.m.*, 102.

⁷⁶⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, III, 122; Kaya, *a.g.e.*, 11.

⁷⁶⁹ Karadaş, *a.g.m.*, 96.

⁷⁷⁰ Öngül, *a.g.e.*, I, 148.

⁷⁷¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 45; Cüveynî, *a.g.e.*, III, 122; Bündârî, *a.g.e.*, 67; Şapolyo, *a.g.e.*, 104; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118; Kara, *a.g.e.*, 140-141; Acar, "İmâm Gazzâlî'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler", 502; Karadaş, *a.g.m.*, 96.

⁷⁷² Kara, *a.g.e.*, 133.

Nizamülmülk, Siyasetname’de Bâtınîleri uzun bir şekilde anlatmıştır. Bunun yanı sıra ateşperest olan Mazdek ve Sindbad’ın zuhurunu, Müslümanlar arasına soktuğu fitne ve nifaktan da söz etmiştir. Bâtınîlerin zararlı faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin nasıl önlenmesi gerektiği konusunda Nizamülmülk’ün Siyasetname’de padişaha tavsiyede bulunduğu çizgide anlatmaya çalışacağım.

Mısırdaki Şîî Fâtımîler de İslâm ülkelerinin her yanına “Dâî”ler göndererek faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Fakat Hasan Sabbah’ın Bâtınîleri ise daha büyük bir sorun haline gelmişti. Propaganda ve tahriklerle bütün İslâm âlemine dehşet saçıyorlardı. Devletlerin yönetimine, eğitim kurumlarına, hatta camilere soktukları gizli fitne ve tahriklerle, kimsenin kimseye güvenmediği, huzursuz, tehlikeli bir ortam yaratmışlardı. Büyük vezir Nizamülmülk, çok ciddi bulduğu bu tehlikeyi şöyle anlatır: “Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı asiler çıkmıştır. Lâkin hiç birisi Bâtınîler kadar meş’um (kötü) olmamıştır. Zira onların gayesi İslâmiyet’i ve bu devleti fesada vermektir; kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hadisenin zuhuru vermişlerdir.” Bu sebeple Nizamülmülk bu tehlikeye karşı Melikşah’ı dikkatli bir şekilde uyarmıştı.⁷⁷³ Ellerine fırsat geçince hiç zaman kaybetmeden Râfîzî mezheplerini yayacaklar ve her tarafı yıkıp dağıtacaklar. Bunlar sahtekârdılar, Müslüman gibi görünürler. Fakat hiçbir düşman İslâm dini ve Selçuklular devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir.⁷⁷⁴

Nizamülmülk’ün belirttiğine göre Bâtınîlere, isyan ettikleri tarihe ve şehre göre farklı isim ve lakaplar verilmiştir. Bu sebepten ötürü Bâtınîler muhtelif adlarla anılmaktadırlar. Esasen bunların hepsinin özü birdir. Örneğin Halep ve Mısır’da İsmailî; Kum, Kâşân, Taberistan ve Zebzâr’da Şîî; Bağdat, Maverâünnehr, Gazne’de Karmatî; Kûfe’de Mübârekî; Basra’da Revendî ve Burkaî; Gûrgan’da Muhammîrî; Şam’da Mubayza; Mağrib’de Saîdî; Lahsa ve Bahreyn’de Cinânî; İsfahan’da Bâtınî olarak adlandırılmışlardır. Müslümanlığın kökünü nasıl kuruturuz, halkı ne şekilde saptırabilir ve doğru yoldan çıkarabilmek, bunların temel hedefidir.⁷⁷⁵ Onun için bu tehlikeli akımların faaliyetlerine karşı her zaman uyanık olmak gerekir. Çünkü bunlar devamlı olarak farklı isim ve farklı yöntemlerle faaliyetlerini sürdürürler. Nizamülmülk, bunların zararlı faaliyetleri hakkında

⁷⁷³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 227; Kösoğlu, *a.g.e.*, 69; Kara, *a.g.e.*, 149.

⁷⁷⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 227.

⁷⁷⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 325.

padişaha bilgi vermiş ve bu tür zararlı faaliyetler karşısında sessiz kalmaması gerektiğini söylemiştir.

Nizamülmülk, Siyasetname'nin başka bir yerinde Bâtınîler için şöyle bir bilgi vermektedir: Sapık mezhepli zındıklar, kasaba ve şehirlerde hiç çekinmeden cirit atıyorlar, Yüce yaratıcı olan Allah'ı alenen reddetmeyi dillerine pelesenk ederek, tutarsız tevillerle temel İslâmi hükümleri olan namaz, oruç, zekât ve haccı külliye inkâr etmek, peygamberlere düşmanlık beslemek ve haramları helâl saymak bunların temel vasıflarıdır. Ne ikta sahiplerinin bu sapıkları zaptu rapta kudreti, ne de yaptıkları zulüm ve zorbalıkta bir düşüş var, diyen Nizamülmülk, bunların günden güne çoğalıp güçlendiğini açıklamıştır.⁷⁷⁶

Nizamülmülk, Ehl-i sünnet dışında, itikadı bozuk mezheplere bağlı olan kişilerin devlet idaresine alınmasına karşıdır. Ona göre; devlet idaresine alınacak olan memur'un diğer liyakat şartlarının yanında onun hangi inanç ve mezhebe bağlı olduğu da önemlidir. Eğer bu şahıs Hanefî ve Şafî mezhebinden veya diğer Sünnî mezheplerinden birisine bağlı ise memurluğa kabul edilirdi. Şayet kişi Bâtınî mezhebine bağlı ise devlet memurluğuna kabul edilemeyeceğini söylemiştir.⁷⁷⁷ Bu doğrultuda Nizamülmülk Siyasetname'de örnek olarak verdiği hikâyelerinden birinin özetini verelim. Böylece Nizamülmülk'ün bu konudaki düşüncesi daha iyi anlaşılacaktır. Bir gün Sultan Alparslan'a, Erdem'in Bâtınî mezhebine bağlı Hurdabeyi kendisine kâtip olarak aldığını haber verdiler. Alparslan, Erdem'e: "Sen benim düşmanım ve saltanatımın hasmı mısın?" "O Hurdabe dedikleri senin kâtibin olan kişi, Bâtınî mezhebine mensupmuş." Erdem: "Ey efendim o da kim oluyormuş? Hanedanınıza ne zararı dokunabilir, ateş olsa cirmi kadar yer yakar." dedi. Sultan; Hurdabeyi çağırıp ona: "Sen Bâtınîsin ve Bağdat halifesinin hak olmadığını söylüyormuşsun" dedi. Hurdabe: "Efendim bendeniz Bâtınî değil Şî'î'yim" dedi... Sultan: "Sanki Râfîzîlik⁷⁷⁸ matah (önemsiz) bir şeymiş gibi Bâtınî değil Râfîzî'yim diyorsun!" Onu huzurundan derhal dışarı attı. Sultan daha sonra huzurundaki devlet büyüklerine dönerek şöyle dedi: "Suç bu herifin değil, böyle sapkınları istihdam eden Erdem'indir"... Bunun üzerine Sultan: "işte düşman aynen böyledir. Birer, ikişer,

⁷⁷⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 87; İlhan, *a.g.m.*, 191.

⁷⁷⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 232.

⁷⁷⁸ Râfîzî, önceleri Hz. Ali'ye taraftar olan ve hilafetin ona ait olması gerektiğini savunan bir anlayışı ifade eden Şia zaman içinde bir takım aşırılıklara uğramıştır. Râfîzî kelimesi Şia'daki bu aşırılığı ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz.: Kara, *a.g.e.*, 154.

beşer olunca kolay görünür; lakin sayıları artıp birbirlerine arka vermeye başladıkları zaman onları yerlerinden sökmek güç olur. Bu da Erdem'in ateş olsa cirmi kadar yer yakar sözüne cevap olsun dedi.”⁷⁷⁹ Buradaki örnek Selçuklu Devleti'nin Râfızî dediğimiz aşırı giden Şiîlere karşı bakışını ortaya koymaktadır. Selçukluların mutedil Şiîlere devlet içinde zaman zaman değişik görevler vermiştir.⁷⁸⁰

Nizamülmülk'e göre; İslâm dininin korunması, yanlış düşünce ve sapık mezheplerin etkilerinden korunmasının en önemli yollarından birisi ilme önem vermek, âlimleri korumak ve onları desteklemekten geçer. Bunun için padişahlar haftada bir ya da iki defa din ulemasını huzurunda kabul edip, Hak Teâlâ'nın emirlerini bizzat onlardan dinlemek, Kur'an'ın tefsiri ve Resûlullâh'ın hadislerini onlardan dinleyerek gönlünü dünya meşgalesinden kurtarır. Şayet bir süre böyle devam ederse bunu alışkanlık haline getirir. Padişah, dini ve dünyevi konularla ilgili takınacağı tutum, izleyeceği çözüm yolları hakkında aydınlandığı takdirde yüksek vicdan, adâlet ve muhakeme gücü sayesinde hiçbir dini eğri, mezhebi bozuk kişi onu hak yoldan ayıramaz; memleketinde kötü emeller ve sapkınlıklar ortadan kalkarak muazzam işler icra eder. Kendi devrinde ahlâksızlığın, yolsuzluğun ve ihtilafların kökü bu şekilde kazınır.⁷⁸¹

Hasan Sabbah'ın Alamut kalesini ele geçirmesi ve büyük bir devlet adamı olan Nizamülmülk'ün Bâtınî bir şahıs tarafından öldürülmesinden sonra Bâtınîler büyük güç kazandılar. Bundan sonra gerek Selçuklu Devleti sınırları içerisinde ve gerekse İslâm dünyasının genelinde Bâtınîlerin fedaîleri kendilerine bağlı olmayan yerleri tahrip edip dehşet verici cinayetler işlemişler, yağmalar yapmış ve zor kullanarak insanları kendi taraflarına çekmişlerdi. Birçok âlim, emir, kumandan, hükümdar ve halifeler Bâtınîler tarafından hançerlenmiştir.⁷⁸² Bâtınîlerin Selçuklu ülkesinde hem doğuda, hem de batıda bu şekilde etkili olmaya başlamaları karşısında durumun ciddiyetini kavrayan Sultan Melikşah, meseleyi daha ciddi planda ele alma gereğini duydu.⁷⁸³ Sultan Melikşah önceleri askerî mücadeleye pek gerek duymasada, sonraları olayın ciddiyetini kavrayarak onlarla mücadeleyi bir devlet

⁷⁷⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 232-234; Kara, *a.g.e.*, 160.

⁷⁸⁰ Kara, *a.g.e.*, 160.

⁷⁸¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 77.

⁷⁸² Cuveynî, *a.g.e.*, III, 120; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 227; Yazıcı, *a.g.e.*, 228; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 82; Kara, *a.g.e.*, 142; Ocak, *a.g.e.*, 228; Acar, “İmâm Gazzalî'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, 502.

⁷⁸³ Ocak, *a.g.e.*, 221.

politikası haline getirmiştir.⁷⁸⁴ Melikşah, bu bozgunculuğun sebepleri üzerinde kafa yorup onların kökünü kazımak için çareler aradı. Bunun için Alamut ve Kuhistan'daki İsmâîlîlere karşı Yoruntaş, Arslantaş, Koltaş ve Kızılsang⁷⁸⁵ gibi komutanları sevketti ise de başarılı olamadı.⁷⁸⁶ Sultan Melikşah, Selçuklu kuvvetlerinin bu yenilgilerinden sonra durumun vehametini iyice kavramış ve Bâtînîliğin kökünü kazımak için yapılması gerekenler hakkında yeniden kafa yormaya başlamıştır.⁷⁸⁷ Ancak Melikşah'ın ölümü üzerine Bâtînîlerle ilgili planları da yarıda kaldı.⁷⁸⁸ Melikşah'ın ölümünden sonra Bâtînîleri ortadan kaldırmak için yapılan çalışmalarda gerileme oldu.⁷⁸⁹ Sultan Melikşah'ın vefat etmesi Bâtînîler açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Nizâmülmülk ve Melikşah'tan sonra devletin tepesinde güçlü ve otoriter bir şahsiyet kalmadığı gibi, Melikşah'ın evlatları da birbirleriyle taht mücadelesine tutuşmuşlardı. Muhammed Tapar ve Berkjaruk arasında taht mücadeleleri bir süre devam edince bu arada devlet yönetiminde bir boşluk yaşanmıştır. Devlet yönetimindeki bu boşluk Bâtînîler açısından bulunmaz bir ortam yaratmış ve güçlerini artırdıkları gibi, halk üzerinde de daha tesirli olmaya başlamışlardır.⁷⁹⁰ Onların çıkardıkları karışıklıkların boyutları önemli ölçülere ulaştı.⁷⁹¹ Yeni kaleler ele geçirmeleri ve yeni suikastler birbirini takip etmiştir.⁷⁹² Her tarafa gönderdikleri dâî ve fedailerle faaliyetlerini sürdürdüler. Ajanlarını devlet mekanizması içine, hatta saraylara ve evlere kadar sızdırıp her tarafa şüphe ve korku saldılar.⁷⁹³ Halk arasında o kadar dehşet ve korku salmışlardı ki evinden sabahleyin işine giden bir insan, ikinci vakti geçtiğinde evine dönmeseydi, hâne halkı artık ondan ümidini keserdi.⁷⁹⁴

Melikşah'ın ardından Selçuklu tahtına Berkjaruk (h. 485-498/m.1092-1104) oturmuştur. Berkjaruk, Bâtînîler ile ilk başlarda çok fazla ilgilenememiş, hatta

⁷⁸⁴ Atıcı, *a.g.e.*, 70.

⁷⁸⁵ Osman Çetin ve Seyfullah Kara, Kızılsang komutanı için Kızılsarığ ismini kullanmıştır. Bkz.: Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 119; Kara, *a.g.e.*, 150; Kaya, *a.g.e.*, 29-30; Atıcı, *a.g.e.*, 70.

⁷⁸⁶ Cuveynî, *a.g.e.*, III, 120-121; Yazıcı, *a.g.e.*, 228; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 82; Kara, *a.g.e.*, 150; Ocak, *a.g.e.*, 220-221.

⁷⁸⁷ Ocak, *a.g.e.*, 222.

⁷⁸⁸ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 82; Kara, *a.g.e.*, 150; Karadaş, *a.g.m.*, 96.

⁷⁸⁹ Cuveynî, *a.g.e.*, III, 121.

⁷⁹⁰ Ocak, *a.g.e.*, 229; Atıcı, *a.g.e.*, 75; Karadaş, *a.g.m.*, 96.

⁷⁹¹ Cuveynî, *a.g.e.*, III, 121.

⁷⁹² Ocak, *a.g.e.*, 229; Kaya, *a.g.e.*, 42.

⁷⁹³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 228; Atıcı, *a.g.e.*, 75.

⁷⁹⁴ Ocak, *a.g.e.*, 229.

istemeyerek de olsa onlara göz yummuştur. Bu nedenle Berkyaruk'un saltanatı boyunca Bâtınîler Selçuklu topraklarında aktif idiler ve başarılı bir şekilde büyümüşlerdir.⁷⁹⁵ Berkyaruk'un sonradan Bâtınîlere karşı yaptığı bazı başarılı mücadeleleri olmuşsa da bu durum Bâtınîlerin gücünü kıramamıştır.⁷⁹⁶

Sultan Muhammed Tapar döneminde de Bâtınîlerle mücadele devam etti. Bu dönemde Alamut kalesindeki Bâtınîler'den şikâyetin artması üzerine Vezir Ziya el-Mülk Ahmet b. Nizamülmülk ve atabey Çavlı idaresinde bir orduyu bu kale üzerine gönderdi (Ağustos 1109). Atabey Çavlı Alamut'un tahıl kaynaklarını yok etti, yakaladığı birçok Bâtınîyi katletti, kale ve evleri tahrip etti. Ottan başka yiyecekleri kalmayan kaledekiler kadınları ve çocukları başka kalelere göndermeye başladılar. Bâtınîlere büyük bir darbe indirmesine karşın kışın bastırması ve Bâtınîler'in dışarıdan yardım almaya başlaması nedeniyle somut bir sonuç alınmasını engelledi. Sultan Muhammed Tapar her yıl Bâtınîleri rahatsız edici seferler tertipledi. Muhammed Tapar, Son olarak Emir Anuştegin Şirgîr'i Alamut'taki Bâtınîlerin üzerine gönderdi (1117). Bâtınî kalesi zapt edilmek üzere iken büyük bir olasılıkla Bâtınî taraftarlarından birinin verdiği zehirden Sultan öldü. Sultan'ın ölümü üzerine Selçuklu ordusunun dağılmasına ve seferin neticesiz kalmasına sebep oldu.⁷⁹⁷

Bâtınîlere karşı mücadele Sultan Sencer döneminde de devam etmiştir. Fakat bu dönemde de önemli bir netice alınamamıştır.⁷⁹⁸ Sultan Sencer, onlarla saldırmazlık antlaşmasını yapmak zorunda kaldı.⁷⁹⁹ Alamut Kalesi'ndeki Bâtınî hâkimiyeti ancak İlhanlı Hükümdarı Hülâgû'nun 1256 yılında kaleyi ele geçirmesiyle son bulmuştur.⁸⁰⁰

Nizamülmülk, büyük bir tehlike olarak gördüğü Râfîzî ve Bâtınîlerin ne yapıp ettiklerini sultanın dikkatle takip etmesi gerektiğini söylemiştir. Hükümdar bunların herhangi bir bozgunculuk yapma niyetinde olduklarını sezdiği anda tepesine çökmesi gerekir. Bu tehlikeli akımların köklerini kazmak, memleketi onlardan temizlemek ve

⁷⁹⁵ Atıcı, *a.g.e.*, 76-77.

⁷⁹⁶ Atıcı, *a.g.e.*, 79-80.

⁷⁹⁷ Brockelmann, *a.g.e.*, 149; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 103; Kaya, *a.g.e.*, 57.

⁷⁹⁸ Kaya, *a.g.e.*, 71.

⁷⁹⁹ Karadaş, *a.g.m.*, 96.

⁸⁰⁰ Kaya, *a.g.e.*, 86; Karadaş, *a.g.m.*, 102.

emniyet içinde hüküm sürmesi için dönemin hükümdarının boynunun borcu olarak kabul etmiştir.⁸⁰¹

Nizamülmülk, Bâtınîlere karşı sadece silahla değil, ilmi ve fikri mücadelenin de gerekliliğini savunmuştu. Bu amaç doğrultusunda Nizamiye medreselerinin kurulmasına öncülük etti. Bâtınîlerin yıkıcı faaliyetleri karşısında bu medresenin âlim ve fakihlerinden azamî ölçüde faydalanmışlardır. Âlimler, gerektiğinde bir asker olarak Bâtınîlere karşı durdukları gibi, ilimleri ve kalemleri vasıtasıyla da onlarla mücadele içinde olmuşlardır.⁸⁰² Nizamiye medreseleri'nin başlattığı fikrî mücadele sayesinde Şîilik egemen bir mezhep olmaktan çıkmış ve Ehl-i sünnet fikri yeniden güçlenmiştir. Bâtınî propagandalara karşı halka Sünnî fikirler öğretilerek onların propagandaları tesirsiz hale getirilmiş, aynı zamanda dini emirlerin gereksizliğini tavsiye eden yıkıcı düşünceler de bertaraf edilmiştir. Nizamiye medreseleri bir taraftan halkın ıslahını ve eğitimini hedef alırken, diğer taraftan da devlet otoritesine ve kanunlara itaat etmenin gereğini öğretmiştir. Böylece devletin bütünlüğünü korumanın yanında, kanunlara bağlı fertler yetiştirilmiştir.⁸⁰³ Sünnî âlimlerin Bâtınîliğe ve Bâtınîlere karşı kararlı mücadeleleri nedeniyle bu ekol mensupları önemli devlet adamlarına karşı yaptıkları suikastleri, ilim adamlarına da yöneltmişler, çok sayıda fakih ve âlimi katletmişlerdir.⁸⁰⁴

Selçuklu Sultanların Şîilere yaklaşımı, bu mezhep mensuplarının Abbasî ve Selçuklu Devletlerine yönelik yıkıcı faaliyetlere yönelip yönelmediklerine göre şekillenmiştir.⁸⁰⁵ Selçuklular, mutedil Şîilere de diğer Sünnî mezhepler gibi hoşgörülü ve anlayışlı davranmışlardır. Hatta Selçuklu Sultanları ve beyleri, onlara medreseler, hankâhlar ve büyük Şîî imamlarının türbelerini inşa edip ziyaret ediyorlardı. Ayin ve merasimlerine katılıyorlardı. Bu mutedil Şîîler ile diğer mezhepler arasında ara-sıra gerginlik ve mücadeleler baş gösteriyordu. Fakat bu gerginlikler kapsamlı ve toplumsal barışı etkileyecek şekilde değildi.⁸⁰⁶ Ancak, fikri meselelerde Zerdüştlükten Museviliğe kadar her türlü etkiye açık olan, mutedil Şîîleri etkileyip onları kışkırtan ve asıl maksadı siyasî olup, İslâm dünyasını

⁸⁰¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 237.

⁸⁰² Kara, *a.g.e.*, 144-145; Ocak, *a.g.e.*, 231; Ünal, *a.g.m.*, 121.

⁸⁰³ Ocak, *a.g.e.*, 234.

⁸⁰⁴ Kara, *a.g.e.*, 146; Ocak, *a.g.e.*, 232.

⁸⁰⁵ Kara, *a.g.e.*, 156.

⁸⁰⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 224- 225; Kösoğlu, *a.g.e.*, 69; Karadaş, *a.g.m.*, 99.

parçalayarak hedefine varmaya çalışan aşırı Şîliğe karşı yumuşak davranmamışlardı.⁸⁰⁷

Mutedil Şîî gruplar dışında siyasî amaçlarla hareket eden diğer Şîîlerle mücadele etmek Selçukluların ana siyasetlerinden biriydi. Bu konuda Selçuklulara karşı çıkan en büyük engel olan 909 tarihinde Mısır'da kurulan Şîî Fâtımî devleti idi. Zaten Büyük Selçuklular'ın Şîîlerle mücadelesinde temel hedefleri Fâtımî Devleti idi. Mısır Fâtımîlerin gönderdiği dâî ve propagandacılarla bozgunculuk ve kışkırtma gayretlerinden hiçbir zaman geri kalmıyorlardı. Fâtımîler Mısır, Kuzey Afrika'nın bir kısmı, Filistin ve Suriye'yi ele geçirmiş ve bu bölgelerde yoğun Şîî propagandasını yaparak mezheplerini yaymışlardı. Hatta zaman zaman Hicaz bölgesine hâkim oldukları bile olmuştur. Mekke ile Medine'nin koruyucusu olarak da kendilerini kabul ettirmiş bulunuyorlardı. Bu sebeple Şîî Fâtımîlere karşı bir kısım faaliyetler bizzat Alparslan tarafından yürütülmüş, onun döneminde diğer kumandanlar da bu yönde gayret göstererek Fâtımîlere bağlı bölgeler fethedilmişti. Bu hedefe yönelik çabalar Melikşah tarafından da aynı şekilde desteklenmiştir.⁸⁰⁸

Şîîler, kendi görüşlerini benimseyen devletlerle ilişkilerini daha iyi bir şekilde geliştirmeye çalışıyorlardı. Sünnî Abbasî halifesini tanımadıkları için de hâkim oldukları yerlerde hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutuyorlardı. Fâtımîlerin karşısındaki en büyük engel de Selçuklu Devleti idi. Selçuklular dini ve Sünnî Abbasî halifesini korumayı kendi görevleri arasında gördükleri için, başta Mekke ve Medine olmak üzere Hicaz bölgesinde Fâtımî etkisini azaltmaya çalışmışlardı.⁸⁰⁹ Selçukluların Bağdat'a gelerek Sünnî dünyanın liderliğini ele almalarından sonra, Fâtımîler için öncelikli hedef bu devlet olmuştur. Propaganda faaliyetleri ve bunları yürüten binlerce Fâtımî dâîsi ile yürütülmekte olan Şîîleştirme gayretleri, Selçukluların gelişi ile duraksamaya uğratıldığı gibi gerileme sürecine de girmeye başlamıştır.⁸¹⁰

Fâtımîlerin imparatorluk iddiaları onların inançlarında ve bu inancı yayma biçiminde kendini göstermişti. Bu bilinç sonucunda da kocaman bir propaganda

⁸⁰⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 225; Kösoğlu, *a.g.e.*, 69; Kara, *a.g.e.*, 162.

⁸⁰⁸ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 214; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 225; Yazıcı, *a.g.e.*, 224; Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 117; Kaya, *a.g.e.*, 8.

⁸⁰⁹ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 117.

⁸¹⁰ Ocak, *a.g.e.*, 170.

örgütü olan dâî şebekesi doğmuştur. Bu misyoner şebekesi Fâtımî hükümeti için haber alma hizmetini yapıyor ve onun direktiflerini her tarafa yaymaya çalışıyordu.⁸¹¹

Selçuklular, Fâtımîlerle siyasî ve askerî alanlarda verdikleri mücadelenin yanında, bunlardan çok daha geniş ve önemli bir başka saha olan fikri ve ilmi alanda da şiddetli bir uğraş vermişlerdi. Fikri ve ilmi alanda gerçekleşen bu mücadelede Sünnîler Selçuklular sayesinde gerçek manada bir üstünlük sağlamışlardır.⁸¹² Bu bağlamda Selçuklular da Mısır'ın meşhur dâî okulu olan Dâru'l-Hikme'ye karşılık Nizamülmülk'ün girişimiyle Nizamiye medreselerini kurarak İslâm ülkelerinin her yanında yaygınlaştırmışlar, Fâtımîlere karşı, tabir yerindeyse ideolojik bir mücadele yürütmüşlerdir.⁸¹³ Selçuklular'ın kurdukları medreseler, Fâtımîlerin propagandalarına karşı sonradan etkisini gösterdi. Fakat Selçukluların medreselerinden hiçbir zaman Fâtımî okullarında olduğu gibi aşırı din yayıcıları örgütü ortaya çıkmadı.⁸¹⁴

Selçukluların buradaki mücadelesi Şîliğe cephe alma ile Selçuklu Devleti'nin “dini tolerans” prensibi arasında bir çelişki söz konusu değildir. Çünkü ortaya çıktığı anlardan itibaren siyasî vasıf kazanmış olan Şîlik, 11. yüzyılda Fâtımîler tarafından, bu Şîî devletin desteğiyle Sünnî İslâm memleketlerini karışıklığa düşürmek için, en kuvvetli silah olarak kullanılıyordu.⁸¹⁵ Bu yüzden Selçuklular bunlara karşı mücadele etmişlerdi. Hâlbuki Selçuklular kendi hâkimiyetleri altında yaşayan gayri müslimlere bile töleranslı davranmışlardı. Hatta kendi topraklarında yaşayan gayri müslimlere sağladığı geniş imkânlar ve rahat hayat, gayri müslim nüfusun artmasına ve bu insanların cemaat olarak gelişmelerinde önemli bir yer tutmuştur.⁸¹⁶

Nizamülmülk, zararlı faaliyetlerde bulundukları için aşırı giden Şîîlerin de Bâtınîler gibi devletin üst düzey makamlarına getirilmesine karşı çıktığını söylemiştik. Ona göre; üst düzeydeki makamlara getirilen bir Şîî kendi taraftarlarını koruyup kollayarak onları güçlü duruma getirir. Bunlar güçlü duruma gelince, hükümdarı Abbasî halifeliğini yıkmak için ikna etmeye çalışırlar. Öte yandan vezir

⁸¹¹ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 214.

⁸¹² Ocak, *a.g.e.*, 209.

⁸¹³ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 214; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 160.

⁸¹⁴ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 214.

⁸¹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 363.

⁸¹⁶ Ocak, *a.g.e.*, 251.

ve padişah hakkında ileri geri konuşup onları kötülemeye çalışırlar. Fakat ilk başlarda bunların gizli planları anlaşılmayabilir. Eğer zamanında bu durumlara karşı tedbir alınmazsa, daha sonraki dönemlerde tehlike çok ciddi noktalara kadar ulaşabilir.⁸¹⁷ Onun için bu düşüncede olan kişilerin devletin üst makamlarına getirilmemesi gerektiğini söylemiştir. Belki bu şekilde onların sinsi planlarına engel olunabilir.

Bütün bu naklettiklerimiz göstermektedir ki Büyük Selçuklu Devlet'inin müfrit Şîî oluşumlarla mutedil Şîilere karşı yaklaşım biçimi aynı olmamıştır. Selçuklular müfrit Şîilerle mücadele ederken, mutedil Şîilere karşı Sünnîler gibi iyi ilişkiler içinde olmuşlardır.⁸¹⁸ Nizamülmülk'ün Şîilerle ilgili yukarıda açıkladığımız görüşlerine baktığımızda Şîilere karşı devamlı olumsuz bir tavır takındığını görüyoruz. Muhtemelen Nizamülmülk'ün de Siyasetname'sinde eleştirdiği ve devlet yönetiminde görev verilmesine karşı olduğu Şîiler de bu müfrit Şîî grupları olduğu söylenebilir.

4.2. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE NİZAMİYE MEDRESELERİ

Selçuklular, İslâm dünyasının siyasî açıdan parçalanmış, ilmi ve kültürel yönlerdense zayıflamaya başlamış olduğu bir devrede ortaya çıkmışlardır. Bu sıralarda varlığını sürdüren Türk İslâm devletlerinden Karahanlılar Türkistan, Gazneliler ise Horasan ve daha ziyade Hindistan bölgelerini hâkimiyetleri altına alırken, Selçuklular Kuzey Afrika'dakiler haricindeki bütün İslâm ülkelerini kendi egemenlikleri altında birleştirmişlerdi. İlim ve kültür hayatının gelişmesi için uygun ortamlar oluşturulmuş, âlimler desteklenmiş, böylece çok sayıda ilmi, kültürel, sosyal eser ve müessese meydana getirilmiştir.⁸¹⁹

Selçukluların kurulduğu bölgenin etkisi ve yöneticilerin İranlı olması nedeniyle ilim hayatında İran'ın etkisi olması kaçınılmaz olmuştu. Alparslan ve özellikle Melikşah döneminde devlet yönetiminde son derece etkili olan vezir

⁸¹⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 232, 268; Kara, *a.g.e.*, 166.

⁸¹⁸ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 238; Kara, *a.g.e.*, 168; Karadaş, *a.g.m.*, 99.

⁸¹⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, 324-325.

Nizamülmülk İranlı idi. Bundan dolayı aydın kişilerin büyük bir çoğunluğunda, Arapçanın yerini Farsça almıştı. Edebi eserlerin hemen hemen hepsi ve yönetimle ilgili her şey tamamen Farsça yazılmaktaydı. Değerini hâlâ korumakta olan eski Arapça eserler Farsçaya çevrilmekteydi. Sultan, şehzadeler, feodal sınıf Fars dilini iyi biliyor, Farsça şiirler yazıyorlardı. İran şairleri ve bilginleri, onlar onuruna kasideler yazıyor onlara yapıtlar adıyorlardı. Bu Türk İran karışımının sonucunda Arapçadan arınma eğilimi baş göstermiş ve onun yerini yeni bir İranlılaşma, o bölgenin büyük etkisi göz önüne alınırsa, bir Horasanlaşma almıştır.⁸²⁰

Selçuklular sapık ve din dışı kabul ettikleri inançlara karşı, halkın zihnine hür düşüncüyü yerleştirebilmek için bir karşı faaliyetle harekete geçmekten başka çare olmadığını anladılar. Bu yanlış düşünce ve inançlara karşı, ilmi yaymak bu hususta en hayırlı yoldur. Vatandaşa, gerçek dini öğrenme imkânı hazırlanırsa, şüphesiz onlar, hidayeti dalaletten, hayrı şerden ayırt edebileceklerdir.⁸²¹ Nizamiye medreselerin kurulmasıyla birlikte bidatçı ve benzeri sapkın inançlıların etkisi azaltılmış, Sünnî mezhepler ise güç kazanarak varlık sahasını genişletmişlerdir.⁸²²

Nizamülmülk, eğitim ve öğretime çok önem veriyordu.⁸²³ Sultan Alparslan ile devletin yakın ve uzak hedeflerini belirlemişlerdir. Bu düşüncüyü gerçekleştirmek için de gerekli zeminin hazırlanması gerekiyordu. Sultan Alparslan, silaha silahla, fikre fikirle cevap verme zarureti kavradığından dolayı, yıkıcı ve bölücü faaliyetlerle mücadele için, Ehl-i sünnet akidesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açmak ve burada yetişen insanlarla mücadelesini yürütmek istemiştir.⁸²⁴ Nizamülmülk, ilim tahsil eden oğluna yaptığı bir nasihatta ona şöyle demişti: “Sen, fıkıh öğrenmeye başladın. Bu öğrenimde yalnız fıkıh adını öğrenmekle yetinme! Eğer bu dalda çok ilerleme kazanırsan gururlanma! Bilmediğinin, bildiğinden daha fazla olduğunu iyice bil.”⁸²⁵ Nizamülmülk, oğluna yaptığı bu nasihatte ilim öğrenme yolculuğu hiçbir zaman bitmiyeceğini ve bu yola koyulmanın yolculuğu her zaman devam edeceğini

⁸²⁰ Zeydan, *a.g.e.*, IV, 351; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, 67; Gordlevski, *a.g.e.*, 299.

⁸²¹ Ahmet Çelebi, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, (Çev.: Ali Yardım) İstanbul, 1998, 84.

⁸²² Kara, *a.g.e.*, 178; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 137.

⁸²³ Kahveci, *a.g.e.*, 172.

⁸²⁴ Ahmet Ocak, “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 722; Abdülkerim Özyayın, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 188.

⁸²⁵ İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, 48.

anlatmak istemiştir. Ayrıca bu yolda her zaman mütevazı olunması gerektiğini de belirtmiştir.

Nizamülmülk, ilim adamlarına değer verip onlara maddi ve manevi yönden gereken desteği verirdi. Hangi memlekette olursa olsun meclisinde mutlaka ilim adamları bulunurdu. Onun huzurunda tartışma yapar, fikir ve görüşlerini belirtirlerdi. Melikşah döneminde on iki bin bilim ve din adamına hem de çocuklarına miras kalmak koşuluyla devlet hazinesinden maaş bağlatmıştı. Durumdan haberdar edilen Sultan, bu masrafın orduya yapılmasının, askerî gücü daha da artıracakını söylemiştir. Sultan bu konuda Nizamülmülk'ten açıklama isteyince vezir, "Ben, Allah'ın dinini ihyaya çalışan, O'nun aziz kitabını hamil olanlara yılda otuz bin dinar sarf etsem çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun, hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en iyi nişancısının attığı ok birkaç yüz metreden öteye gitmez. Onların ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarındaki kimseleri dize getirebilirler. Ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları arşa kadar gider ve Allah'a vasıl olmak için ona hiçbir şey mani olmaz." demiştir.⁸²⁶ Melikşah bu sözleri işittiği zaman ağlamaya başladı ve sonra Nizamülmülk'e ilim ordusunun sayısının artırılmasını ve onlara istediği kadar servet verilmesini söylemiştir.⁸²⁷ Nizamülmülk, birçok konuda olduğu gibi bu meseleyi de etkileyici ifade gücünü kullanarak Sultanı bu şekilde ikna etmiştir.

Selçuklu Devleti'nin ihtişamı ve hanedanın hâkimiyeti pekişmesi için de medrese ve bunun gibi yapıcı kurumların açılması gerekiyordu.⁸²⁸ Nizamülmülk'ün devlet idaresi ile ilgili görüşleri ve faaliyetleri yanında bilime de öğretime de çok önem vermiş ve cömert kaynaklar bularak günümüz üniversitelerin ilki sayılabilen Nizamiye medreselerini kurmuştur.⁸²⁹

⁸²⁶ Nizamülmülk, bu sözüyle ordunun devlet için gereksiz olduğunu kastetmemiştir. Nizamülmülk burada ilmin ve ilim adamlarının insanlık âlemi için ne kadar önemli olduğunu vurgulamak için böyle bir kıyaslamaya başvurmuştur. Yoksa orduyu güçümsemişti veya gereksiz gördüğü için bu sözü söylememiştir. Nizamülmülk, *Siyasetname*'de ordusu fazla olan hükümdarın memleketi de geniş olur. Ordudan kısmak, memleket sınırlarını kısmak anlamına gelir. Ordu hazineden daha kıymetlidir, diyerek ordunun bir devlet için ne kadar önemli ve gerekli olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 239; Zeydan, *a.g.e.*, III, 413.

⁸²⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 46; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 47.

⁸²⁸ Agacanov, *a.g.e.*, 165.

⁸²⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279; Mehmet Dağ ve bşk., *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara, 1974, 42; Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihi Rolü", 269; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 204; Şerife Özkan, *Medrese Tâbirinin ilk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007, 14.

Sultan Tuğrul Bey döneminde başlayan bu mücadelenin ilki Sultan Alparslan döneminde Alparslan'ın izniyle Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta 457/1065'te başlayıp 459/1067'de bitirilen ve özel program ile eğitim- öğretim veren Nizamiye Medresesi bu mücadelenin başlangıcı olmuştur.⁸³⁰ Bağdat'ta yapılan bu Medresenin ön cephesine Nizamülmülk yazıldığı için Nizamiye adıyla şöhret olmuştur.⁸³¹ Nizamülmülk bu medresenin inşası için o devrin parası ile 60.000 dinar harcadığı nakledilir.⁸³² Nizâmülmülk, bu medreselere zengin gelirli vakıflar bağlamıştır.⁸³³ Nizamülmülk ile başlayan medrese vakıfları kurma geleneği Eyyûbî ve Memlûklü devletlerinde de devam etmiştir. Memlûklü Devletinde hem müderrislerin maaşı ve hem de talebelerin bursları bu vakıf gelirlerinden sağlanıyordu.⁸³⁴ Medresenin etrafına çiftlik, pazar, han, hamam, depo v.s. yaptırıp bunları medreseye vakfetmiştir.⁸³⁵ Dolayısıyla Nizamiye Medresesi ilmi ve idarî muhtariyetin yanında malî alanda da böylece muhtariyete kavuşmuş oldu.⁸³⁶ Medrese, hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescid, kütüphane, yatakhane, yemekhane, hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindedir.⁸³⁷

Bağdat Nizamiye Medresesi uzun yıllar boyu sürececek olan şerefli ilim hayatına böylece başlamış oldu.⁸³⁸ Bağdat Nizamiye Medresesi'nin ilk müderrisi Ebû İshak eş-Şirazî'dir.⁸³⁹ Bu Medrese, hilafet merkezinde olması, aynı zamanda İmamı

⁸³⁰ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 279; Brockelmann, *a.g.e.*, 143; Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 238; Mehmet Altay Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Devleti Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1975, IV, 88; Yazıcı, *a.g.e.*, 333; Agacanov, *a.g.e.*, 165; Kurpalidis, *a.g.e.*, 142; Özaydın, "Nizamiye Medresesi", 189; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 203; Ahmet Ocak, Nizamiye Medreselerinin ilki Nişâbur'da inşa edildiğini, Bağdat Nizamiye Medresesi ise açılan ikinci Nizamiye Medresesi olduğunu söylüyor. Bkz.: Ocak, *a.g.m.*, 722; Acar, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", 72.

⁸³¹ Kara, *a.g.e.*, 177; Uluçay, *Tarih Ansiklopedisi*, 381; Alptekin, *a.g.m.*, 208.

⁸³² Zeydan, *a.g.e.*, III, 413; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 175; M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Samsun, 2000, 41; Kurpalidis, bu medresenin inşası için Nizamülmülk tarafından 200 bin dirhem harcadığını söylemiştir. Bkz.: Kurpalidis, *a.g.e.*, 140; Nesimi Yazıcı da bu medresenin maliyeti 19.000 dinardan 100.000 dinara kadar farklı rakamlar gösterildiğini söylemiştir. Bkz.: Yazıcı, *a.g.e.*, 336.

⁸³³ Ocak, *a.g.e.*, 75.

⁸³⁴ Acar-Ergin, *a.g.m.*, 6.

⁸³⁵ Zeydan, *a.g.e.*, III, 413; Kurpalidis, *a.g.e.*, 140; Özkan, *a.g.e.*, 14.

⁸³⁶ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 138.

⁸³⁷ Özaydın, "Nizamiye Medreseleri", 189; Kara, *a.g.e.*, 183.

⁸³⁸ Biçer, *a.g.m.*, 722.

⁸³⁹ Ocak, *a.g.e.*, 133.

Gazzâli gibi meşhur müderrislerin birçoğunun burada ders vermiş olması bakımından büyük şöhrete kavuşmuştur.⁸⁴⁰

Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye medreseleri, medreseler için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu medreselerle İslâm eğitim- öğretim tarihinde yepyeni bir çığır açılmıştır. Bağdat Nizamiye Medresesinin kuruluşundan sonra İslâm dünyasında medrese kurma faaliyetleri artarak sürdürülmüştür.⁸⁴¹ Bu şehirlerin başında: Bağdat, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Şam, Dimaşk, Gazne, Merv, Rey, Belh, Tus, Amul ve Musul gelir.⁸⁴² Bu merkezlerde kurulan ilk medreseler de Nizamiye adını almışlardır.⁸⁴³ Bunların bir kısmı Nizamülmülk'ün ölümünden sonra açılmakla birlikte Bağdat Nizamiye Medresesi örnek alındığı için hepsi bu adla anılmıştır.⁸⁴⁴ Bundan sonra Nizamiye medreseleri ülkenin her yanına yayılarak en ücra yerlere kadar uzanabildi. Medrese, mescid gibi dini imar faaliyetlerinde bulunmak, Nizamülmülk başta olmak üzere, Selçuklu sultan ve devlet adamlarının adeta değişmez vasfı olmuştur. Bu Medreseler İsmâilî dâîlerinin propagandalarına karşı mücadele eden bir eğitim ve propaganda ağı haline gelmiştir.⁸⁴⁵

Nizamiye medreselerinde Kur'an, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, usûl-i tefsir, kelâm gibi İslâmî ilimlerin yanı sıra filoloji, matematik, geometri ve astronomi gibi bilgi alanları da müfredâta dâhil edilmiştir.⁸⁴⁶ Bu medreseler teşkilât ve müfredatlarıyla da tarihte bir dönüm noktası teşkil etmektedir.⁸⁴⁷ Ders saatleri mevsimlere, dersin niteliğine, müderrislerin ilmi mertebesine göre değişirdi. Dersler hafta boyunca öğleden önce başlar, öğle, ikindi ve yatsı namazlarından sonra da devam ederdi. Cuma günü öğleden sonraki saatler hadis imlâsı, vaaz ve hitabete ayrılmıştı.⁸⁴⁸ Müderrisler genellikle bir seccâde veya posta oturarak ders verirdi. Öğrenciler ise

⁸⁴⁰ Ocak, *a.g.e.*, 135; Acar, "İmâm Gazzalî'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler", 497; Biçer, *a.g.m.*, 722.

⁸⁴¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, 46; Yücel Gelişli, "On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin) Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXV-2, Ankara, 2005, 87; Kara, *a.g.e.*, 178.

⁸⁴² Zeydan, *a.g.e.*, III, 413; Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 238; Agacanov, *a.g.e.*, 166; Alptekin, *a.g.m.*, 208; Çelebi, *a.g.e.*, 85; Kurpalidis, *a.g.e.*, 140; Kara, *a.g.e.*, 180; Karadaş, *a.g.m.*, 106.

⁸⁴³ Biçer, *a.g.m.*, 511.

⁸⁴⁴ Zeydan, *a.g.e.*, III, 413; Özaydın, "Nizamiye Medresesi", 188.

⁸⁴⁵ Kara, *a.g.e.*, 180; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 203; Ocak, *a.g.e.*, 75.

⁸⁴⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 515; Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", 120-121; Alptekin, *a.g.m.*, 209; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 204.

⁸⁴⁷ Özaydın, "Nizamiye Medresesi", 191.

⁸⁴⁸ Özaydın, "Nizamiye Medresesi", 189.

halka halinde dersleri dinlerlerdi. Kalabalık derslerde ise müderris bir kürsü üzerine oturarak ders verirdi.⁸⁴⁹ Müderrisler, öğrencilerin hem eğitim ve öğretimleriyle hem de onların hayatlarıyla ilgili özel problemleriyle yakından ilgilenirlerdi. Bu durum müderris-öğrenci ilişkisinin ne kadar samimi bir zemine oturtulduğunun bir göstergesidir.⁸⁵⁰ Müderrisler sadece medrese talebelerine ders vermez, bilgi ve ilimlerinden halkı da faydalandırır.⁸⁵¹ Şu halde medresenin görevi sadece muhtelif gayeler için öğrenci yetiştirmek değildir. Geniş halk kitlelerini eğitmek de medresenin görevleri arasında idi.⁸⁵²

Bağdat Nizamiye medresesinin ders konuları ve programları esas alınarak başta Osmanlılar olmak üzere bütün İslâm dünyasında takip edilerek uygulanmıştır.⁸⁵³

Nizamülmülk'ün vakfiyesine göre medreselerde müderrislerden başka, bir vaiz, kütüphaneci, Kur'an okutmak üzere bir öğretmen, Arap dilini öğretecek bir gramerci, görevli idiler.⁸⁵⁴ Büyük Medreselerde ise müderrislik görevi çok önemli idi.⁸⁵⁵ Nizamiyelerden önceki medreselerde müderrislik için belirli bir şart aramazken, Nizamiyelerde müderris olabilmek için bazı özel şartlar aranmıştır.⁸⁵⁶ Nizamiye müderrisleri ilk zamanlarda seçkin âlimler arasından, daha ziyade önceden müderrislik yapmış kişiler tercih edilmiştir.⁸⁵⁷ Daha sonraki zamanlarda ise ilimde ehliyetini ispatlamış kişilerin de müderris olarak tayin edildikleri görülmüştür.⁸⁵⁸ Müderrisler, ilk zamanlarda bizzat Nizamülmülk tarafından her eğilimden müderris seçilip görevlendirilmiştir. Daha sonra Nizamülmülk'ün soyundan gelenlerin yanında, sultanlar ve halifeler tarafından da müderris görevlendirildiği görülmüştür.⁸⁵⁹

Selçuklulardan önceki devletlerde medreseler daha ziyade özel şahıslar tarafından kurulmuş, Selçuklular zamanında kurulan Nizamiye medreseleri ise

⁸⁴⁹ Ocak, a.g.m., 723.

⁸⁵⁰ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., 141.

⁸⁵¹ Ocak, a.g.m., 723.

⁸⁵² Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", 123.

⁸⁵³ Alptekin, a.g.m., 209; Özkan, a.g.e., 14.

⁸⁵⁴ Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", 98; Sevim-Merçil, a.g.e., 515.

⁸⁵⁵ Sevim-Merçil, a.g.e., 515.

⁸⁵⁶ Biçer, a.g.m., 723.

⁸⁵⁷ Biçer, a.g.m., 723; Özeydin, "Nizamiye Medresesi", 189.

⁸⁵⁸ Biçer, a.g.m., 723.

⁸⁵⁹ İbn Kesir, a.g.e., XII, 273; Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 238; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., 140; Biçer, a.g.m., 723; Özeydin, "Nizamiye Medresesi", 189.

hükümdarlar ve devlet adamları tarafından, devletin parası ile kurulmuştur.⁸⁶⁰ Bu da eğitim ve öğretim açısından son derece olumlu bir gelişmedir. Çünkü şahısların bir yere destek vermesi ile devletin bir yere destek vermesi çok farklıdır. Bu destek gerek maddi anlamda, gerekse diğer alanlarda olsun hiç fark etmez. Devletin desteği her zaman şahısların desteğinden daha faydalı ve daha etkilidir. Bu yüzden Nizamiye medreseleri kısa zaman içerisinde büyük bir ilerleme kattetmiştir. Bu medreseler yaptıkları faaliyetlerle Selçukluların ilim seviyesini yükseltilmesine imkân sağlamışlardır.

Selçuklular döneminde kurulan bu medreseler sayesinde çeşitli faaliyetlerle ilim hayatında bir canlanma yaşanmaya başlandı. Bu faaliyetler halkı aydınlatmanın yanında Hasan Sabbah taraftarlarının ve diğer aşırı görüş sahibi mezhep mensuplarının fikirlerine karşı bir set oluştuyordu.⁸⁶¹ Devrin siyasî, ilmî ve dini hayatı üzerinde büyük tesiri olmuş, birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizamülmülk'ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir.⁸⁶² Bu ve benzeri ifadelerden anlaşıldığına göre Selçuklular kendi dönemlerinde mevcut imkânlar çerçevesinde ilmi ortamın oluşması ve gelişmesi için ellerinden geleni en iyi bir şekilde yapmışlardır. Bu zeminin oluşmasında düşünce özgürlüğünün büyük bir payı vardır.⁸⁶³ Nizamiye medreseleri sadece bir ilim merkezi değil, aynı zamanda her türlü düşüncenin de merkezidir.⁸⁶⁴

Nizamiye medreseleri bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin bir kısmı şöylece sıralanabilir: Eğitim-öğretim Şafî mezhebiyle sınırlı kalmış bu durum diğer Sünnî mezheplere ilginin azalmasına ve onların dışlamasına sebep olmuş. Felsefe derslerinin okutulmaması hür düşüncenin gelişmesini engellemiştir. Nizamiye medreseleriyle birlikte siyaset adamlarının ilmî hayata müdahale yolu açılmış, âlimlerin ve şairlerin siyaset ve devlet adamlarını övmeleri ilmin ve şiirin aleyhine olmuştur.⁸⁶⁵ Bu eleştirilerin haklı tarafları olabilir. Ancak bu eleştiriler, Nizamiye

⁸⁶⁰ Özaydın, “Nizamiye Medresesi”, 191; Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Alparslan ve Zamanı*, Ankara, 1992, III, 354; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 135.

⁸⁶¹ Kara, *a.g.e.*, 178; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 125; Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, 73; Biçer, *a.g.m.*, 511.

⁸⁶² Özaydın, “Nizamiye Medresesi”, 191.

⁸⁶³ Biçer, *a.g.m.*, 511.

⁸⁶⁴ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 138.

⁸⁶⁵ Özaydın, “Nizamiye Medresesi”, 191.

Medreselerinin muazzam teşkilâtına ve üstün başarılarına hiçbir zaman gölge düşüremez.

Selçuklular döneminde medreselerin yanında, eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü başka mekânları da görmek mümkündür ki, bunlar daha çok sûfilere mahsus yerler olan ribâtlardır. Önceleri sûfilerin sürekli olarak toplanıp ibadet edecekleri yerler olan zâviyeler, sonraları tasavvufî bir nitelik kazanan ribâtlar da zâviye haline dönüşmüştü. Daha sonra hankah da aynı manada kullanmaya başlanınca işlevleri aynı olan müesseseler, sûfiler için hizmet vermeye devam etmenin yanında eğitim, öğretim ve telif merkezleri haline de gelmişlerdir.⁸⁶⁶ Selçuklular döneminde sadece dini ilimlere ilgi gösterilmemiş; dini ilimlerin yanında pozitif ilimler de canlı bir ilgi bulmuşlardı.⁸⁶⁷

Görüldüğü gibi Selçuklular dönemi, İslâm âleminin eğitim-öğretim tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde ilme ve ilim adamlarına karşı büyük bir saygı gösterilmiştir. Selçuklular döneminde Özellikle sultanların eliyle kurumsallaştırılan sünnî ekole dayalı medrese kurumu, sonraki yüzyılların sosyal, siyasal, dinsel ve kültürel görünümünü büyük ölçüde etkilemiştir.⁸⁶⁸ Nizamiye medreselerinin getirdikleri en büyük yenilik öğrenci statüsünde idi. Bu yeni öğretim sisteminde öğrencilerin aldığı bursla maddi sıkıntıdan kurtuldukları gibi ayrıca ders aldıkları yerde barınma imkânına da sahip oldular.⁸⁶⁹

Şu halde, Nizamülmülk genellikle sanıldığı gibi medreselerin ilk kurucusu değil, mevcut olup fakat dağınık bir halde bulunan eğitim müesseselerini muntazam ve sistemli bir devlet tesekkülü haline getiren kişidir. Yani, Nizamiye medreseleri bir başlangıç değil, tarihi bir gelişmenin dönüm noktası veya zirvesi şeklinde değerlendirmek daha uygun olur.⁸⁷⁰

Selçuklular döneminde medrese yaptıran tek devlet adamı Nizamülmülk değildir. Bizzat sultanların medrese kurma faaliyetlerine de tanık olmaktadır. Kuşkusuz bu önemli hususu da göz ardı etmemek gerekir.⁸⁷¹ Büyük Selçuklulardan

⁸⁶⁶ Ocak, a.g.m., 725.

⁸⁶⁷ Brockelmann, a.g.e., 144.

⁸⁶⁸ Zeydan, a.g.e., III, 413; Ersan-Alican, a.g.e., 203.

⁸⁶⁹ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., 141.

⁸⁷⁰ Özkan, a.g.e., 17.

⁸⁷¹ Kara, a.g.e., 182.

sonra, medrese kurma faaliyetleri aynı hızla devam etmiştir. Selçuklulardan sonra gelenler de onların izlediği sistemi sürdürmüşlerdir.⁸⁷²

4.3. ADÂLET TEŞKİLÂTI

4.3.1. DEVLET YÖNETİMİNDE ADÂLETİN ÖNEMİ

Selçuklular dönemi kaynaklarında devlet yönetimiyle ilgili hususlarda sıkça kullanılan kelimelerden birisi de “adâlet” kavramı idi. Adâlet kavramı dini-siyasî terimler arasında en yüksek değere sahip bir kavramdı. Bu kavram ile somut hale getirilen hukuk fikri, Selçuklu siyasal yapısının en temel unsurlarından biriydi. Sözlükte; herkesin hakkına riayet etme, hakkını verme, zulüm ve eziyet etmeyip herkes hakkında doğru hüküm vererek hakkı yerine getirme, âdillik, haksızlıktan uzaklaşma,⁸⁷³ herhangi bir cismi yerine koymak, denge, dolgunluk ve yansızlık gibi anlamlara gelen “adl” kelimesinden türetilmiş olan adâlet olgusu, aynı zamanda hukuksal yapının da temel çekirdeğini oluşturmaktaydı.⁸⁷⁴

Türklerde adâleti devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Karahanlı devrinin en önemli eseri olan Kutadgu Bilig’de adâleti bizzat hükümdar temsil etmiştir. Burada hükümdarın başlıca görevi de doğru kanunlar yapmak ve onu adâletle uygulamak şeklinde belirlenmiştir.⁸⁷⁵

Bütün İslâm devletlerinde adâlet hizmetlerinin düzenli yürütülmesine özen gösterilmiş, hiç değilse öyle olması gerektiği vurgulanmıştır. Büyük Selçuklular da mülkün temelini adâlet olduğu şuuru içerisindeydiler. Bu hizmeti hem kendilerinden önceki İslâm devletlerindeki örneklerle göre, hem de bağlı oldukları Türk kültüründen prensipler olarak yürütmüşlerdir.⁸⁷⁶ Hz. Peygamber zamanında teessüs edilen geleneklerin büyük bir titizlikle korunarak müstakil ve güçlü bir adli teşkilâtın kurulduğunu biliyoruz. Adli teşkilâtın başında doğrudan sultan tarafından tayin edilen “Kadı’l-Kudât” bulunuyordu. Kadı’l-Kudât aynı zamanda ilmiye

⁸⁷² Özkan, *a.g.e.*, 17.

⁸⁷³ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1988, 8.

⁸⁷⁴ Kurpalidis, *a.g.e.*, 81; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 187.

⁸⁷⁵ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 160.

⁸⁷⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 305.

teşkilâtının da başı idi. Buna bağlı kadılar ve kadıların yardımcısı durumunda olan nâibler ülkenin her yerine dağılmışlardı.⁸⁷⁷

Nizamülmülk, Siyasetname’de bir devlet içinde adâlet sisteminin düzenli bir şekilde uygulanması için başta padişahın kendisi adil olması gerektiğini söylemiştir. Padişah adil davrandığı takdirde diğer yönetici ve memurlar da buna titizlikle dikkat edeceklerdir. Nizamülmülk, Siyasetname’de altınlarını kadıya teslim edip de sonra alamayan bir delikanlının casusa derdini anlattığı bir hikâyede padişah için şöyle der: Eğer padişah adil ve meselelere vâkıf olsaydı, atadığı kadı da doğru dürüst olurdu. Kadının nizamsızlığından hükümdarın ihmalkâr davrandığı anlaşılır.⁸⁷⁸ Yani padişah adâletli olsaydı kadı da ondan çekinir ve böyle bir haksızlık yapamazdı. Mazlum delikanlı burada padişahın da adâletsiz biri olduğu kanısına varıyor. Hâlbuki padişahın böyle bir olaydan haberi yoktur. Casus bu olayı padişaha bildirdikten sonra padişah bu olay üzerinde ciddi bir şekilde durup haksızlığa uğrayan o gencin hakkını kadıdan alır.

Nizamülmülk, bir yönetimde adâletin önemini belirtmek için Siyasetname’de bununla ilgili birkaç ayet ve hadislerden örnekler vermiştir. Konumuzun daha iyi anlaşılması için bu örneklerden bir kaçını aktaralım: “Adâlet dünyanın izzeti ve sultanın gücüdür.”(Hadis) Adâlet, ordu ve reayanın selameti, iyiliğin mihenk taşıdır. Nitekim Allah Teâlâ buyurur ki “Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu.”(Rahman,7) Yani adâletten daha hayırlı bir şey yoktur. Cenabı Hakk başka bir ayette şöyle buyurur: “Allah kitabı hak ve ölçü ile indirmiştir.”(Şura,17) Hükümdarlığa en çok yaraşan kişi kalbinde Allah’ı barındırıp; hanesinde dindarların ve âlimlerin huzur içinde kaldıkları, adamlarının Allah korkusu taşıyan Müslüman ve vicdanlı oldukları kişidir.⁸⁷⁹ Nizamülmülk, burada adâletin ehemmiyetini belirten ayet ve hadislerle konunun önemine vurgu yapmıştır.

Nizamülmülk’e göre, adâletin yerli yerinde uygulanabilmesi için Hz. Peygamberin ashabı, adâlet işleriyle bizzat kendileri ilgilendiklerini ve bu şekilde adâlet yerini bulmuştur. Böylece herkes adâlete güvenir ve hiç kimse mahkemeden ayağını çekmezdi.⁸⁸⁰ Nizamülmülk, burada bize şu mesajı vermek istiyor. Adâlet

⁸⁷⁷ Usta, *a.g.e.*, 361; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 162; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70.

⁸⁷⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 102.

⁸⁷⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 64.

⁸⁸⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 53.

işleriyle padişahın bizzat kendisi ilgilenmesi gerektiğini söylüyor. Padişah adâlet işini kendisinden sonra gelen zincirin halkalarına bırakmamalıdır.

Nizamülmülk, Siyasetname’de hukukun hiç kimseye fark gözetmeksizin, herkese eşit bir şekilde uygulanması gerektiğini önemle vurguladığı bir başka husustur.⁸⁸¹ Bunun için adliye teşkilâtındaki sorumlu kişiler hükümet içinde başka bir görev alamazlardı.⁸⁸² Böylece herhangi bir siyasî veya idarî baskıya maruz kalmaksızın adâleti yürütmek mümkün olurdu.⁸⁸³

Devletin başı olan hükümdar aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydı. O, en büyük yargıç sıfatıyla yüksek mahkeme olan “Mezalim Dîvanı”na çıkıp yargıda bulunduğu gibi “baş kadı” (kadı’l-kudât), “kadı”, “kadı asker” ve “emîri dad” gibi adâlet teşkilâtının başlıca görevlerinin tayinini de bizzat kendisi yapmaktaydı.⁸⁸⁴

4.3.2. SELÇUKLULARDA ADLİ TEŞKİLÂT

Selçuklu hukuk sistemi temel anlamda üç sacayak üzerinde kuruluydu. Şer’î, örfî ve askerî yargı. Üçlü bir örgütlenme biçiminde organize olan hukukî yapı birbirlerine bağlı olmayan dinsel ve geleneksel hukuk kuralları çerçevesinde işlem yapılıyordu.⁸⁸⁵ Büyük Selçuklularda mülkün temelinin adâlet olduğu şuuru içerisinde idiler. Bu hizmeti hem kendilerinden önceki İslâm devletlerindeki örneklerle göre, hem de bağlı oldukları Türk kültüründen prensipler olarak yürütmüşlerdir. Bu durumda adâlet teşkilâtının en önemli unsurunun kadılar olduğu şüphesizdir.⁸⁸⁶ Fakat Nizamülmülk, padişahın haftada iki gün Divan-ı Mezalime oturup, mazlumun hakkını zalimden alarak ona vermesi, konuyu aracısız bir şekilde tebaadan bizzat kendisinin dinleyip ona hukmetmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle Selçuklularda en büyük yargı organı olan Mezalim Mahkemesine bu durumlarda Sultan kendisi bizzat başkanlık yapardı.⁸⁸⁷

⁸⁸¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 58.

⁸⁸² Alptekin, *a.g.m.*, 204.

⁸⁸³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354.

⁸⁸⁴ Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 160.

⁸⁸⁵ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 187.

⁸⁸⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 305; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 64.

⁸⁸⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 17.

Nizamülmülk'e göre, devlet düzeni ve ceza sisteminin temelleri sağlam olduğu zaman hukuk, fark gözetilmeksizin herkese eşit bir şekilde uygulanabilir.⁸⁸⁸

4.3.2.1. ŞER'Î HUKUK

Şer'î hukuk, dinsel sistemin bütününe işaret eden şerîata dayalı hukuk demektir. Selçukluların benimsediği biçimiyle şer'î hukuk temel kaynakları Kur'an'ı Kerim, hadisi şerifler, fakihlerin kıyası ve ümmetin icmâsına dayanılarak uygulanan İslâmî bir hukuk sistemidir.⁸⁸⁹ Müslümanlar, canı ve malı ile adâletlerine sığındıkları önemli mekân şer'î mahkemelerdir.⁸⁹⁰

Selçuklular hâkim olduğu ülkelerde, onların gelmelerinden öncesinde de olduğu gibi, şer'î hukuk aygıtının yürütücüleri fıkıhçılardı. Bunlar bir yandan hukuksal metinleri oluşturarak bütün meseleleri fıkıh zaviyesi içerisinde değerlendirirken, bir diğer ifadeyle yukarıda sözünü ettiğimiz dört temel kaynaktan hareketle hukuku üretirken, diğer yandan da yerleşim birimlerinde kadılık görevini yürüterek hukukun uygulanmasında çok temel ve belirleyici bir rol üstleniyorlardı.⁸⁹¹

Yeri gelmişken kadı ve kadılık sistemi hakkında biraz bilgi verelim: Şer'î davalara her memlekette bulunan kadılar bakardı.⁸⁹² Kadı, din ve şeriatla ilgili bütün işlerde yetkiliydi.⁸⁹³ Kadı adâlet teşkilâtının başlıca elemanı olmakla birlikte, adâletin tek dağıtıcısı da değildir. Esas doğru olan bu hizmeti bizzat hükümdarın yapmasıdır.⁸⁹⁴ Nizamülmülk'e göre hükümdarın kendisi, vicdan sahibi ve adâletli olursa halk da her zaman huzur içinde olacaktır.⁸⁹⁵ Bu ifadeye baktığımızda Nizamülmülk, halkın mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmesi padişaha bağlı olduğunu dile getirmiştir. Buna göre padişah adâletli olursa ve herkese hukuk çerçevesi içinde eşit bir şekilde davranırsa halk da mutlu ve emin bir şekilde yaşamını sürdürür.

Nizamülmülk, Siyasetname'de Müslümanların kanı ve malı kendilerine emanet edilmiş olan kadıların eğitim-öğretimi ve ahlâki davranışları üzerinde

⁸⁸⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 58.

⁸⁸⁹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 188; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 160.

⁸⁹⁰ Alptekin, *a.g.m.*, 204.

⁸⁹¹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 188.

⁸⁹² Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 142; Avcı ve bşk., *a.g.e.* 70; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 64.

⁸⁹³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 515.

⁸⁹⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 56; Yazıcı, *a.g.e.*, 305.

⁸⁹⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 59.

bilhassa durmaktadır.⁸⁹⁶ Kadılar ve diğer bazı devlet büyüklerinin daha iyi bir şekilde yetiştirilmeleri için Büyük Selçuklular'dan itibaren Ortadoğu'da hüküm sürmüş olan İslâm devletleri, idarede ihtiyaç duydukları kadı, müderris, müftü vb. kadroları yetiştirmek amacıyla, yükseköğretim kurumları olan medreselerin kuruluşunu daha çok arttırmışlardı.⁸⁹⁷ Medreselerin kuruluşunu ve yaygınlaştırılmasının amacını bir tek nedene indirgemek tabiki doğru olmaz. Buradaki durum Medreselerin kuruluş sebeplerinden bir tanesidir.

Nizamülmülk'e göre, hükümdar memleketin her tarafında görevli olan kadıların vaziyetlerinden teker teker haberdar olması gerekir. Zülme meydan vermemek için kadılık görevini onlardan âlim, zahit, âdil ve halkın malında gözü olmayan kişilere teslim edilmesi gerekir. Kadıların, harama meyletmemesi, adâletten ayrılmamaları ve yolsuzluk yapmamaları için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanmaları gerekir. Zira bu durum muazzam derecede hassas ve önemli bir konudur. Çünkü onlar Müslümanların canlarından ve mallarından mesul kılınmış kişilerdir.⁸⁹⁸ Nizamülmülk, kadıların adâletten sapmamaları ve görevlerini en iyi şekilde yapmaları için onların eğitim ve öğretimlerine, ahlâki davranış ve tutumlarını önemsemiştir. Bunun yanında geçim derdine düşmemeleri ve halktan rüşvet almamaları için de ihtiyaçları kadar onlara maaş verilmesini de tavsiye etmiştir.

Kadılık makamına genellikle ünlü ulemâ ve fakihler soyundan gelenler atanıyordu. Bu vazife çok sık babadan oğula geçmekteydi.⁸⁹⁹ Kadılar, Ehl-i sünnet çerçevesi içerisinde olmak üzere bağlı bulundukları fıkıh ekolüne uygun olarak (bu genellikle Hanefilik ve bazen de Şafîlik olurdu) hüküm verir, verdikleri hüküm de mutlak olurdu.⁹⁰⁰ Ancak kadının kasten yanlış verdiği bir karar, diğer bazı kadılar tarafından imzalı açıklamalarla sultana arz edilirdi.⁹⁰¹ Kadı bir tür İslâmi gelenekleri destekleme ve yayma kaynağı idi.⁹⁰²

Kadı, kişiler arasındaki ilişkiler, kavgalar, anlaşmazlıklar, eşler arası ilişkilerle ilgili durumlar, aile meseleleri, adli suçlar, cinayet, içki, kumar gibi sosyal

⁸⁹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 53-61; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 149.

⁸⁹⁷ Acar-Ergin, *a.g.m.*, 2.

⁸⁹⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 53; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70; G.M. Kurpalidis, kadı tayin edilmesinde göz önünde bulundurulan vasıflar teoride kalıyordu ve uygulamada bu vasıflara riayet edilmediğini söylüyor. Bkz.: Kurpalidis, *a.g.e.*, 133; Usta, *a.g.e.*, 362.

⁸⁹⁹ Kurpalidis, *a.g.e.*, 129.

⁹⁰⁰ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 188-189; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 64.

⁹⁰¹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 64.

⁹⁰² Kurpalidis, *a.g.e.*, 131.

suçlar, tereke, miras, vakıf,⁹⁰³ şehzadeler arasındaki tartışmaları ve kavgaları çözüme kavuşturma gibi konular da onun denetimindeydi. Devlet içinde sorun sahibi olanlar da kadı'nın öğütlerine başvuruyorlardı.⁹⁰⁴ Yetimlerin, erkek akrabası olmayan kadınların vasîliklerini üzerlerine alırlar, noter vazifesini görürlerdi. Camilerin ve bunlara ait tesis ve vakıfların yönetimi de kadının elindeydi.⁹⁰⁵ Kadılar, şer'i konularla ilgilenmelerine mukabil, diğer örfi davalara da öncelikli olarak bakmışlardır.⁹⁰⁶

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da mahkemeler bağımsızlıklarını korumuştur. Böylece herhangi bir siyasî veya idarî baskılara maruz kalmadan adâlet işlerini yürütmüşlerdir.⁹⁰⁷ Kadıların verdikleri kararlar kesindi, bozulamazdı.⁹⁰⁸ Eğer bir kadı kasıtlı veya yanlış karar verirse, bu durumda kadının yanlış karar verme ve suistimali diğer kadılar tarafından tesbit edilir ve bunu imzalı açıklamalarla sultana sunarak, düzeltme yoluna giderlerdi. Görevini kötüye kullanan kadı da sultan tarafından görevinden alınır veya cezalandırılırdı.⁹⁰⁹ Anlatıldığına göre Nizamülmülk, Serahs kadılığına atadığı bir adamın, bu görevdeki tutumunu beğenmemişti. Bu nedenle onu görevden alarak onun yerine başkasını görevlendirdi. Görevinden alınan kadı büyüklerden birisinin araya girip kendisine yardımcı olması için girişimde bulundu. Bunun üzerine Nizamülmülk, kendisine yazılan aracılık mektubunun arkasına şunları yazdı: Biz kıyamet gününü dikkate alarak onu çok önemli bir işle görevlendirdik, fakat o, bu görevi pek umursamadı ve görevini iyi bir şekilde yerine getirmede gevşeklik gösterdi. Böylece Allah katında kusur işlemekten çekinmedi. O, kendisinin bu görevde ebedî olmayıp geçici olduğunu biliyordu.⁹¹⁰

Kadıların başında “kadı'l-kudât” (kadıların kadısı) unvanını taşıyan bir de baş kadı bulunuyordu. Kadıların başı olan bu üst düzey bürokrat, sultan tarafından tayin edilirdi. Sultan adına adâleti tesis eden bir kimseydi. Mahkeme başkanlığı yaptığı

⁹⁰³ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 188.

⁹⁰⁴ Gordlevski, *a.g.e.*, 310.

⁹⁰⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 515.

⁹⁰⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 305.

⁹⁰⁷ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 150.

⁹⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 64.

⁹⁰⁹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, 160.

⁹¹⁰ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, 49.

gibi, bütün kadıları kontrol ederdi. Kadıların sanık oldukları davalara bakar, gerektiğinde görevlerinden alınmalarını ya da atanmalarını sağlardı.⁹¹¹

4.3.2.2. ÖRFÎ HUKUK

Töresel hukuk olarak da tanımlanabilecek olan bu hukuk türü, İslâmi ilhamdan kaynaklı olduğu gibi toplumların kendilerine özgü niteliklerinden, kendi kültürel alışkanlıklardan ve nesilden nesile aktarılan değer yargılardan oluşmuştur.⁹¹² Gerçekte yaşayan bir kültürel gelenek sürekli gelişim halindedir. Her zaman yeni ihtiyaçlara ve devrin imkânlarına karşılık kendini yeniler.⁹¹³ Ancak İslâmi bir gelenek, ihtiyaç ve imkânlar doğrultusunda kendini yenilerken İslâm'ın ana çerçevesini gözönünde bulundurarak belli bir bütünlüğü her zaman muhafaza etmiştir.⁹¹⁴

Büyük Selçuklular'da şer'î hukukun yanı sıra kullanılan, siyasal ve toplumsal yaşamın düzenlenmesinde önemli bir etkisi bulunan örfî hukuk genel anlamda şer'î kurallarla uyumlu olan bir hukuksal yapıya işaret etmekteydi.⁹¹⁵

Selçuklularda örfî davalara bakan mahkemeler, asayiş bozan, halk ve idareciler arasında çıkan ihtilaflara, devlet emirlerine itaatsizlik, kanunlara uymamak, düzeni bozmak ve siyasî suçlar gibi davalara bakarlardı. Bu tür mahkemelerin başında Emîr-i Dâd bulunurdu.⁹¹⁶ Emîr-i Dâd, bugünkü adâlet bakanı gibiydi.⁹¹⁷ Özellikle ceza meseleleri ile meşgul olurdu.⁹¹⁸ Emîr-i Dâd olağanüstü yetkilere sahipti. Divan üyesi olmadığı halde geniş yetkileri vardı. Doğrudan sultanın emriyle hareket ederdi. Bizzat hükümdarın yetkisinin de kullanabilirdi. Hâcibü'l-Hüccâb bazen bu görevi geçici olarak üstlenirdi.⁹¹⁹ Anadolu Selçuklularda, Emîr-i Dâd protokolde atabegden sonra gelir ve çok nüfuzlu bir emir idi. Alâeddin Keykubad, hükümdarlığının ilk yıllarında Divan-ı Mezalim'e bizzat başkanlık edip şikâyetleri

⁹¹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 516; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 189; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 64.

⁹¹² Hodgson, *a.g.e.*, I, 17; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 189.

⁹¹³ Hodgson, *a.g.e.*, I, 11.

⁹¹⁴ Hodgson, *a.g.e.*, I, 19.

⁹¹⁵ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 189.

⁹¹⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 141; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 516; Alptekin, *a.g.m.*, 204.

⁹¹⁷ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 65; Refik Turan, "Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilât", *Selçuklu Tarihi*, (Editör: Refik Turan), Ankara, 2012, 444.

⁹¹⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 516.

⁹¹⁹ Turan, "Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilât", 444.

dinlerdi. Ancak daha sonra işlerinin yoğunluğu yüzünden bu görevi Emîr-i Dâd'a bırakmıştı.⁹²⁰

Burada gözden kaçmaması gereken önemli bir nokta var. Kimileri tarafından bütünüyle şer'î hukuktan ayrı bir kategori olarak zikredilen ve dinsel ilkelerden bağımsız olduğu biçiminde görüş beyan edilen örfî hukuk, kendine özgü bir yapıya sahipse de, fıkıhtan bütünüyle bağımsız değildi. Zaten olması da mümkün değildi. İslâm fikhının kadîm “aykırı olmayanın kabulü” ilkesinden hareketle eski Türk töresinin İslâm hukukuna aykırı olmayan teâmülleri, hukuki açıdan herhangi bir sorun teşkil etmiyordu.⁹²¹

4.3.2.3. ASKERÎ YARGI

Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasal organizasyonu içerisinde askerî yargı olarak isimlendirebileceğimiz hukuksal bir birim vardır. Başında “kadı'l-asker, kadı-i leşker” unvanlı askerî bir yargıcın örfî mahkemelerde görülmemesi için geliştirilmiş olan bir hukuk geleneğinin ürünüydü.⁹²² Kadı'l-asker, ordu mensuplarının davalarıyla ilgilenmiş⁹²³ ve askerler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara Kadı'l-askerin başkanı bulunduğu askerî mahkemeler bakmaktaydı.⁹²⁴

Orduya mensup kişilerin şer'î meselelerindeki davalarına kadıaskerler bakardı. Böylece herhangi bir siyasî veya idarî baskıya maruz kalmaksızın adâleti yürütmek mümkün oluyordu. Ancak sultan adına eyaletlerde amîdlerin, Emîr-i Dâd beylerin adâleti yerine getirmekle de görevli oluşları şer'î hukukun tatbikçileri olan kadıların faaliyet sahalarını bir hayli daraltmaktadır. Fakat adâletin gerçek dağıtıcıları şüphesiz kadılardır.⁹²⁵

⁹²⁰ Özaydın, “Anadolu Selçukluları”, 219.

⁹²¹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 189.

⁹²² Ersan-Alican, *a.g.e.*, 191; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 66.

⁹²³ Yazıcı, *a.g.e.*, 306.

⁹²⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 516.

⁹²⁵ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 66.

5. POSTA ASKERÎ VE İSTİHBARAT TEŞKİLÂTI

5.1. POSTA TEŞKİLÂTI

İslâm tarihinde posta teşkilâtının temellerinin Hz. Peygamber (a.s.) döneminde atıldığını bazı bulgulardan anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in, mektup, talimât ve antlaşma metinlerini özel elçilerle göndermesi buna kanıttır. Hz. Peygamber'in komşu ülkelere gönderdiği bir kısım mektuplar günümüze kadar ulaşmıştır. İslâm dünyasında sistemli ve düzenli posta teşkilâtının ilk Emevî halifesi Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından kurulduğu kabul edilir.⁹²⁶ Fakat bütün Türk İslâm devletlerinde birbirine yakın özelliklere sahip posta teşkilâtları bulunurdu.⁹²⁷

Abbasîler ve Gaznelilerde Divan-ı Berid adında bir posta teşkilâtı bulunuyordu. Posta teşkilâtına atamalar da diğer bazı önemli vazifeler gibi bizzat Sultan tarafından yapılıyordu.⁹²⁸ Selçuklu Devlet teşkilâtında da Büyük Divan'a bağlı olmayan divanlardan biri de Divan-ı Berid idi. Bu divanın görevi, merkezin vilâyetler ile haberleşmesini düzenlemek ve her tarafta olup bitenleri en ufak ayrıntısına kadar merkeze bildirmektir. Bu divanın reisine Sahib-i Berid denilirdi.⁹²⁹

Selçuklu Devleti'nin güçlü olma yolunda hızlı bir şekilde ilerlediği bir dönemde (1072-1074) yazılan Divan-ı Lügâti't-Türk'teki bazı tabirler posta teşkilâtının var olduğunu ve hangi yöntemlerle yapıldığını gösterir. Mesela "Beyin emriyle hızlı giden postacının bindiği at" anlamına gelen "ulag" ile "çabuk gitmek isteyen postacının yoldan alıp diğerini buluncaya kadar binip gittiği at" demek olan "cugfa" kelimeleri bunlardandır. Buna göre postacıların ve belirli yerlerde yola çıkmaya hazır yedek atlar bulunurdu.⁹³⁰ Hızlı bir şekilde bu menzile gelen postacı, burada atını bırakıp hazır bekleyen ata binerek yoluna devam ederdi.⁹³¹

Nizamülmülk, eserinde bir posta örgütü (berid) kurmanın, işlek yollarda elli fersah aralıklarla haberciler ve postacılar bulundurmanın gerekli olduğunu

⁹²⁶ Zeydan, *a.g.e.*, I, 318; Şulul, *a.g.e.*, 168-169.

⁹²⁷ Şulul, *a.g.e.*, 171.

⁹²⁸ Agacanov, *a.g.e.*, 67; Kazıcı, *a.g.e.*, 408.

⁹²⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510.

⁹³⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 146.

⁹³¹ Kazıcı, *a.g.e.*, 410.

söylemiştir.⁹³² Siyasetname’de peykler ve perendeler de denilen suratlı resmi haber ulaştırıcılardan başka devlet posta teşkilâtı ile ilgili malumat bulunuyor. Fakat çok geniş ülkelere yayılmış ve o nispette aksaksız işleyen idareye sahip olan bir devlette eyalet ve vilâyetler, melikler, emirler ve tabi hükümetlerle merkez arasında muhabereyi sağlayan bir posta şebekesinin olmamasına inanmak güçtür.⁹³³

Nizamülmülk, ordu ve halkla ilgili sağlıklı haberleşmeyi sağlamak padişahlığın gereklerinden kabul etmiştir. Yanı başında yahut uzağında kalmış ordu ve halkın durumunu araştırıp onlardan haberdar olmak padişahlığın gereklerindendir. Hükümdar böyle yapmaz ise şanına noksan gelir ve halk bunu onun gafil, ihmalkâr ve gaddar biri olduğuna yorumlayarak: “Memlekette yolsuzluk, bozgunculuğun alıp gitmesi padişahın umurunda değil” der. Şayet padişah olan bitenden haberdar olur da tedbir almıyorsa zulme rıza gösterip zalimlere ortak olur.⁹³⁴ Nizamülmülk, burada haberleşmeyi daha çok padişahın ülkenin genel durumu ve tebaası hakkında bilgi elde etmek için bir yöntem olarak seçmiştir. Padişahın haberleşme vasıtasıyla elde ettiği bilgi doğrultusunda eksik olan konularda tedbir alınması gerektiğini söylemiştir. Nizamülmülk’ün eserinde anlattığı ve devlet yönetimi için zaruri olarak kabul ettiği haberleşme şekli ile günümüzdeki posta teşkilâtı arasında çok önemli farklar vardır. Nizamülmülk’ün anlattığı haberleşme biçimi; haberleşmeyi sağlamaktan çok istihbarat ve casusluğu ilgilendiren gizli bilgi verme görevine benzer niteliktedir.

Gazneliler Devletinde Sultan Mahmud tarafından her yerde casuslar görevlendirilmişti. Birisi diğerinin haksız yere tavuğuna el koysa sultan bundan haberdar oluyor ve olayı soruşturuyor idi. Padişahları tahtlarında tutan işte hep bu nizamdı. Selçuklar bu noktayı ihmal ederse yok olur gider.⁹³⁵ Her konuda olduğu gibi Nizamülmülk burada da kendi görüşünü desteklemek için Gaznelilerden böyle bir örnek vermiştir.

Daha önceki İslâm devletlerinde ve Selçuklularda mevcut olan posta teşkilâtı günümüzdeki posta teşkilâtından farklıydı. O zamanki posta teşkilâtının görevlileri aynı zamanda sultanın, halifenin ya da emîrin hususi casusları idi.⁹³⁶ Hâlbuki

⁹³² Avcıoğlu, *a.g.e.*, IV, 1615; Yazıcı, *a.g.e.*, 301; Aygün, *a.g.e.*, 54.

⁹³³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 146; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 59.

⁹³⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 85.

⁹³⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 93.

⁹³⁶ Zeydan, *a.g.e.*, I, 317.

günümüzdeki posta teşkilâtı yukarıda anlatıldığı gibi istihbaratla ilgisi yok sadece haberleşmeyi ve bunun gibi bazı görevleri yerine getirir, ayrıca emanetlerin dağıtımını yapar. İstihbaratla ilgili görevleri de istihbarat teşkilâtları yerine getirir.

Selçuklulardan önce kervancılar vasıtasıyla alınan haberlerin Selçuklular zamanında bizzat devlet eliyle yürütüldüğü görülmektedir. Bu kuvvetli haber alma teşkilâtı, peykler ve perendelerden kurulu idi.⁹³⁷ Selçuklulardaki haberleşme teşkilâtı; haberleri birçok değişik şekilde gerekli yerlere aktarırdı. Bunun için at, güvercin, bilhassa Suriye ve Irak bölgelerinde deve gibi hayvanlar da kullanılır, bunlar devlet kayıtlarına geçirilirdi. Arapça yazılan kaynaklarda haberleşmede kullanılan güvercinlere “el-Menâsib”, bunların kayıtlı olduğu defterlere de Defterü’l-Ensâb denilmekteydi. Gönderilen haber, Varakü’t-Tayr adı verilen hususi bir kâğıda yazılır ve kuşun teleklerine konurdu. Haberleşme teşkilâtının düzenli ve hızlı yapılabilmesi için yollar üzerinde karakollar ve daimi kontrolü gerektiren yerlerde ribatlar kurulurdu.⁹³⁸ Böylece bir bölgede gece gündüz meydana gelen bütün olaylardan haberdar olmak demektir. Bu vesile ile padişah endişelenmeyip gönlünü rahat tutar ve saltanatı mazbut ve daim olurdu.⁹³⁹

Posta teşkilâtı doğrudan padişaha karşı sorumludur. Nizamülmülk’e göre; bunların işlerini gönül huzuruyla yerine getirebilmeleri için maaş ve aylıkları hazineden temin edilmelidir. Onların görevlerini de padişahın başkası bilmemelidir. Böylece padişah vuku bulan bir hadiseden haberdar olarak ferman buyurabilecektir. Hal böyle olunca halk padişaha itaat için can atacaktır. Hiç kimse padişaha karşı isyan etmeye cüret edemeyecektir. Padişahın sahib-haber ve münhi tayin etmesi onun adâlet, teyakkuz ve muhakeme gücünün göstergesi olduğu gibi bu aynı zamanda memleketin bayındır olmasına da vesile olurdu.⁹⁴⁰

⁹³⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, 301; Pehlivanlı, *a.g.m.*, 282; Alptekin, *a.g.m.*, 204.

⁹³⁸ Zeydan, *a.g.e.*, I, 322; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 150; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 353; Kazıcı, *a.g.e.*, 409; Alptekin, *a.g.m.*, 204; Pehlivanlı, *a.g.m.*, 282.

⁹³⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 117; Yazıcı, *a.g.e.*, 301.

⁹⁴⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 86.

5.2. ASKERÎ TEŞKİLÂT

5.2.1. SELÇUKLULARDA ASKERÎ TEŞKİLÂTIN KURULUŞU VE ÖNEMİ

Ordu kelimesi eski Türkçe “ortu” yani “orta” kelimesinden çıkmış bir sözdür. Eski çağlarda yerleşik topluluklar genellikle tapınaklar etrafında atlı göçebe topluluklar ise bir lider etrafında toplanmışlardır. Liderin bulunduğu yer, devletin ve teşkilâtın tam ortası idi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, lider ve otağı devletin tam ortasında yer alırdı. Onun etrafını da diğer beylerin ve halkın çadırları halka halka sarmaktaydı. Bundan dolayı, Türkler bu çadır kente yani devletin merkezine ordu demişlerdir.⁹⁴¹

Konar-göçer bir toplumsal yapıya sahip olan oğuzlar, diğer topluluklar gibi temel anlamda askerî bir organizasyon olmak zorundaydılar. Çünkü boylar halinde sahip oldukları her şeyi yanlarında taşıyarak göçer yaşam biçimine sahip olan bütün topluluklar, varlıklarını güvence altına alabilmek ve güvenlik içinde yaşamlarını sürdürebilmek için askerî bir güce, tehlikeler karşısında mücadele ederek onların üstesinden gelmelerini sağlayacak bir savaş gücüne muhtaçtırlar. Selçuklular bir devlet olarak ortaya çıktığı ilk dönemlerde siyasal organizasyonlarının temeli orduya dayanmaktaydı.⁹⁴²

Dünyanın sayılı ve önemli siyasî kuruluşlarından biri olan Büyük Selçuklu Devleti, genişlemesinde haddini bulduğu ve en güçlü çağına eriştiği Sultan Melikşah zamanında muazzam bir orduya sahipti. Melikşah’ın itinası ve Nizamülmülk’ün gayreti sayesinde yalnız o devrin değil, belki bütün ortaçağın en muntazam ve en güçlü ordusu hâline gelen, nizam ve usullerinden bazı kısımları, Osmanlılar dâhil, daha birçok İslâm devletlerinde tatbik edilmiştir.⁹⁴³

Türk devletlerinin genel karakteri Selçuklularda da devam etmiştir. Bu devletin askerî temeller üzerine kurulmuş olmasıdır. Bu yüzden de ordu temel kurumlardandır ve âdeta her şeyin merkezidir.⁹⁴⁴ Selçuklularda iktidarın

⁹⁴¹ Koca, *a.g.e.*, 81, d.n. 110.

⁹⁴² Şulul, *a.g.e.*, 155; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 183.

⁹⁴³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 147.

⁹⁴⁴ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70.

kurumsallaşması ile birlikte ordu da kurumsallaşmaya başlamış ve eski yapısını önemli oranda kaybetmiştir.⁹⁴⁵

Selçuklular kendi ordularını oluştururken sahip bulundukları prensip ve tecrübeleriyle birlikte ilk zamanlarda Gaznelilerin ordu teşkilâtından büyük ölçüde faydalanmışlardır. Devletin genişlemesi neticesinde zamanın şartlarına göre tekâmül ettirilmişti. Siyasal teşkilâtlanma ile birlikte ordu organizasyonel bir yapıya bürünmüştür.⁹⁴⁶ Teşkilâtlanma süreci etnik anlamda bir çeşitlenmeyi beraberinde getirmiştir. Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sahasının genişlemesiyle birlikte farklı etnik kökenlere mensup askerler de Selçuklu ordusunda yer almaya başlamışlardır.⁹⁴⁷

Büyük Selçuklular devletlerini korumak ve kollamak kadar topraklarını genişletmek için de ücretli ve profesyonel bir ordunun gerekliliğine de inanıyorlardı.⁹⁴⁸

Büyük Selçukluların kuruluş dönemlerindeki tekil askerî teşkilâtı, devletin genişlemesi ve güçlenmesi ile birlikte değişerek farklılaşmış ve ordu kozmopolitik bir yapıya kavuşmuştur.⁹⁴⁹

Nizamülmülk'e göre, bir devletin varlığını sürdürebilmesi ve güçlülüğünü ortaya koyması ancak askerî güçle mümkün olabilir. Ona göre, askerî çok olan Şah'ın vilayeti çok; askerî az olan Şah'ın vilâyeti de az olur. Ordudan kısmak topraktan kısmak demektir. Ordu, hükümdarın hazinesi olduğu vakit cümle âlemin hazineleri padişahın olur. Ama elde ordu olmayınca dünyanın tüm hazineleri padişahın olsa da bir işe yaramaz. Hazine orduya tabidir; orduyu bırak sen hazineyi mamur kıl diyen kimse saltanatın düşmanıdır. Hükümdarlığın yıkımını isteyen kimsedir. Böylesi birine kulak verilmemesi gerekir.⁹⁵⁰ Nizamülmülk, böylece bir devletin varlığının sürdürülmesi güçlü bir orduyla mümkün olabileceğini belirtmiştir. O nedenle ordu hazineden daha kıymetli olduğunu söylemiştir. Çünkü hazine ancak orduyla ayakta kalabilir.

⁹⁴⁵ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 184.

⁹⁴⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, 306; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 184; Alptekin, *a.g.m.*, 202.

⁹⁴⁷ Koca, *a.g.e.*, 82; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 185.

⁹⁴⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, 306.

⁹⁴⁹ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 185.

⁹⁵⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 239.

5.2.2. SELÇUKLU ORDUSUNUN ORGANİZE ŞEKLİ

Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah dönemlerinde devrinin en büyük askerî gücü haline gelen Selçuklu ordusu günümüzün Milli Savunma Bakanlığı niteliğinde bulunan “Divan-ı Arzu’l Ceyş” denilen bir teşkilât tarafından idare ediliyordu.⁹⁵¹

Selçuklu ordusunun askerî organizasyonu, tavanından tabanına doğru genişleyen ters bir piramidi andırıyordu. Temelde, klasik Türk geleneğine uygun bir biçimde onar kişilik takımlar halinde organize edilen ve çadırlara yerleştirilen gruplar vardı. Bu çadırların bir araya gelmesiyle bölüklere, bölüklerin bir araya gelmesiyle de ordu oluşuyordu. Zamanla piyadeler önem kazanmaya başlamışsa da ordunun belkemiğini atlı süvariler oluşturuyordu. Ayrıca Selçukluların İran bölgesindeki askerî teşkilâtlardan etkilenecek benimsedikleri gruplaşmalar da vardı. Örneğin Selçuklu ordusunun savaş esnasında kullandığı sağ ve sol kanat ile merkez ve arka şeklindeki yapılanma biçimi Müslümanların kullandıkları savaş sistemi idi. Bunun yanında ordunun önünden giderek bilgi toplayan ve yolların güvenliğini sağlayan öncü birliklerle, ordunun ardından gelerek arkadan gelebilecek tehlikelere karşı tetikte bulunan artçı birlikler de vardı.⁹⁵² Selçuklularda ordunun örgütlenmesi, birçok devletin askerî teşkilâtlarından yararlandığı gibi Nizamülmülk’ün etkisi ile eski Moğolların askerî teşkilâtının örgütlenmesinden de yararlanmışlardır.⁹⁵³ Ancak Selçuklulardaki askerî tekniğin ve ordunun örgütlenmesindeki temel oluşumu anlamak için Asya toplumunun askerlik unsurlarını anlamak gereklidir.⁹⁵⁴

Selçuklu ordusu çeşitli kavimlerden seçilerek farklı birliklerden oluşmaktaydı: Hassa birlikleri, saray muhafızları, şehzade ve hanedanın diğer üyelerine bağlı birlikler, bir de vassal birlikleridir. Hazineye bağlı komutan ve askerler, divan-ı ceyş listelerine kaydediliyorlardı. Onlara ücretli askerler, vassallar ve gulâm birlikleri de dahildi.⁹⁵⁵

Selçuklu ordusunun savaşçı kısmının esası yaya ve süvarilerden meydana geliyordu. Ancak ordunun çoğunluğunu süvariler teşkil etmekteydi. Savaşçı

⁹⁵¹ Kazıcı, *a.g.e.*, 469.

⁹⁵² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 513; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 185; Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan”, 91; Aygün, *a.g.e.*, 39.

⁹⁵³ Gordlevski, *a.g.e.*, 270.

⁹⁵⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, 104.

⁹⁵⁵ Ağacanov, *a.g.e.*, 172; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 355; Divitçioğlu, *a.g.e.*, 104.

kısımında okçular, mızrakçılar, nacakçılar, gürzcüler, mancınıkçılar, neftçiler, kemendciler, lağımçılar gibi çeşitli ihtisas sınıfları vardı.⁹⁵⁶

Selçuklu ordusunu oluşturan bu askerî unsurların her biri yapısal olarak birbirinden farklıdır. Organize edilme, teçhizatlandırılma ve savaş için hazırlanma süreçleri kendilerine özgüdür ve birbirinden ayrıdır.⁹⁵⁷

Selçuklu ordusu savaşlarda; ok, yay, kılıç, kalkan, mızrak, gürz, sapan, nacak ve hançer gibi hafif silahlar kullanırdı.⁹⁵⁸ Büyük Selçuklu ordusunda, yapısal anlamda temelini oluşturan konar-göçer Türkmen birliklerinin silahlanma adetlerinin bir devamı olarak hafif silahlar kullanılırdı. Hafif silahlar meydan, pusu, gece baskını ve gerilla savaşlarında kullanılırdı. Ordunun belkemiğini oluşturan süvarilerin savunma silahları ise genellikle kalkan, zırh ve miğfer gibi geleneksel korunma aletleriydi. Selçuklu askerlerinin yayları küçük ve kısa menzilli, kalkanları ise ufak ve hafifti. Av ve yağma seferlerinde de sıklıkla kullanılan oklar, kılıçlar ve mızraklar kısa ve ani hareket edebilme yeteneğine sahip olan Selçuklulara uygundu.⁹⁵⁹

Büyük Selçuklu ordusunun teçhizat ve silah donanımı, devletin yapısının aldığı biçime paralel olarak zamanla değişme ve gelişme göstermiştir. Devletin ve ordunun yerleşikleşmesine paralel olarak ağır silahlar da kullanılmaya başlandı. Kale surlarını yıkabilecek güçte mancınıklar, daha küçük taşların fırlatılmasını sağlayan arrâdeler, ok atan çarhlar ve neft makineleri ortaya çıkmaya başladı. Zaman içerisinde ihtiyaç duyulan birimler ordu çatısı altında inşa edilmiş ve sürekli olarak kendini yenileyen, şartlara uyum sağlama konusunda sorun yaşamayan dinamik bir askerî yapı oluşturulmuştu.⁹⁶⁰ Sultan Melikşah döneminde orduda gelişme ve yenileşme daha da hareketli bir ivme kazandı. Bu dönemde Orduyu bir yerden başka bir yere sevk etme kaideleri ile orduyu koruma yolları geliştirilerek orduda muazzam bir yenilik yapıldı.⁹⁶¹

Selçuklu ordusunun organizasyonu hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra şimdi de Selçuklu Devleti'nin ordu birliklerini ayrı ayrı gruplar halinde Nizamülmülk'ün görüşleri doğrultusunda inceleyelim.

⁹⁵⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 512; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 80; Aygün, *a.g.e.*, 52.

⁹⁵⁷ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 185.

⁹⁵⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 513; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 73; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 72.

⁹⁵⁹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 73; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 186.

⁹⁶⁰ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 73; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 186-187; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 83.

⁹⁶¹ Râvendî, *a.g.e.*, I,134.

5.2.2.1. SARAY MUHAFIZLARI VE GULÂMLAR

İlk Müslüman Türk devletlerinde rastlanılan “gulâm” sistemi eski bir uygulama idi.⁹⁶² Gulâm, ıstılâhî anlamda köle demektir. Hukuki ve sosyal açıdan memluk durumunda olup, asıl olarak köle değildir. Selçuklu askerî teşkilâtında da kullanılan bu tabir aylıklı askerî ifade eder. Osmanlılarda kapıkulu askerlerine benzer bir askerî sınıf olup, sultanı ve sarayı korumakla mükelleftirler.⁹⁶³ Savaşta ve barışta hükümdarın en çok güvendiği unsur saray gulâmlarıdır.⁹⁶⁴

Tarihî kayıtlara göre, gulâmlardan özel birlik oluşturma faaliyeti, Abbasîler ile başlamıştır. Sâ mânîlerde bir sisteme bağlanmış olan bu birlikler Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda gelişerek devam etmiş, Memlûkler ve Osmanlılarda da mükemmelliğin zirvesine ulaşmıştır.⁹⁶⁵

Sarayı ve hükümdarı korumak, saray hizmetlerini yürütmekle görevli olan bu özel birliklere, Karahanlılarda “saray muhafızları” Gaznelilerde ve Selçuklularda “saray gulâmları” (gulâmân-ı saray, gulâmân-ı dergâh), Memlûk Devletinde “memlûk” veya Türkçe “uşâkî”, Osmanlılarda “kapı kulu”(yeniçeri) adı verilmekteydi.⁹⁶⁶

Bu askerî birliklere nitelikli askerî donanım ve savaş aletleriyle donatmalı, eli yüzü düzgün ve yakışıklı gulâmlar satın alınmalıdır diyen Nizamülmülk’e göre; padişah için ev süsleme, dayama, döşeme, lüks içinde bir yaşam sürmek maharet değildir. Padişah için önemli olan, seçilmiş ve donatılmış askerî birlikleri hazırlamak maharetli işlerdedir.⁹⁶⁷ O nedenle gulâmlar, sultan için güvenilir bir dayanak oluşturur.⁹⁶⁸

Büyük Selçuklu Devleti’nde saray gulâmları, başta Türk olmak üzere, Arap, İranlı, Deylemli, Kuhistanlı, Taberistanlı gibi çeşitli topluluklardan, küçük yaşlarda (14 veya 15 yaşlarında) saraya alınarak, ata binmek, kılıç kullanmak, ok atmak vb. gibi savaş eğitimiyle ve ayrıca hizmet yapacağı sahada özel bir suretle yetiştirilmiş

⁹⁶² Aygün, *a.g.e.*, 4.

⁹⁶³ Avcı ve bşk., *a.g.e.*,70; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 68.

⁹⁶⁴ Ersan-Alican, *a.g.e.*,183; Koca, *a.g.e.*, 82.

⁹⁶⁵ Koca, *a.g.e.*, 82, d.n. 110.

⁹⁶⁶ Koca, *a.g.e.*, 82; Aygün, *a.g.e.*, 4.

⁹⁶⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 177.

⁹⁶⁸ Gordlevski, *a.g.e.*, 286; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 69.

gençlerden meydana gelmekteydi.⁹⁶⁹ Nizamülmülk de Gulâmlardan söz ederken onların farklı ırklardan seçilmiş kişilerden oluşturulması gerektiğini söylüyor. Bunun için padişaha bağlı her ırktan seçilmiş 1000 kişi, ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanılmak üzere ve sipah-salara bağlı 3000 asker bulundurulmalıdır.⁹⁷⁰ Nizamülmülk, gulâmların tek bir milletten seçilmiş kişilerden oluşan bir birlik olması halinde beraberinde bazı tehlikeleri getireceğini söylüyor. Saray gulâmların, farklı ırklardan meydana gelmesinin önemini Siyasetname’de açık bir şekilde izah etmiştir. Bunlar, farklı ırklardan meydana gelirse hiç biri diğerlerinin korkularından ötürü yerlerinde kımıldamaya cüret edemez, birbirlerini kollayarak uyumazlar. Hiç kimseye falanca kavim savaş meydanında pek mülayim dedirtmemek için her kavim kendi haysiyet ve şerefini korumak maksadıyla en iyisinin kendileri olduğunu ispat için cenk günü dişini tırnağına takarak canla başla vuruşur. Elleri silahlarına davrandığında düşmanı kahretmeden topukları üstüne gerisingeri dönmezler.⁹⁷¹ Ordu sistemi ne zaman bir boya dayanırsa o zaman tehlike doğar; gerekli gayret gösterilmez ve tedbir alınmazsa, düzensizlik egemen olur. Bu gibi sebeplerden ötürü ordu çeşitli boylardan oluşturulması gerekir.⁹⁷² Çünkü ordusu tek milletten oluşan padişah, her zaman ordunun esiridir ve daima onların önünde güçsüzdür. Tek boya bağlı yöneticiler onları birbirlerini cezalandırmak için kullanamazlar. Çeşitli kavimlerden oluşan ordu, diğerlerinden de korktuğu için emre itaatsizlik yapmaz ve böylece hükümdarın hâkimiyeti sağlam olur.⁹⁷³

Büyük Selçuklularda bu gulâmlardan dört yüz kadarı piyade idi. İki yüz kadarı iyi silâh kullanan ve ata binen süvari, her zaman sultanın yanında olan savaşta ve barışta sultanın koruma görevini üstlenmişlerdi.⁹⁷⁴

Nizamülmülk’ün de eserinde belirttiği gibi; bunların eli yüzü düzgün, boyu posu yerinde, akli başında, giyim kuşamları şık, devamlı hizmetlerinin bedeli ödenen, ata binişleri ve savaşlarıyla daima dikkatleri üzerine çekerlerdi. Bunlara hükümdarın türlü işlerini gördüklerinden dolayı Müfredan adı verilirdi.⁹⁷⁵

⁹⁶⁹ Gordlevski, *a.g.e.*, 289; Kafeoğlu, *Sultan Melikşah*, 147; Koca, *a.g.e.*, 83; Kazıcı, *a.g.e.*, 469.

⁹⁷⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 129.

⁹⁷¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 145.

⁹⁷² Agacanov, *a.g.e.*, 69.

⁹⁷³ Agacanov, *a.g.e.*, 69.

⁹⁷⁴ Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 192; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 184.

⁹⁷⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 129; Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 192; Gordlevski, *a.g.e.*, 289; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 70.

Gazneliler’de de Gulâmlar, birkaç sınıfa ayrılıyorlardı: Bunlar arasında en kalabalığını sayıları 4000 bulan saray gulâmları oluşturmaktaydı. Bunların dışında 300 kişilik bir gulâm birliği daha bulunuyordu. Altın kemer takı ve değerli kaftanlar giyen bu gulâm birliği, sultanın muhafızları ve sancak birlikleriydi.⁹⁷⁶

Büyük Selçuklu Devleti’nde resmi tören ve kabullerde muhafızlık görevini yapmak üzere saray gulâmları arasından gösterişli ve silah kullanmakta son derece yetenekli olan 200 tanesi seçilirdi. Bunlar, daima sarayda bulunurlardı; savaşta ve yolculuklarda bile saraydan ayrılmazlardı. Bunlara erzak güzel elbiseler ve mükemmel silahlar verilirdi. Özellikle 20 tanesinin kılıç kayışları ve kalkanları altından, 180 tanesinin de gümüşlendi. Kılıç kayışları ve kalkanları altından olan 20 kişilik grup, yabancı devletlerin elçileri huzura alındıkları sırada tahtın yanında saygı nöbetini tutardı. Diğer gulâmlar ise sarayda nakîb adı verilen kişilerin yönetiminde ellişer kişilik gruplar halinde daima hükümdarın hizmetine hazır bir vaziyette bulunurlardı.⁹⁷⁷

Selçuklularda, hükümdarın şahsına bağlı saray gulâmlarının dışında, her şehzade, atabek, emîr, sivil ve askerî devlet erkânının kendilerine bağlı özel gulâmları da vardı. Devlet adamlarının ve komutanların emrindeki gulâmların sayısı, güçlerine göre bazen 500, bazen de 1000 civarında olmaktaydı. Tuğrul Bey’in veziri Kündürî’nin şahsına bağlı 300 gulâmı vardı. Nizamülmülk’ün de 20 bin civarında gulâmı bulunmaktaydı.⁹⁷⁸ Nizamülmülk’ün şahsına bağlı bu askerî güç, siyasî olayları yönlendirebilecek kadar büyüktü. Melikşah’ın ölümünden sonra bu askerî güç Berkıaruk’u tahta çıkarmışlardı.⁹⁷⁹

Nizamülmülk Siyasetname’de, Saray gulâmlarının özellikleri, görevleri ve onların eğitilme tarzları hakkında geniş bilgi vermiştir. Nizamülmülk’e göre, daha önceki dönemlerde gulâmların eğitime verilen önemin kendi dönemlerinde buna dikkat edilmediğini söylemektedir. Saray gulâmlarının bir hükümdar için ne kadar önemli olduklarını da eserinin muhtelif yerlerinde dile getirmiştir.⁹⁸⁰

⁹⁷⁶ Agacanov, *a.g.e.*, 70.

⁹⁷⁷ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 129; Koca, *a.g.e.*, 84.

⁹⁷⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 513; Koca, *a.g.e.*, 846.

⁹⁷⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, 308.

⁹⁸⁰ Bu konu hakkında geniş bilgi sahibi olmak için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 131,147, 149,151, 177.

5.2.2.2. HASSA ORDUSU (SİPAHİYÂN)

Selçuklu ordusunun en büyük ve en önemli kısmını oluşturan hassa ordusu Selçuklu ordusunun çekirdeği idi. Bu hazır kuvvetlere “sipahiler”, diğer bir deyişle “ıktâlî askerler” adı veriliyordu. Fakat bunlar tımarlı sipahilere benzemiyorlardı. Tımarlı sipahiler kendilerine ayrılan dirliklerde oturdukları halde, bunlar başkentte yakın garnizonlarda otururlardı. Sayıları hiç eksilmezdi.⁹⁸¹ Kapıkulu tabiri, henüz bu devrede kullanılmadığından bu birliğe Hassa ordusu denilmektedir. Sultan Melikşah zamanında bu birliğin mevcudu en yüksek seviyeye ulaşmıştı.⁹⁸² Râvendîye göre, Melikşah’ın yanında bulunan ve isimleri divan sicillerinde kayıtlı olan bu askerî birliğin sayısı kırk beş bin süvari idi. Bunların ıktaları, her gittikleri yerde ulûfe ve nafakaları hazır bulunsun diye, memleketin muhtelif yerlerine dağıtılmıştı.⁹⁸³

Hassa ordusu; en güzide komutanların emrinde, onların talim ve terbiyesi altında, her an savaşa hazır beklerdi. Devletin esas askerî gücünü oluşturan hassa ordusu, Sultan ile birlikte savaşa katılırlardı. Ordunun mühim bir unsuru olan bu birliklerin komutanları umumi valiliklere ve şahneliklere tayin edilirdi.⁹⁸⁴

Karahanlı hassa birlikleri, saray muhafızları gibi hizmetlerinin karşılığı olarak maaş almaktaydılar. Gazneliler ve Büveyhîler de askerlere ikta değil maaş verildi. Selçuklular hassa birliklerinin askerlerine ise maaş yerine ikta (tımar, dirlik) adı verilen belirli bir toprak parçası verilmekteydi. Onlar da bu toprakların gelirlerinden barış süresince geçimlerini sağlamakta, eğitim ve donatım giderlerini karşılamaktaydılar.⁹⁸⁵ Burada toprak mülkiyetinin askerî sınıfa verilmeyip sadece toprağın öşür veya haraç gibi gelirlerinin, kısmen veya tamamen hizmet karşılığı olarak sözü geçen askerî sınıf mensuplarına veriliyordu.⁹⁸⁶

Hassa ordusu; sanat, ticaret, ziraat ve diğer işlerle ilgilenmesi kesin olarak yasaklanmış olup, yalnızca silahlı güç olarak istihdam edilirdi.⁹⁸⁷ Daima genç, zinde, savaşa hazır bulunmaları ve sadakatlerinin devamı için, sultan tarafından zaman

⁹⁸¹ Koca, *a.g.e.*, 87; Kazıcı, *a.g.e.*, 469.

⁹⁸² Koca, *a.g.e.*, 90; Alptekin, *a.g.m.*, 202.

⁹⁸³ Râvendî, *a.g.e.*, I, 128.

⁹⁸⁴ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 70; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 71; Kazıcı, *a.g.e.*, 469.

⁹⁸⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 220; Koca, *a.g.e.*, 90; Aygün, *a.g.e.*, 14.

⁹⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 356; Ortaylı, *a.g.e.*, 104.

⁹⁸⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, 307; Koca, *a.g.e.*, 93.

zaman teftiŖe tabi tutulurlar ve icabında bir kısmı tasfiye edilerek yerlerine yenileri alınırdı.⁹⁸⁸

İkta sistemi hakkında da biraz bilgi verelim, eski çağlardan beri çeŖitli topluluklarda bilinen ve uygulanan bir sistem idi. Bu sistemin deęiŖik bir Ŗekli de eski Türklerde vardı. Eski Türklerde toprak parçası, bir Ŗahsa, bir boya veya bir topluluğa tahsis edilmekteydi. Hz. Peygamber döneminde toprakların kiŖilere iŖletilmek üzere sınırlı bir mülkiyetle veriliyordu. Bu sistem Selçuklulardan önceki İslâm devletlerinde de uygulanmıŖtır. Bu devletlerde toprak askere değil, genellikle devlet adamlarına ve yüksek rütbeli komutanlara veriliyordu.⁹⁸⁹

Selçuklularda Sultan MelikŖah döneminden itibaren Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine ikta sisteminde yeniden düzenleme ve köklü bir deęiŖiklik yapıldı. Daha önce komutanlar ile yüksek devlet memurlarına verilen topraklar, bundan böyle hassa askerlerine maaŖ karŖılıęı olarak verildi. Abbasîlerin son zamanlarında ikta sistemi bozulmuŖ olup askerlerin maaŖları aynî olarak ödenmekteydi. Nizamülmülk, hem çökmekte olan Abbasîler sahasında hem de Bizans feodalitesinin tesiri altındaki sahalarda toprakların harap olduğunu ve vergi toplanmadığını görmüŖtü. Nizamülmülk, vergi toplanmadığını, mahsul elde edilmediğini görünce, Bunun üzerine toprakları rütbeye göre askerlere ikta etmeye baŖladı ve onu asker için önemli bir gelir kaynağı yaptı.⁹⁹⁰ Vergi toplanmama problemi bu Ŗekilde halledilerek, üretim artıŖı dolayısıyla ülkenin her yanı mamur hale geldiği görüldü.⁹⁹¹

MelikŖah döneminde Nizamülmülk tarafından yeni Ŗartlara uydurulmasıyla Ŗekillenen ikta sistemiyle, bir yandan kalabalık orduların ihtiyaçları devlete yük olmadan temin ediliyor, öte yandan da ikta sahibinin kendi gelirini artırma çalıŖmalarının bir sonucu olarak memleket imar ediliyor, üretim de artıyordu. İkta sahipleri yanlarında belirli sayılarda asker beslemek, ayrıca bölgenin imarına katkıda bulunmak durumundaydılar. Belirlenen esaslara uymayanların iktaları ellerinden alınırdı. Böylece bu sistem devletin askerî olduğu kadar, idarî ve hukukî temellerinden birini oluŖturuyordu.⁹⁹²

⁹⁸⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, 307.

⁹⁸⁹ Koca, *a.g.e.*, 91; Ortaylı, *a.g.e.*, 104; Tabakoğlu, *a.g.e.*, 85.

⁹⁹⁰ Zeydan, *a.g.e.*, I, 230; Koca, *a.g.e.*, 91; Tabakoğlu, *a.g.e.*, 87; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 70; Kazıcı, *a.g.e.*, 469.

⁹⁹¹ Bündârî, *a.g.e.*, 59; Avcı ve bŖk., *a.g.e.*, 78; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 96.

⁹⁹² Cahen, *İslâmiyet (DoęuŖundan Osmanlı Devletinin KuruluŖuna Kadar)*, 238; Yazıcı, *a.g.e.*, 309.

Selçuklular tarafından uygulanan askerî ikta sistemi ülke ekonomisine büyük faydalar sağlamıştır. Selçuklular bu sistem sayesinde sayısı 400 bine ulaşan ordularını hiç masraf yapmaksızın beslemişler ve donatmışlardır. Daha da önemlisi Selçuklular, bu sistem sayesinde devlete ait toprakların büyük bir kısmını atıl kalmaktan kurtarmış, ziraî üretim artmış, imar faaliyetleri son derece hızlanmıştır.⁹⁹³ Halkı sıkça talan eden komutan ve askerlerin keyfi hareketlerini önemli ölçüde sınırlandırıldı. Nizamülmülk askerlerin yönetime karşı keyfi mücadelede olağanüstü önlemlere başvurmasına rağmen fakat yeterince başarılı olamadı. Ikta sisteminde yaptığı reformların ardından ülkedeki durum iyiye doğru değişmeye başladı.⁹⁹⁴

Nizamülmülk'e göre, devletin diğer memurları denetlenmesi gerektiği gibi ikta sahiplerinin de aynı şekilde denetlenmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun için padişah has adamlarından birini; ikta sahibinin, halkın ve âmilin durumunu tespit için gönderilmeli ve böylece memurların verdikleri haberlerin neyi gerekçe göstererek böyle bir haber getirdikleri açıklığa kavuşturulmalıdır. Cihanın dirlik düzeni, halkın fakir ve işsiz güçsüz durumuna düşmemesi için padişahın böyle tedbirli davranması gerekir.⁹⁹⁵

Nizamülmülk, Siyasetname'nin beşinci faslında ikta sahiplerinin halka nasıl davranması gerektiğini şöyle dile getirmiştir: Ikta sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında reayadan bir şey almaya hakları yoktur. Bu şekilde tahsil ettikleri takdirde, reayanın kendisi, malı, zevcesi, evladı, arazi ve mülkü muhafaza altına alınmış olur. Ikta sahipleri bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez. Eğer reaya maruzatını arz etmek için divana gelmeyi arzu ederse onlara mani olunmamalıdır. Böyle yapmayan ikta sahibinin görevine son verilip iktasına el konması ve insanlara ibret olsun diye bu şekilde kınanması gerekir. Ikta sahipleri ve valiler reaya ve ikta toprakları üzerinde muhafız gibidirler.⁹⁹⁶ Böyle yapıldığı takdirde reayanın hakkı güvence altına alınmış olur. Ikta sahipleri artık reaya karşı keyfi muamelelerde bulunmaktan kaçınırlar.

Devlet adamlarına, beylere, komutanlara ve askerlere hizmetlerinin karşılığı olarak dağıtılan toprağın mülkiyeti devlete aitti. Ikta sahipleri vilâyetlerde devletin

⁹⁹³ Agacanov, *a.g.e.*, 174; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 220-221; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 356; Koca, *a.g.e.*, 92; Tabakoğlu, *a.g.e.*, 86; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 96.

⁹⁹⁴ Agacanov, *a.g.e.*, 171.

⁹⁹⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 193.

⁹⁹⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 41; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 220.

memuru durumunda olduklarından bu topraklar üzerinde kanunla belirlenmiş olan vergiyi almaktan başka hiçbir hakları yoktu.⁹⁹⁷

İkta alan rütbeli askerler, isimleri, künyeleri, görev yerleri, iktaları ve gelirleri ordu sicil kayıtlarına geçmekteydiler. Melikşah'ın hâkimiyetinde vergiden belirli oranda pay almaya hak kazanmış arazi sahibi süvarilerin sayısı 40 bin ile 47 bin arasındaydı.⁹⁹⁸

İkta sisteminin şöyle olumsuz bir tarafı da vardı. Bütün toprakların ve eyaletlerin mülk ve ikta olarak paylaşılması tek devletin zamanla çeşitli hanedanlık ve devletlere bölünmesine yol açtı.⁹⁹⁹ Büyük ikta sahipleri devletin zayıf zamanlarında taht kavgalarına, şehzadelerin mücadelelerine karışmakla veya kendi hâkimiyetlerini kurmaya uğraşmakla siyasî buhran ve parçalanmalara sebebiyet veriyorlardı. Melikşah'tan sonra Sultan Berkıyaruk'un hükümrânlığında bu husus bariz bir şekilde kendini göstermiştir.¹⁰⁰⁰

5.2.2.3. HANEDAN ÜYELERİNE DEVLET ADAMLARINA VE EMİRLERE BAĞLI KUVVETLER

Selçuklularda, her hanedan üyesinin emrinde, merkezi ordunun benzeri önemli bir askerî kuvvet bulunmakta idi. Bu hanedan üyeleri genellikle “melik” unvanıyla anılmaktaydılar.¹⁰⁰¹ Sultan tarafından belirli bir bölgenin yöneticisi olarak tayin edilmiş olan bu hanedan üyelerinin hassa ordusu örneğine göre düzenlenmiş, farklı sayıda kuvvetleri bulunurdu. Sultanın ihtiyaçlar çerçevesinde yararlanabileceği bu askerî kuvvetler yer yer hanedan içi mücadelelerde, diğer devletlerle olan sıcak ilişkilerde veya sahip olunan bölgenin genişletilmesinde hatta sultana başkaldırmada bile bu kuvvetler kullanılabilirdi.¹⁰⁰²

Hanedan üyeleri, idarelerine verilen toprakların geliriyle, tıpkı merkezi hükümet gibi büyük ordular beslemekte ve eğitmekteydiler. Bunlar siyasî olaylara yön verecek kuvvete sahip olabilirlerdi. Mesela Tuğrul Bey, Kuzey Irak'ı ele

⁹⁹⁷ Koca, *a.g.e.*, 94.

⁹⁹⁸ Agacanov, *a.g.e.*, 172; Koca, *a.g.e.*, 92.

⁹⁹⁹ Agacanov, *a.g.e.*, 175.

¹⁰⁰⁰ Agacanov, *a.g.e.*, 175; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 221.

¹⁰⁰¹ Koca, *a.g.e.*, 95.

¹⁰⁰² Yazıcı, *a.g.e.*, 308; Aygün, *a.g.e.*, 18.

geçirince Musul ve çevresinin idaresini üvey kardeşi İbrahim Yınal'a bırakmıştı. Musul ve çevresinin vergi geliriyle güçlü bir ordu meydana getiren İbrahim Yınal, daha sonra Türkmenlerin de desteği ile iktidarı ele geçirmek için harekete geçmiş, fakat girdiği mücadelede başarılı olamamış ve bu uğurda hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁰³ Aynı şekilde Melikşah'tan sonra Berkıaruk'u saltanat tahtına çıkaranlar yine bu kuvvetlerdir.¹⁰⁰⁴

Nizamülmülk, gerek duyulduğunda Hristiyanlardan da asker alınabileceği görüşüne sahiptir. Bu bağlamda egemen Hristiyan prensleri, Selçuklulara her yıl askerî birlikler gönderiyorlardı. Örneğin, yenilgiye uğramış olan Ermeni Kralı II. Levon elindeki toprakları koruyabilmek için her yıl 1000 atlı ve 500 topçu yani seçkin savaşçılar göndermeyi üstlenmişti.¹⁰⁰⁵

Melikşah, Şaban 473 (Ocak-Şubat 1081) tarihinde Rey şehrine giderek askerleri teftiş etti ve bunlar arasında şüphelendiği Türk kıyafetli 7000 Ermeni'yi ordudan çıkardı. Sultan bu askerlerin ordudan çıkarılmasını emrettiği zaman Nizamülmülk, bunların askerlik dışında herhangi bir sanatı ve mesleği yoktur. Eğer bunlar ordudan çıkarılırlarsa içlerinden birini seçip de işte sultan budur demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız. Onları itaat altına almak için şimdi onlara ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını harcamaya mecbur kalırız. Fakat Sultan vezirin sözünü dinlemeyerek bu askerleri ordudan çıkardı. Ordudan çıkartılan bu Ermeniler Tekiş'in yanına gittiler. Tekiş onların kendisine katılmasıyla güç kazandı. Bu olay muhtemelen Selçuklu Devleti'nin başına geçmek isteyen Tekiş'in isyanına sebep oldu. Tekiş'in isyan haberi Melikşah'a ulaşınca Nizamülmülk'ün sözünü dinlemediği için pişman oldu.¹⁰⁰⁶

Selçuklularda, büyük ve küçük devlet adamlarının çoğunluğuna maaş yerine hizmetlerinin karşılığı olarak ikta verilmekteydi. Onlar da iktalarının büyüklüğü ve geliri oranında asker beslemekteydiler. Hükümdar emrettiği zaman bu askerler merkezi orduya hiçbir gecikme ve ihmal söz konusu olmadan katılırlardı.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 152; Koca, *a.g.e.*, 96; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 71-72.

¹⁰⁰⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 152.

¹⁰⁰⁵ Gordlevski, *a.g.e.*, 274.

¹⁰⁰⁶ Öngül, *a.g.e.*, I, 118.

¹⁰⁰⁷ Koca, *a.g.e.*, 99; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 72.

Büyük Selçuklu devlet adamları arasında gulâm sayısının çokluğu ve maiyetinin kalabalık olması bakımından Nizamülmülk birinci sıradaydı.¹⁰⁰⁸ Çalışmamızın önceki sayfalarında da belirttiğimiz gibi Sultan Melikşah, gulâmlarının keyfi uygulâmalarına karşı Nizamülmülk'ü uyarmıştı. Nizamülmülk de özür dileyip yaptığı hatayı düzeltereği yerde, Sultan Melikşah'a adeta meydan okuyacak şekilde karşılık vermişti. Melikşah, hiç şüphesiz vezirine verdiği aşırı yetkilerinden dolayı pişman olmuştu. Fakat Nizamülmülk'ün meydan okumasına karşılık onu görevden almaya cesaret bile edemedi. Bunun sebebi, Nizamülmülk'ün sahip olduğu aşırı derecedeki maddi ve manevi güçtür. İşin kötü tarafı, bu gücün Selçuklu iktidarına meydan okuyacak bir seviyeye gelmiş olmasıdır.¹⁰⁰⁹ Hanedan üyelerine ve devlet adamlarına bağlı askerî birlikler, bazen Selçuklu sultanlarına destek olmalarına rağmen yinede Selçuklu yönetimi için büyük bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı. Çünkü bu kuvvetler nerede ne zaman kimin yanında yer alacağı belli değildi.

Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklu Devletlerinde devlet adamları ve büyük komutanlar, hizmet karşılığı olarak kendilerine verilen iktaları ve devlet imkânları kullanarak şahıslarına bağlı büyük askerî güçler oluşturmuşlar. Bu gücü bazen faydalı hizmetlerde bazen de iktidar üzerinde baskı unsuru olarak kullanmışlardır.¹⁰¹⁰

5.2.2.4. SINIR UÇLARINDAKİ TÜRKMEN BİRLİKLERİ

Büyük Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar Selçuklu hanedan üyelerine ve onlara bağlı olan kitlelere Türkmen deniliyordu.¹⁰¹¹ Bu itibarla Selçuk Bey ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kutalmış ve İbrahim Yinal,¹⁰¹² Melik Hasan, Yakutî, Kara Arslan Kavurd, Alparslan birer Türkmen beyi idiler.¹⁰¹³ Selçuklu Devleti, klasik bir Türk İslâm teşekkülü haline dönüşünce,

¹⁰⁰⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, 308; Koca, *a.g.e.*, 99; Aygün, *a.g.e.*, 20.

¹⁰⁰⁹ Koca, *a.g.e.*, 100-101; Aygün, *a.g.e.*, 21.

¹⁰¹⁰ Koca, *a.g.e.*, 102.

¹⁰¹¹ Koca, *a.g.e.*, 103.

¹⁰¹² Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 152; Yazıcı, *a.g.e.*, 308; Koca, *a.g.e.*, 103.

¹⁰¹³ Koca, *a.g.e.*, 103.

Türkmen adı Selçuklu Devleti teşkilâtının dışında kalan konar-göçer oğuz boylar ile bu boylar başında bulunan beyler için kullanılmaya başlandı.¹⁰¹⁴

Selçuklu ordusunun özünü oluşturan, çeşitli boylardan toplanmış olan Türkmen birlikleri, savaş ve barış zamanlarında Bizans, Ermeni ve Gürcü sınırlarında beylerinin emrinde bekleyen askerî birliklerdir.¹⁰¹⁵ Bu askerî birlikler Selçuklu ülkesinde Yıva, Kayı, Bayındır, Çepni, Yüreğir, Döğeri gibi çeşitli kabilelere mensup olup, kendi beylerinin idaresinde Selçuklu ordularının yanında savaşlara katılıp büyük başarılar elde etmişlerdir.¹⁰¹⁶ Türkmenler, hafif silahlarla donatılmış fakat etkisi bakımından çok güçlü ve çevik bir orduyu temsil etmekteydiler. Ayrıca ganimetler elde ettikleri sürece devlete maliyetleri de az oluyordu.¹⁰¹⁷

Nizamülmülk, sultanlarla soydaşlıklarından dolayı Türkmenlerden de bir grubu asker olarak almasını tavsiye etmiştir.¹⁰¹⁸ Ona göre; sayıları küçümsenmeyecek kadar çok olan Türkmenlerin de devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Devletin kuruluş aşamasında Türkmenler de nice sıkıntılara göğüs gererek hizmetlerde bulunmuşlardır. Hatta Tuğrul Bey'in, askerlerinin çoğunluğunu Türkmenler oluşturuyordu. Daha da önemlisi bunlar hısım akrabalarındandır. Dolayısıyla onlardan 1000 kişiyi maaşa bağlayıp, hizmet adabını ve silah tutmayı öğretmeli, insanlarla kaynaştırmalı, gulâmlar gibi donatıp sarayda bulundurulabilir. İhtiyaç duyulduğunda bu sayı daha da çoğaltılabilir.¹⁰¹⁹

Türkmenler göçebeydiler, sultan tarafından beylerine ikta edilen yerlerde yaylak ve kışlaklar arasında seyreden seyyâl kuvvetler durumundaki Türkmenler bir arada bulunuyorlardı. Savaşlara kadın-erkek toptan iştirak ederlerdi. Atsız'ın Kahire civarında yaptığı muharebeye hayli Türkmen kadın ve çocuk katılmıştı. Beylerinin idaresinde bir uçtan diğer uca ülke içerisinde verilen yeni iktalara intikal ederler,

¹⁰¹⁴ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 238; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 153; Koca, *a.g.e.*, 103; Aygün, *a.g.e.*, 24.

¹⁰¹⁵ Özaydın, "Anadolu Selçukluları", 221; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 513.

¹⁰¹⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 356; Yazıcı, *a.g.e.*, 308.

¹⁰¹⁷ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, 238.

¹⁰¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 355.

¹⁰¹⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 147; Divitçioğlu, *a.g.e.*, 104; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 72; Aygün, *a.g.e.*, 24.

memleket sınırlarını genişletmek veya korumak için büyük bir fedakârlıkla mücadele edip, canlarını feda etmekten çekinmezlerdi.¹⁰²⁰

Sultan Melikşah zamanına kadar Selçuklu ordusunun önemli bir unsuru olarak başlarındaki beylerin yönetiminde hemen hemen bütün seferlere ve savaşlara katılmışlardı. Ayrıca onlar, bazen hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadelelerine karışıp, bir melikin arkasında topluca yer alarak meşru Selçuklu idaresine karşı savaşmaktan da çekinmemişlerdir.¹⁰²¹ Türkmen Birlikleri, sultana karşı ayaklanan meliklerin yanında yer almaları ve devlet için ciddi sıkıntılara neden olduklarından dolayı Nizamülmük bunların ordu içinde sayıları azaltılması ve buna karşılık gulâm miktarını artırılmasını tavsiye etmiştir.¹⁰²²

Uç beyleri genellikle Bizans İmparatorluğu, Haçlı Devletleri, İznik Rumları, Trabzon Rumları ve Ermeniler gibi Selçuklularla komşu ve topluluklar üzerine devamlı akınlar düzenliyorlardı. Böylece onlar, hem Selçuklu sınırlarını koruyorlar, hem de Selçuklu ordularına kılavuzluk ediyorlardı. Daha da önemlisi, Selçuklu ordularının yolları üzerindeki engelleri kaldırıp fetihlere uygun zemin hazırlıyorlardı.¹⁰²³

5.2.2.5. ÜCRETLİ ASKERLER

Ücretli askerler geçici kuvvetlerdi. Genellikle belirli bir gayeye ulaşmak için toplanmaktaydı. Selçuklu Sultanları sefere karar verdikleri zaman ihtiyaç görülmesi halinde bir miktar atlı veya yayadan ücretli asker toplamaktaydılar.¹⁰²⁴ Türkiye Selçuklularında ücretli askerler zaman zaman gayri Müslimlerden tercih etmekle beraber, genellikle diğer milletlere kıyasla çok daha üstün savaş yeteneklerine sahip olan Türkler arasından seçilmekteydi. Bu seçim de genellikle eskiden askerî hizmette bulunmuş ve tecrübeli olanlar arasından yapılmaktaydı.¹⁰²⁵

Selçuklu Sultanları ücretli asker olarak genellikle Türkleri tercih etmeleri onların sadece üstün savaş yetenekleri ile ilgili değil, onlara güven duymaları da

¹⁰²⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 153; Yazıcı, *a.g.e.*, 308; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 72.

¹⁰²¹ Koca, *a.g.e.*, 104.

¹⁰²² Divitçioğlu, *a.g.e.*, 104; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 73.

¹⁰²³ Koca, *a.g.e.*, 107-108.

¹⁰²⁴ Koca, *a.g.e.*, 114-115.

¹⁰²⁵ Koca, *a.g.e.*, 115; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 72; Özaydın, "Türkiye Selçukluları", 221.

onların tercih etmesinde önemli rol oynamaktaydı.¹⁰²⁶ Çünkü zor durumlarda kaçma olayı yabancı soydan ücretli askerler arasında daha fazlaydı. Mesela Batı kaynaklarına göre, Köseadağ savaşında ilk kaçan askerler ücretli Frank askerleri olmuştur.¹⁰²⁷

Ücretli askerleri savaş meydanına kısa sürede intikal edebilmek için, bu askerler, genellikle savaş yerlerine yakın bölgelerden toplanmaktaydı.¹⁰²⁸

5.2.2.6. GÖNÜLLÜ BİRLİKLER

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olup düzenli olarak vergi ödeyen tabi devletler tarafından talep edildiği takdirde gönderilen tabi devletler birlikleri ve savaş esnasında savaş bölgelerine yakın şehir ve kasabalardan gelerek geçici bir süre için orduya katılan gönüllü birliklerdir.¹⁰²⁹ Sultan Alparslan, Gürcistan seferi sırasında ordusunu Nahcivan'da toplayınca (1064), Sultanın emri üzerine bölgenin şehirlerindeki kuvvetler de birer birer gelip Selçuklu ordusuna katılmışlardı.¹⁰³⁰

Seferberlik sırasında orduya katılan gönüllü birlikler geldikleri şehrin veya bölgenin adını taşıyorlardı. Özellikle halkı Müslüman olmayan ülkelere karşı yapılan seferlere çok sayıda gönüllü, cihad gayesiyle katılmaktaydılar. Bu birlikler aynı zamanda savaş meydanında rehber vazifesini görüyorlardı.¹⁰³¹ Gönüllülerin cihad yaparak sevap kazanmak gibi dini amaçların yanında ganimet toplamak gibi maddi nedenlerle beraber, şu veya bu amaçla orduya katılan gönüllüler de yer alabiliyordu.¹⁰³²

Özellikle şehir halkları, kendi şehirlerinin kuşatılması halinde, askerî kuvvetlerin şehri savunmasına seyirci kalmıyorlardı. Çocuklardan ve kadınlardan yaşlılara varıncaya kadar halk bütünüyle, tıpkı ordu disiplini ve anlayışı içinde hareket ederek, şehirlerini canla başla savunmaktaydı. Şehir halkının birçoğu silah kullanamasa bile savunmaya katkıda bulunacak bütün işlere yardım etmekteydi.¹⁰³³

¹⁰²⁶ Gordlevski, *a.g.e.*, 274; Koca, *a.g.e.*, 115.

¹⁰²⁷ Gordlevski, *a.g.e.*, 285; Koca, *a.g.e.*, 115.

¹⁰²⁸ Koca, *a.g.e.*, 115.

¹⁰²⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, 309; Ersan-Alican, *a.g.e.*, 184-185.

¹⁰³⁰ Koca, *a.g.e.*, 116.

¹⁰³¹ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 72; Koca, *a.g.e.*, 116; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 73.

¹⁰³² el-Hüseynî, *a.g.e.*, 33; Yazıcı, *a.g.e.*, 309; Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 72; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, 73;

Aygün, *a.g.e.*, 28.

¹⁰³³ Koca, *a.g.e.*, 117.

5.2.3. ASKERÎ EĞİTİM

Eski Türk orduları, saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Eğitimler, genellikle canlı ve hareketli hedefler üzerinde yapılmaktaydı. Bu hususta sürgün avları, at ve ok yarışları, çevgan ve cirit oynama, mızrak ve gülle atma, halka kapma, güreş tutma, kayak gibi faaliyetler savaş eğitimi için bir vasıta olarak kullanılmaktaydı. Özellikle binlerce hayvanın ve kuşun vurulması ile sonuçlanan sürgün avları, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde cereyan etmekteydi.¹⁰³⁴ Mesela bir sürgün avında Sultan Melikşah ve ordu birlikleri 10 bin civarında av hayvanı vurmuşlardı. Sultan ihtiyaç olmadığı halde bu kadar çok hayvanın öldürülmesinden üzölmüş ve işlediğı bu hata yüzünden yoksullara 10 bin dinar dağıtılmasını emretmiştir.¹⁰³⁵

Selçuklularda askerî eğitim, eski Türk askerî eğitim sistemi gibi, askerî eğitime daha çocuk yaşta başlamaktaydı. Özellikle çocukların oynadıkları çeşitli oyunlar askerî eğitim için önemli bir vasıta olmaktaydı. Mesela, ata binmeyi, kılıç kullanmayı, yay çekmeyi, ok atmayı ve sapanla kuş vurmaya daha çocukluk çağında öğrenmekteydi. Oyunla başladıkları askerî eğitime, tıpkı yetişkinler gibi ata binmek ve silah kullanmak suretiyle devam etmekteydi.¹⁰³⁶

Selçuklularda, şehzadelerin eğitimini tamamlamak üzere tecrübeli ve yetenekli komutanlar ile hocalar görevlendirilmekteydi. Şehzadelerin eğitim-öğretiminden sorumlu ve onlara yönetim tecrübesini kazandıran eğitmenlerine atabey denilmekteydi.¹⁰³⁷ Şehzadeler bu süreçte ata binmek, ok atmak, avlanmak, gürz kullanmak gibi çeşitli faaliyetlere katılıyorlardı.¹⁰³⁸ Ayrıca şehzadelerin emrine büyük birer birlik de verilmekteydi. Böylece şehzadeler, atabey ve tecrübeli komutanların denetiminde devlet ve ordu yönetiminde yaptıkları pratik uygulamalarla ileride gelebilecekleri mevkiye kendilerini önceden hazırlamış olmaktadır.¹⁰³⁹

Selçuklularda “saraylarda ve gulâm-hanelerde” nakîb ve baba adı verilen öğretmenler tarafından eğitim verilmekteydi. Bu eğitim şehir merkezlerinde kurulan

¹⁰³⁴ Koca, *a.g.e.*, 150.

¹⁰³⁵ Koca, *a.g.e.*, 150-151.

¹⁰³⁶ Gordlevski, *a.g.e.*, 275; Koca, *a.g.e.*, 149.

¹⁰³⁷ Agacanov, *a.g.e.*, 161; Taneri, *Türk Devlet Geleneğı Dün-Bugün*, 138; Koca, *a.g.e.*, 150.

¹⁰³⁸ Taneri, *Türk Devlet Geleneğı Dün-Bugün*, 139.

¹⁰³⁹ Koca, *a.g.e.*, 150.

kışlalarda yapılan sürekli idmanlarla daha da geliştirilmekte ve olgunlaştırılmaktaydı. Böylece Selçuklu ordusu, daima savaşa hazır ve idmanlı bir şekilde tutulmaktaydı.¹⁰⁴⁰

Selçuklularda, saraya çocuk yaşta alınan gûlamlar, önce basit bir hademe olarak hizmet görmekteydiler. Bu arada hem askerî alanda hem de saray hizmetleri alanında özel bir eğitimden geçirilmek suretiyle yetiştirilmekteydi. Satın alınan gulâmlar, sahipleri tarafından yetiştirilmekteydi. Hükümdara bağlı gulâmlar ise; hükümdar ve ailesinin oturduğu sarayda özel öğretmenler tarafından yetiştirilirdi.

Nizamülmülk de saray gulâmlarının eğitim ve terfi işlerinin düzenlenmesine dair eserinde geniş bilgi vermiştir: Ona göre; Sâ mânîler zamanında gulâmlarla ilgili olarak uygulanmakta olan güzel bir âdet vardı. Gulâmın bulunduğu hizmetin ölçüsü, kabiliyet ve liyakati nispetince kademeli olarak yükseltilmekteydi. Bir gulâmı satın aldıklarında, ilk bir yıl boyunca ata bindiği ortaya çıkarsa cezalandırılırdı. Çizmeyle bulunduğu bir yıllık hizmet süresi dolunca otağ başı hacibe, hacib de durumu padişahın bilgisine arz ederdi. Ardından altına işlenmemiş deriden bir eyer vurulmuş, sade deriden yularlı bir Türk tayı verilirdi. At ve kamçıyla yerine getirdiği bir yıllık hizmet süresi dolunca ikinci sene ona beline kuşanması için kalaçur adı verilen bir kılıç; üçüncü sene huzurda kuşanmak üzere sadak (okları koymaya mahsus torba) ve kırbân; dördüncü senesinde daha has bir eyer, yıldızlı bir gem, bir kaftan, halkalı bir çomak; beşinci senesinde kendisine belinde asılı bir kadeh ile sakilik ve abdârlık (su veren hizmetçi) buyrulur; altıncı sene camedârlık (elbiseyi muhafaza eden kimse) vazifesini üstlenir; yedinci sene tek kişilik çadır buyrularak siyah ipliklerle örülmüş keçe bir külâh başında, gence işi bir kaftanla, emrine yeni satın alınmış üç gulâm verilirdi. İşte bu şekilde makam ve mevkisi, emrindekilerin sayısı ve derecesi kademeli olarak her sene yükseltilirdi. Fakat liyakat, maharet ve cesareti, Önemli meselelerin ustesinden gelişi, hamiyeti ve hunkara bağlılığı herkesçe tastik olursa bile otuz, otuz beş, kırklarına varmadıkça kendisine vilâyet idaresi yahut başka devlet işi verilmezdi.¹⁰⁴¹ Sadece Selçuklularda değil, bütün Türk devletlerinde, hem sivil hem askerî kadrolarda, aşağıdan yukarıya doğru yükselme yolu daima açıktı. Gerekli gayret, irade, zekâ, yetenek, cesaret fiziki güç gibi özelliklere sahip olan her gulâm

¹⁰⁴⁰ Koca, *a.g.e.*, 153.

¹⁰⁴¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 151-152.

hiçbir engel ile karşılaşmaksızın en yüksek makamlara kadar yükselebilmekteydi.¹⁰⁴² Görüldüğü gibi gulâm, çok değişik eğitim safhalarından ve deneyimlerden geçtikten sonra rütbesi kademe kademe yükseltildi. Nizamülmülk burada Selçuklu sultanlarının da Sâmânilerde olduğu gibi saray gulâmlarını sıkı bir eğitim sürecinden geçirdikten sonra kademeli olarak derecelerini yükseltmesi gerektiğini belirtmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, hassa birliklerinin eğitiminden daima savaşa hazır tutulmasından, sipâhsâlâr sorumluydu. Sipâhiler, sadece savaş yapmakla görevli profesyonel asker idiler. Sefer ve savaş dışında devamlı kendi eğitim ve donatımlarıyla meşgul olurlardı.¹⁰⁴³

5.2.4. ASKERİN MAAŞI VE HARCAMALARI

Bir devletin en önemli unsurlarından biri askerî teşkilât olduğu gibi, askerî teşkilâtta da en önemli husus, asker sayısını düzenli bir şekilde tesbit etmek ve askerin maaşını ödemektir.¹⁰⁴⁴

Nizamülmülk, askere verilecek maaşın ve askerin her türlü hakkını da kesin bir şekilde karara bağlanmış ve belirlenmiş olması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre; İktâ sahibi olmayan gulâmların alacağı miktar da tayin edilmelidir. Hükümdara içleri ısınıp gönüllerinde ona muhabbet beslemeleri için maaşlarını bizzat padişahın vermesi en doğru yol olup yılda iki defa huzura çağrılarak yahut zamanı geldiğinde istihkakları ayrılarak kendilerine sunulmalıdır. Maaşlarını hazineden nakit olarak vermek, onları sırtı pek karnı tok tutmak, her zaman hazır bulunmalarını ve işlerine koyulmalarını sağlamak eskiden beri padişahların töresinden idi.¹⁰⁴⁵

Yusuf Has Hâcib'e göre de, bey askerini memnun etmezse kılıç kınından çıkmaz. Cömert olan insana askerler de yeri geldiğinde bunun hakkını öderler. Dolayısıyla askere ikmal lojistik destek tam yapılmalı, tuzu, ekmeği ve yemeği bol, atı, elbisesi ve silahı denk olmalıdır.¹⁰⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, askerden başarı beklenmesi veya askerin başarılı olması için onların her türlü maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılanması gerektiğini belirtmiştir.

¹⁰⁴² Koca, *a.g.e.*, 87.

¹⁰⁴³ Koca, *a.g.e.*, 93.

¹⁰⁴⁴ Şulul, *a.g.e.*, 157.

¹⁰⁴⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 141.

¹⁰⁴⁶ Aydın Kezer, *Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı*, 1. baskı, Ankara, 1987, 128.

Çalışmamızın önceki sayfalarında da söylediğimiz gibi hassa ordusu iktalı idi. Yani paraları hazineden ödenmezdi. Her birine ikta edilen arazilerin geliri toplanır ve belirli zamanlarda sahiplerine dağıtılırdı.¹⁰⁴⁷ Gulâmânı saray da yılda dört defa yani her üç ayda bir maaş alırlardı. Aldıkları bu maaşa bistgânî denilmekteydi.¹⁰⁴⁸ Saray gulâmları maaşlarını alırlarken teftiş edilirdi. Silahları ve giyimleri standart ölçülere uymayan gulâmların kayıtları, ordu defterinden silinmekteydi.¹⁰⁴⁹

Selçuklu Devleti tarihinde Nizamülmülk'ün önayak olduğu reformların büyük önemi vardır. Bu reformlarından birisi de söylediğimiz gibi toprakların ikta olarak askerlere dağıtılmasıdır. Toprak reformun özünde askerin maaşlarının devlet hazinesinden karşılanması yerine askerlere toprak dağıtarak onlara gelir kaynağı sağlandı.¹⁰⁵⁰

Ordunun yönetime karşı keyfi olarak hareket edilmesine Nizamülmülk, olağanüstü önlemlere başvurmuştu, fakat yeterince başarılı olamamıştı. Ancak askerler arasında dağıtılan ikta sistemi sayesinde, askerlerin keyfi olarak hareket edilmesine engel olunarak onlar itaat atına alındı, bunun yanında askerin ihtiyaçları için devlet hazinesi de asker masraflarından kurtarıldı.¹⁰⁵¹

Hiç şüphesiz eski zamanlardan beri ordu sefere çıktığında askerlerin ihtiyacı olan erzak ve malzemeleri karşılamak üzere bir teşkilât ve pazarlar mevcuttu. Selçuklular döneminde de orduların ihtiyaçlarını karşılamak için ordu pazarları vardı.¹⁰⁵² Nizamülmülk de eserinde bu uygulamaya benzer bir askerî harcama yöntemini tavsiye etmiştir. Buna göre askerlerin köylüleri rahatsız etmemek ve onları haraçlarla yıpratmamak için yollar üzerinde belli uzaklarla ordu için erzak depolamasını söylemiştir.¹⁰⁵³ Bu münasebetle Selçuklu ordusunun hareket halinde geçeceği ve konaklayacağı bölgelerde ihtiyaçlarını karşılamak üzere mükemmel düzenlenmiş bir menzil teşkilâtına sahip olmuşlardır.¹⁰⁵⁴ Menziller çevresindeki arazinin de devletleştirilmesi bu sebepten ötürü uygun görülmüştür.¹⁰⁵⁵ Böylece ordu

¹⁰⁴⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 159; Şulul, *a.g.e.*, 158.

¹⁰⁴⁸ Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 192; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 148; Koca, *a.g.e.*, 89; Kazıcı, *a.g.e.*, 469.

¹⁰⁴⁹ Koca, *a.g.e.*, 89.

¹⁰⁵⁰ Agacanov, *a.g.e.*, 169.

¹⁰⁵¹ Agacanov, *a.g.e.*, 171.

¹⁰⁵² Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Ordu Pazarı", *Selçuklular (Makaleler)*, İstanbul, 2011, 258.

¹⁰⁵³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 139; Gordlevski, *a.g.e.*, 276.

¹⁰⁵⁴ Yazıcı, *a.g.e.*, 309.

¹⁰⁵⁵ Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, Ankara, 2002, V, 279.

gittiği yerlerde halka yük olmadan ve halkı zor durumda bırakmadan kendi ihtiyaçlarını belirtilen erzak depolarından karşılayacaktır. Bu uygulama gerçekten dönemin şartlarına göre enteresan ve olağanüstü sayılabilecek bir uygulamadır.

5.3. İSTİHBARAT TEŞKİLÂTI

İstihbaratın lügat manası; bir kimse, bir şey hakkında toplanan bilgi, haber veya haberler, duyulan şeyler, haber alma şeklindedir. İstilahî manası veya bugün teknik olarak kullanılan anlamı farklıdır. Buna göre istihbarat, haberlerin işlenmesi sonucu üretilen bir ürün veya bilgidir. Bir başka ifade ile istihbarat, planlama, araştırma, deliller toplama, çeşitli akli ve tecrübî, ilmi metotlar ile onları değerlendirip bir sonuç elde edip kullanma faaliyetlerini içine alır.¹⁰⁵⁶

Binlerce yıllık Türk tarihinde kurulduğunu bildiğimiz büyük-küçük birçok devlet ve imparatorluğun bağımsızlıklarını koruyabilmek için ismi ne olursa olsun sonuçta istihbaratla uğraşan basit veya gelişmiş teşkilâtlara sahip oldukları muhakkaktır. Bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de istihbarat ve istihbaratçılarla ilgili kavramlara rastlanılmaktadır. Türkler casuslara “çaşıt-çaşut” derlerdi. İhbar işine ise “çaşutlama” derlerdi. Göktürk Yazıtları ile yazılmış Türkçe yazılarda haberci için “sabçı” denilmiştir.¹⁰⁵⁷ Gazneliler devletinde de istihbarat teşkilâtı gelişmiş ve hükümdarlar maiyetinden haberdar olmak için bu teşkilâttan faydalanmıştır. Ancak devlet mekanizmasının çok yönlü olmasına ve istihbarat ağına rağmen memur kesimi zenginleşmek adına yine de her türlü fırsattan yararlanmaktaydı.¹⁰⁵⁸

Selçuklular da daha önceki Türk İslâm devletlerinde olduğu gibi istihbarat teşkilâtına sahipti. O dönemin devlet adamları da milli menfaatlerin ülke çıkarlarının korunabilmesi için istihbarat teşkilâtına sahip olmanın zaruriyetine inanmaktaydılar. Büyük Selçuklu Devleti’nin en önemli devlet adamlarından Nizamülmülk bunların başında gelmektedir.¹⁰⁵⁹ Fakat Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşun ilk yıllarında bu teşkilâta önem verilmediğini ve bu teşkilâtın bozulduğunu görüyoruz.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁶ Pehlivanlı, a.g.m., 279.

¹⁰⁵⁷ Pehlivanlı, a.g.m., 280.

¹⁰⁵⁸ Agacanov, a.g.e., 67.

¹⁰⁵⁹ Pehlivanlı, a.g.m., 281.

¹⁰⁶⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., 510; Şulul, a.g.e., 171.

Özellikle Sultan Alparslan, istihbaratçıların haberlerine hiç itibar etmezdi.¹⁰⁶¹ Alparslan tahta çıktığında Nizamülmülk istihbarat almak için görevli seçme konusunu kendisine arz edince Alparslan buna ihtiyaç olmadığını söylemiştir.¹⁰⁶² Devletin istihbarat birimleri tarafından kendisine sunulan ihbar raporlarına itibar etmez, casusların sunduğu bilgiye dönük şüpheli bir yaklaşımla karşılardı.¹⁰⁶³ Hatta Nizamülmülk'ün karşı çıkmasına rağmen Alparslan, Divan-ı Berid içinde özellikle istihbarat kısmını tamamen feshetmiştir.¹⁰⁶⁴ Bu teşkilâtı ortadan kaldırmasının sebebini de şu şekilde açıklamıştır: “Sahib-i haberlere verilecek rüşvet ile bütün dostların düşman olacağı ve düşmanların onların yerini alacağı, o zaman hükümdarlıkta hiç telafi edilmeyecek bozukluklar doğacaktır.” Ancak daha sonra Sultan Melikşah ve Sencer devrindeki olaylardan anlaşılacağı üzere, Büyük Selçuklular da casus kullanmakta olup, bir haber alma teşkilâtına sahiptiler.¹⁰⁶⁵

Daha sonraki dönemlerde Sultan Alparslan'ın casusluk hakkındaki belki bu iyi niyetinden dolayı Selçuklu devlet kurumlarında bu defa Hasan Sabbah'ın casuslarına rastlanmaktadır. Hatta Hasan Sabbah her tarafa memur ettiği casus fırkasının devletin tüm kademelerinde birer ikişer adamı bulunduğundan Sultan Sencer'in Bâtınîler aleyhindeki çalışmaları derhal Hasan Sabbah'a bildirilmiştir.¹⁰⁶⁶

Büyük bir devlet adamı olduğundan şüphe olmayan Sultan Alparslan'ın istihbarat teşkilâtı konusunda gösterdiği bu zafiyet kısa zamanda çeşitli olumsuzluklarla kendini göstermiştir. Mesela Bâtınîlerin faaliyetleri Alparslan döneminde artmıştır. Selçuklu Devleti içinde bulunduğu bu istihbarat zafiyeti yüzünden Bâtınîler gizli faaliyetleriyle güçlenip aniden kuvvetli bir şekilde ortaya çıkmışlardır.¹⁰⁶⁷ Bu dönemde istihbarat teşkilâtı güçlü bir faaliyete sahip olsaydı ve Bâtınîlerin gizli faaliyetlerini yöneticilere önceden haber verselerdi, Bâtınîler güçlü bir duruma gelmeden onların çalışmalarına engel olunabilirdi. Selçuklu Devleti'ni belki bu kadar uğraştırıp yıpratamazlardı.

¹⁰⁶¹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 93; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, 264.

¹⁰⁶² Bündârî, *a.g.e.*, 67.

¹⁰⁶³ Ersan-Alican, *a.g.e.*, 67-68.

¹⁰⁶⁴ Bündârî, *a.g.e.*, önsöz, XV; Brockelman, *a.g.e.*, 146; Şulul, *a.g.e.*, 171; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510; Pehlivanlı, *a.g.m.*, 281.

¹⁰⁶⁵ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 93; Bündârî, *a.g.e.*, 67; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 510; Yazıcı, *a.g.e.*, 301; Kaya, *a.g.e.*, 9.

¹⁰⁶⁶ Kaya, *a.g.e.*, 69.

¹⁰⁶⁷ Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118; Pehlivanlı, *a.g.m.*, 282; Kaya, *a.g.e.*, 9.

Nizamülmülk, Siyasetname’de bir devlet yönetimi için gerekli kurumlardan söz ederken istihbarat teşkilâtına da yer vermiştir. Bu teşkilâtı çok önemsemiş ve bir devlet için vazgeçilmez teşkilât olarak kabul etmiştir. Ona göre Selçuklular bu teşkilâtı ihmal edelerse bu onların yok olması demektir.¹⁰⁶⁸ Çünkü bu teşkilât vasıtasıyla Sultan, devlet ve halk için tehlike oluşturan önemli bilgileri elde eder ve ona göre tedbirini alır. Bu tehlikeler yabancı devletler tarafından kendisine karşı gerçekleştirmek istenen hain planlar olabildiği gibi, devlet içinde de sultan kendi yönetici ve memurların görevleri hakkında bilgi almak ve onların halka karşı iyi davranıp davranmadığını da bu teşkilât sayesinde tespit ederdi. Nizamülmülk, bu yüzden istihbarat teşkilâtının önemine değinmiş ve devlet yönetimi için de bu teşkilâtın gerekliliği üzerinde durmuştur.¹⁰⁶⁹

Alparslan’ın daha önce reddettiği istihbarat teşkilâtı için Nizamülmülk, dürüst çalışan geniş bir casusluk şebekesinin kurulmasını, başarılı yönetimin ilk koşulu olduğunu ve bu teşkilâtın yönetim için gerekli olduğunu söylemiştir. Siyasetname’de casusluğun âdil yönetim için zorunluluğunu uzun uzun anlatmış ve şöyle bir kuralı da bu teşkilât için uygun görmüştür: “Her kime büyük bir hizmet verilse, başka birisi gizlice onun durumunu incelemekle görevlendirilmelidir. Fakat o memur bunu bilmemelidir.”¹⁰⁷⁰ Ayrıca istihbarat işlerini yapacak elemanların gelişi güzel seçilmediği ve bir takım ahlâki özelliklere sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir. Bununla beraber bu teşkilât elemanlarının görevlerini suistimal etmelerine karşı istihbarat elemanlarının da başka elemanlar ile kontrollerinin gerekli olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁷¹

Nizamülmülk, ünlü eseri olan Siyasetname’de casusların tayin etme amacını ve onların görevleriyle ilgili olarak fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir: “Hiçbir şeyin hiçbir surette gizli saklı kalmaması ve vuku bulan yahut ayyuka çıkan bir meseleye anında müdahale için kulaklarına çalınan her şeyi padişaha ulaştıracak, tacir, seyyah, sûfî, yoksul, sakatatçı kılığında, dört bir yana casuslar salmalıdır”.¹⁰⁷² Valiler, mukti’an (çiftçiler), memurlar ve emirler padişaha karşı kötü emeller beslemekte, husumet içinde isyan bayrağını açma niyetine olabilir. Casuslar bunların

¹⁰⁶⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 93.

¹⁰⁶⁹ Bu konu hakkında geniş bilgi elde etmek için bkz.: Nizamülmülk, *a.g.e.*, 101-115.

¹⁰⁷⁰ Brockelmann, *a.g.e.*, 146; Avcıoğlu, *a.g.e.*, IV, 1614; Pehlivanlı, *a.g.m.*, 281.

¹⁰⁷¹ Pehlivanlı, *a.g.m.*, 283.

¹⁰⁷² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 101.

kötü niyetlerini hükümdara bildirdiği ve hükümdar da zamanında tedbir aldığında bunların kötü emellerine mani olur. Böylece karanlık emelleri kursaklarında kalmıştır. Şayet bir başka hükümdar onun toprağına saldırma niyetinde ise istihbarat bilgileri sayesinde onu püskürterek icabına bakmıştır. Öte yandan casuslar halkın iyi kötü bütün hallerinden padişahı haberdar kılmışlar; padişah da ona göre tedbirini alıyordu. Gerektiğinde onlardan öcünü de almıştır.¹⁰⁷³ Nizamülmülk, yöneticilerin ve memurların hem padişaha karşı hem de halka karşı nasıl davrandıklarını takip etmek, başka devletlerinin hain planlarını bozmak için yöneticilerin casuslar vasıtasıyla bu gibi konuları araştırıp ona göre gerekeni yapması lazımdır.

Casusların yaptığı başka bir görev de, yerel bölgelerde olup biten her şeyden Sultanı haberdar etmektir.¹⁰⁷⁴ Bunun yanında Selçuklularda ordu her hangi bir yere sefere çıkacağı zaman ordudan önce ordunun gideceği ülkenin durumunu ve düşman kuvvetleri hakkında komutanlığa bilgi ulaştıran casuslar vardı. Bunlar ordudan önce hareket ediyorlardı.¹⁰⁷⁵ Gittikleri yerlerde olup bitenleri önceden orduya haber veriyorlardı. Ordu da ona göre tedbirini alıp hareket ederdi.

Nizamülmülk Siyasetname'de, memleketin herhangi bir bölge yahut ahalisinin haksızlığa uğrayıp perişan olduğuna ilişkin bir haber alınır da haberin maksatlı yayıldığından ve sıhhatinden kuşkuya düşürülürse, hangi maksatla gidileceğinden kimsenin haberi olmamak şartıyla hükümdarın has adamlarından biri söze konu olan vilâyet ve şehrin mamur yahut harap olduğunu, ikta sahibinin, raiyetin ve amilin vaziyetini tespit için gönderilmeli ve böylece memurların neyi gerekçe göstererek böyle bir haber getirdikleri açıklığa kavuşturulmalıdır.¹⁰⁷⁶

Maverdî de bir devlet yönetimi için istihbaratın gerekliliği konusunda Nizamülmülk ile aynı görüşe sahiptir. O da bir hükümdarın herhangi bir yere savaş ilan edeceği zaman düşman hükümdarın ülkesine ajanlar göndererek ve bu hükümdarın yaşam tarzını ve halkına nasıl davrandığını öğrenerek¹⁰⁷⁷ ona göre hareket edilmesi gerektiğini söylemiştir. Maverdî burada casusluk teşkilâtının görevlerinden birine dikkat çekmiştir.

¹⁰⁷³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 101.

¹⁰⁷⁴ Gordlevski, *a.g.e.*, 269.

¹⁰⁷⁵ Gordlevski, *a.g.e.*, 276.

¹⁰⁷⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 193.

¹⁰⁷⁷ Maverdî, *Devlet Yönetimi*, 36.

Nizamülmülk, dış istihbarat ile askerî ve stratejik istihbarat görevini elçilere yüklenmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre; hükümdarların birbirlerine elçi göndermelerinden maksadın sadece haber ulaştırmak veya mektup göndermekten ibaret olmadığını belirtmektedir. Elçilerin görünen resmi görevlerinin dışında birçok gizli vazifeleri yerine getirmekle mükelleftirler. Onlar ülke için önemli olan stratejik ve askerî istihbarat yapmak durumundadırlar. Bunun için yolların, boğazların, suların, otlakların durumunun nasıl olduğunu tespit edeceklerdir.¹⁰⁷⁸ Nizamülmülk, elçilerin tespit ettiği bu bilgilerin ne maksatla kullanılacağını da açıklamaktadır. Hedef ülke ve hükümdarı hakkında elde edilen bu bilgiler, o hükümdarın ele geçirilmesi veya ona karşı alınacak tedbirlerde bu bilgiler belirleyici rol oynamaktadır.¹⁰⁷⁹

İstihbarat elemanları görevlerini yaparken şüphe çekmemek için farklı iş, sanat, meslek erbabı olarak görevlerini yapıyorlardı. Bunun için istihbaratçılar tüccar, seyyah, sufi, derviş, satıcı, eczacı, elçi gibi değişik kılıklarla ülkenin çeşitli yerlerine giderek olup biteni hükümdara bildiriyorlardı.¹⁰⁸⁰ Böylece kimseye fark ettirmeden ve hiçbir baskı altında kalmadan farklı kılıklarla vazifelerini rahatlıkla yerine getirebiliyorlardı.

Netice itibariyle insanlığın var oluşuyla beraber istihbarat ve istihbarat teşkilâtı vardı. Eski çağlarda basit bir şekilde de olsa başlayan istihbarat kurumu zamanla gelişerek varlığını devam ettirmiştir. Selçuklular döneminde ise hemen hemen bütün kurumlarda olduğu gibi istihbarat teşkilâtında da kendilerinden önceki Türk İslâm devletlerini örnek almışlardır. Vezir Nizamülmülk ve diğer devlet adamlarının bu kuruma önem vermelerine karşılık, Sultan Alparslan ise bu kuruma hiç sıcak bakmamıştır.¹⁰⁸¹ Veziri Nizamülmülk'ün karşı çıkmasına rağmen Alparslan, bu teşkilâtı kaldırmıştır. Daha sonra Nizamülmülk'ün çabalarıyla bu teşkilât yeniden canlandırılmıştır.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁸ Avcı ve bşk., *a.g.e.*, 76; Pehlivanlı, *a.g.m.*, 284.

¹⁰⁷⁹ Pehlivanlı, *a.g.m.*, 284.

¹⁰⁸⁰ Pehlivanlı, *a.g.m.*, 283.

¹⁰⁸¹ Pehlivanlı, *a.g.m.*, 284.

¹⁰⁸² Şulul, *a.g.e.*, 171.

6. SONUÇ

Nizamülmülk, Tuğrul Bey döneminde vilâyetlerin idaresine ait önemli bir görevde iken, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde 30 yıla yakın vezirlik yapmıştır. İdari yeteneğin yanında uzun yıllarını da ilim tahsiline vermişti. Bu yönüyle de bir ilim adamıdır. Nizamülmülk, sahip olduğu bilgi birikimi ve idarî tecrübe sayesinde Selçuklular Devletinde çok önemli yenilik ve değişikliklere imza atmıştır. Devlet teşkilâtında aldığı tedbirler ve yaptığı yenilikler sayesinde Büyük Selçuklu Devleti'ni dönemin en teşkilâtlı devleti haline getirmiştir. Onun idarî, askerî, eğitim ve ekonomik alanlarında yaptığı yenilikler daha sonraki İslâm devletleri için önemli bir modellik teşkil etmiştir.

Nizamülmülk, vezirlik yaptığı Alparslan ve Melikşah dönemlerinde kendisine verilen yetki nedeniyle devlet yönetiminde oldukça etkili birisiydi. Sultan Alparslan ve Melikşah'ın Nizamülmülk'e bu derece sınırsız yetki vermesinin sebebi Alparslan ve Melikşah'ın tahta geçmesinde büyük gayretler göstermişti. Bununla birlikte Nizamülmülk'ün devlet yönetiminde gösterdiği kabiliyet ve yaptığı başarılı faaliyetler de onun vezir olarak tercih edilmesindeki önemli nedenler arasında sayılabilir. Nizamülmülk'e verilen yetki sınırı geniş olunca beraberinde birtakım olumsuzluklar da getirmiştir. Özellikle Melikşah döneminin sonlarına doğru Nizamülmülk'ün devlet içinde gücü iyice artmıştı. Melikşah neredeyse kendisiyle baş edemeyecek hale gelmişti.

Nizamülmülk, vezirlik yıllarının sonlarına doğru Melikşah'ın da isteğiyle Siyasetname adında önemli bir eser yazmıştır. Nizamülmülk, bu eserde kendi döneminde devlet yönetiminde gördüğü eksiklikleri ve mükemmel bir yönetimin hangi ilkelerle gerçekleştirebileceğini içine alan önemli bir eseri kaleme almıştır. Nizamülmülk'ün gerek devlet yönetimiyle ilgili ve gerekse diğer alanlarla ilgili görüşlerini dile getirdiği bu eser çalışmamıza temel kaynak olarak alınmıştır. Nizamülmülk'ün yazdığı bu eser, nasihatname türü eserler arasında benzeri zor bulunan bir eserdir. Eserin üzerinden asırlar geçmesine rağmen daha da güncelliğini korumaktadır. Böylece bu eser zamana karşı varlığını sürdürme gücüne sahip ve ölümsüz eserler arasında yerini almıştır. Bu eserde Nizamülmülk, bilgi birikimini ve devlet yönetiminde sahip olduğu tecrübelerini öğüt şeklinde özel olarak Selçuklu

sultanlarına, genel olarak da bütün yöneticilere tavsiye niteliğinde anlatmaya çalışmıştır. Eserde konuların daha iyi anlaşılması ve bu konuların sıkıcı olmaması için de peygamber kıssalarından, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in uygulamalarından, dört halife döneminden, diğer İslâm devletleri hükümdarlarının hayat hikâyelerinden örneklerle eseri anlaşılır ve akıcı hale getirmiştir.

Hükümdarlık, Ortaçağ Türk İslâm devletlerinde devletin başı ve en önemli unsuru olarak kabul edilmekte idi. Nizamülmülk de Siyasetneme’de devletin başı olan hükümdarı çok önemsemiş ve eserinde bu konu üzerinde titizlikle durmuştur. Hükümdarı adeta devletin bel kemiği olarak kabul etmiştir. Ona göre, hükümdardan kaynaklanan herhangi bir eksiklik veya bir zafiyet doğrudan onun yönetimini de etkiler. Hükümdar, sıradan diğer insanlar gibi değildir. Hükümdar her alanda üstün yeteneklere ve vasıflara sahip olması gerekir. Selçuklu öncesi Türk devletlerinde hükümdar gücünü Tanrıdan aldığına inanıldığı gibi Nizamülmülk de aynı görüşe sahiptir. Hükümdara Tanrı tarafından verildiği kabul edilen “Kut” egemenlik anlayışına göre, Türk kağanı kendisini Tanrı tarafından seçilmiş, bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Nizamülmülk’e göre de hükümdar kudretini doğrudan doğruya Tanrıdan alır ve Tanrı adına saltanat sürer. Ona göre Allah Teâlâ her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdara yaraşır birtakım özelliklerle donatır. Fakat Selçuklulardaki hükümdarın sahip olduğu egemenlik anlayışı diğer bazı devletlerde olduğu gibi sınırsız bir yetki değildir. Selçuklularda devlet yönetme yetkisinde hanedan üyelerinin tümünün hakkı vardı. Bu yüzden de bu anlayış beraberinde taht kavgalarını getirmiştir.

Nizamülmülk’ün Siyasetname’de işaret ettiği başka bir husus da lakaplar konusudur. Ona göre; herkesin sahip olduğu mesleğe ve bulunduğu mevkiye göre lakap kullanması gerekir. Herkesin lakabı yerli yerinde kullanıldığında kişinin toplumsal düzeyde yeri neresi olduğu bilinir. Nizamülmülk, yaşadığı dönemde lakapların sayısının çoğaldığından bahsetmekte bu durum da lakapların değerini düşüreceğini söylemektedir.

Nizamülmülk, Siyasetname’de padişahta bulunmasını kabul ettiği pek çok özellikten söz etmiştir. Bu özellikleri şu şekilde özetleyebiliriz: Hükümdar, güzel bir çehreye, temiz ahlâk, adâletli, yiğitlik, binicilik, ilim, farklı silahları kullanma

mahareti, muhtelif sanatlara vâkıf oluşu, Allah Teâlâ'nın yaratıklarına şefkat ve merhamet, ahit ve adaklarına vefa, dinde doğru bir istikamet, tertemiz bir itikat, Hak Teâlâ'ya kulluğu sevmek, teheccüd ve nafilâ oruçlara riayet, din bilginlerine saygı göstermek, zahit ve dervişleri aziz ve muteber tutmak ilim ehlini himaye etmek, hikmet sahiplerine düzenli olarak sadaka vermek, yoksullara iyilik etmek, küçük dereceli memurlara ve hizmetkârlara müşfik olmak ve zalimlerin kökünü tebaadan kazımak gibi hükümdarlığa yakışan bu hasletler her hükümdarda bulunması gerektiğini belirtmiştir.

Nizamülmülk, hükümdarlarda bulunmasını istediği bu hasletler içinde özellikle adâlet konusu üzerinde büyük bir titizlikle durmuştur. Adâletin uygulanması da padişahın, halkın sorunlarından haberdar olması ve kapısının halka her zaman açık tutulmasıyla gerçekleştirebileceğini söylemiştir. Bunun için padişah haftada iki gün Divan-ı Mezalime oturup, mazlumin hakkını zalimden alarak mazluma vermesi ve konuyu aracısız bir şekilde halktan bizzat kendisinin dinleyip ona göre hükmetmesi gerekir. Devlet yönetiminde adâlet mekanizmasının işleyebilmesi için başta padişahın kendisi adil olması gerekir. Padişah adâletli davrandığı ve mazlumin hakkını koruduğu takdirde devletin diğer kademelerindeki yönetici ve memurlar da bu konuya gereken hassasiyeti gösterir ve hiç kimseye de haksızlık yapamazlar.

Nizamülmülk'ün girişimleri sonucunda Sultan Alparslan ve Melikşah'ın desteği ile Nizamiye medreseleri kuruldu. Nizamiye medreseleri gerçekten eğitim ve öğretim açısından çok önemli değişim ve yeniliklerin başlangıcı olmuştur. Eğitim ve öğretim artık kılasik yöntemlerden kurtulup modern yöntemlere doğru bir tırmanışa geçmiştir. Eğitim ve öğretim faaliyetleri için bağımsız mekânlar kuruldu. Öğrencilere ve hocalarına yeni imkânlar sunuldu. Ders programları ve metotlarında önemli değişiklikler yapıldı. Bu dönemde kurulan medreseler daha sonraki dönemler için medreselere önemli derecede örneklik teşkil etmiştir. Bu sistemle kurulan Nizamiye medreseleri ilim ve bilim hayatına çok önemli katkıları olmuştur. Yine O dönemde gerek Bâtınîler ve gerekse diğer bazı yanlış akımların faaliyetleri son derece yaygındı. Nizamülmülk, bu tür yanlış inanç ve düşüncelerin yayılmasını önlemek için de tedbirler aldı. Nizamiye medreselerinin kurulmasının bir amacı da bu yanlış akım ve düşüncelere karşı ilimle mücadele etmek ve Sünnî İslâm inancını

güçlendirmektir. Nizamülmülk, özellikle Hanefi ve Şafii mezheplerini destekledi. Bâtınî ve Şîîlerin faaliyetlerine karşı çok sert uygulamalarla engellemeye çalıştı.

Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklularda gerek devlet yönetiminde yaptığı uygulamaları ve gerekse de Siyasetname'de ortaya koyduğu devlet yönetme anlayışına yönelik düşünceleri son derece akla ve mantığa uygun bir yönetim sistemidir. Nizamülmülk'ün pratik ve teorik olarak ortaya koyduğu düşünce sistemi ve uygulamaları üzerinden bin yıldan fazla bir zaman dilimi geçmiştir. O dönemden günümüze kadar pek çok devlet gelip geçmiş; çok farklı yönetim anlayışları denenmiş ve uygulanmıştır. Nizamülmülk'ün uygulamaları ve düşünceleri üzerinden asırlar geçmesine rağmen, o dönemin şartlarına göre ileri sürülen bu görüşler günümüzde halen de uygulanabilir niteliktedir. Nizamülmülk'ün görüşlerini bir arada toplayan Siyasetname adlı eserini her yöneticinin okuması gereken faydalı bir eserdir. Onu okuyan her yönetici kendisi için bu eserden alacak çok mühim dersler vardır. Bu eserde dile getirilen görüşlerinin birçoğu günümüzün yöneticilerine, yönetim alanında yol gösterici olarak daha güncelliğini korumaktadır.

7. KAYNAKLAR

- ABU'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus) (685/1286), *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul) I-II, 3. baskı, Ankara, 1999.
- ACAR, Abdurrahman, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIX-1, Ankara, 2003, 67-80.
- _____, "İbni Cübeyr Seyahatnamesinde Dinsel Hoşgörü", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, XVII-2, Ankara, 2004, 128-138.
- _____, "İmâm Gazzali'nin Bağdatı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, XIII-3-4, Ankara, 2000, 495-504.
- ACAR, Abdurrahman - Ergin Mehmet Mesut, "Halep'te Memlûklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV-2, Diyarbakır, 2012, 1-36.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, "Siyasetname", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 304-306.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev) İstanbul, 2006.
- AKSARAYÎ, Kerîmuddin Mahmudî (720/1320), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev.: Mürsel Öztürk) Ankara, 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Editör: Kenan Seyithanoğlu), I-XIV, İstanbul, 1989, VII, 95-229.
- ALTAY, Ahmet, *Düstûrî'l-mülk Vezîrî'l-melik (Metin ve Değerlendirme)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008.
- ALTUNÖZ, Yavuz, *Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ve Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2005.
- ARICI, Hatice, *Nizamülmülk ve Selçuklu Müesseselerinin Oluşumundaki Yeri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005.
- ARSLAN, Mahmut, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul, 1987.
- ATAR, Fahrettin, "İslâm Adliye Teşkilâtı tarihine Kısa Bir Bakış", *Diyanet Dergisi*, XVII-1, Ankara, 1978, 35-42.
- ATÇEKEN, Zeki – BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 2. baskı, Konya, 2012.

- ATICI, Ayşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareket (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005.
- AVCI, Orhan ve bşk., *Selçuklulardan Bugüne*, Ankara, 2004.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, I-V, İstanbul, 1990.
- AYGÜN, Veysel, *Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizamülmülk'e Göre Türk Ordusu*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- el-AZÎMÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali (538/1144), *Azîmi Tarihi*, (Selçuklular ile İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44), (Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim) 2. baskı, Ankara, 2006.
- BARTHOLD, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (İzah ve düzeltme: M. Fuat Köprülü) 5. baskı, Ankara, 1957.
- BİÇER, Ramazan “Türk Düşünce Tarihinde Selçuklular Devrinin Yeri ve Önemi”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 510-517.
- BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşet Çağatay) Ankara, 1992.
- BURGU, Yavuz Selim, *Anadolu Selçukluları (Alâeddin Keykubad ve Zamanı)*, İstanbul, 2011.
- BÜNDÂRÎ, Ebu İbrahim Kıvvâmüddin Feth b. Ali b. Muhammed (643/1245), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (M. Th. Houts'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren: Kıvameddin Burslan) 2. baskı, Ankara, 1999.
- CAHEN, Claude, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, (Çev.: Esat Nermi Erendor) 1. baskı, Ankara, 1990.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran) İstanbul, 1979.
- CANATAN, Kadir, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, İstanbul, 2014.
- CUVEYNÎ, Alaadin Ata Melik (681/1283), *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev.: Mürsel Öztürk) I-III, 1. baskı, Ankara, 1988.
- ÇELEBÎ, Ahmet, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (Çev.: Ali Yardım) İstanbul, 1998.
- ÇETİN, Osman, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 2010.
- DAĞ, Mehmet ve bşk., *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara, 1974.
- DEFTERDAR SARI, Mehmet Paşa (1129/1717), *Devlet Adamlarına Öğütler (Osmanlılarda Devlet Düzeni)*, (Sad.: Hüseyin Ragıp Uğural) Ankara, 1992.

- DEMİRCİ, Mustafa, “Emevîlerden Abbasîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah ibnü’l-Mukaffâ ve Risâletü’s-Sahâbesi”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, İzmir, 2005, 117-148.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Oğuz’dan Selçuklu’ya (Boy, Konat ve Devlet)*, 4. baskı, Ankara, 2005.
- DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1988.
- ERSAN, Mehmet -ALİCAN, Mustafa, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek (Büyük Selçuklular)*, 1. baskı, İstanbul, 2012.
- ERTUĞRUL, Ali, “Bir Kaynak olarak Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 271-277.
- _____, “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi’nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair”, *İstem*, 7, Konya, 2006, 99-116.
- el-FARABİ, Ebu Nasr (339/950), *el-Medînetü’l-Fâzıla(Mabâdî’Arâ Ahl Al-Madına Al-Fâdıla)*, (Çeviri ve Açıklamalar: Ahmet Arslan) 2. baskı, Ankara, 2004.
- FAZLULLAH, Reşîdü’d-Din (718/1318), *Cami’ü’t-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, (Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Notlar ve Açıklamalar: Erkan Göksu) 2. baskı, İstanbul, 2011.
- GEÇİT, Mehmet Salih, “İslâm Düşünce Tarihinde Yönetimi Meşrulaştırma Çabalarına Örnek Olarak el-Ferrâ’nın Ahkâmu’s Sultâniyye Modeli”, *Ekev Akademi Dergisi*, 56, Erzurum, 2013, 55-68.
- GELİŞLİ, Yücel, “On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti’nin) Bağdat ve Yemen Vilâyetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXV-2, Ankara, 2005, 83-113.
- GORDLEVSKİ, Vladimir, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev.: Azer Yaran) 1.baskı Ankara, 1988.
- GÜRÜN, Kamuran, *Türkler ve Türk devletler Tarihi*, İstanbul, 1984.
- HODGSON, Marshall G.S., *İslâm’ın Serüveni*, (Çev.: Alper Eker ve bşk.) I-III, İstanbul, 1995.
- el-HÜSEYNÎ, Sadruddin Ebü’l-Hasan Ali İbn Nâşir Ali (622/1225), *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, (Muhammed İkbâl’in 1933 Lahor’da neşrettiği metinden tercüme eden: Necati Lügal) Ankara, 1943.
- İBN BİBİ, Nasıreddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi (670/1272), *Selçuknâme*, (Haz.: Mükrimin Halil Yinanç ve bşk.) İstanbul, 2007.
- İBN KESİR, Ebü’l Fida İmamüddin İsmail b. Ömer (774/1373), *el-Bidâyeve’n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (Terc.: Mehmet Keskin) I-XV, İstanbul, 2000.
- İBNÜ’L-ADİM, Kemâleddin Ömer (660/1262), *Bugyetü’t Taleb fî Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, (Çev.: Ali Sevim) Ankara, 1982.

- İBNÜ'L-CEVZİ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümemde Selçuklular*, (Seçme, Terc. ve Değerlendirme: Ali Sevim) Ankara, 2014.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, (Terc.: Abdülkerim Özaydın ve bşk.) I-XIV, İstanbul, 2008.
- İLHAN, Avni, "Bâtînîyye", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 190-194.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 526-530.
- _____, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.
- _____, *Sultan Melik Şah*, İstanbul, 1973.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, 5. baskı, İstanbul, 1988.
- KAHVECİ, Niyazi, *İslâm Siyaset Düşüncesi (XV. Asra Kadar)*, Ankara, 1996.
- KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 2. baskı, İstanbul, 2009.
- KARADAŞ, Cağfer, "Selçuklular'ın Din Politikası", *İstem*, 2, Konya, 2003, 95-108.
- KAYA, Pınar, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.
- KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 13. baskı, İstanbul, 2014.
- KIYICI, Selahattin, "el-Mâverdî ve Ebu Ya'la'nın el-Ahkâmı's-Sultaniyye adlı eserlerinin Muhteva Yönünden Mukayesesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-2, Van, 1998, 1-74.
- KOCA, Salim, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, 1. baskı, Ankara, 2005.
- _____, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, Ankara, 2002, V, 147-162.
- _____, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, 75-104.
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul, 1991.
- KÖMÜRCÜOĞLU, Mustafa-KÖMÜRCÜOĞLU, Şeyma, "Güç ve Adâlet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizamülmülk ve Siyasetnamesi", *İlem Yıllık*, 4, İstanbul, 2009, 43-66.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihî Rolü", *Türkler*, Ankara, 2002, V, 265- 270.
- _____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Alparslan ve Zamanı*, III, Ankara, 1992.
- _____, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Devleti Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1975, IV, 75-124.

- KUCUR, Sadi S., “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesinde Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, İstanbul, 2002, 41-72.
- KURPALİDİS, G.M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: İlyas Kamalov) İstanbul, 2007.
- KÜRKCÜOĞLU, Kemal Edip, *Malazgirt Zaferi ve Alparslan*, İstanbul, 1968.
- MAVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b.Habib (450/1058), *Devlet Yönetimi*, (Çev.: Mehmet Ali Kara) 1. baskı, İstanbul, 2003.
- _____, *el-Ahkâmü's- Sultaniye (İslâm'da Hilafet ve Devlet Hukuku)*, (Terc.: Ali Şafak) İstanbul, 1976.
- MENEKŞE, Ömer, “ İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V-3, Samsun, 2005, 193-211.
- MERÇİL, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2. baskı, Ankara, 2008.
- _____, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara, 2007.
- _____, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, 1. baskı, İstanbul, 2011.
- _____, “Selçuklularda Taştdâr Müessesesi”, *Selçuklular (Makaleler)*, 1. baskı, İstanbul, 2011, 207-213.
- _____, “Selçuklularda Ordu Pazarı”, *Selçuklular (Makaleler)*, İstanbul, 2011, 258-262.
- MUTÇALI, Serdar, *el-Mu'cemul Arabiyil Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul, 1995.
- NİZAMÜLMÜLK, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî (485/1092), *Siyasetname*, (Çev.: Mehmet Taha Ayar) İstanbul, 2009.
- OCAK, Ahmet, “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, Ankara, 2002, V, 721-727.
- _____, *Selçukluların Dini siyaseti (1040-1092)*, İstanbul, 2002.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 2008.
- ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular tarihi (Büyük Selçuklular-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, I-II, Manisa, 2007.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Anadolu Selçukluları”, *İslâm Tarihi*, (Hasan İbrahim Hasan'ın Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi adlı eserine yapılan ek ciltlerin ikincisidir.), İstanbul, 2006, VIII, 86-241.
- _____, “Melikşah”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 54-57.
- _____, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 188-191.
- _____, “Nizamülmülk”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 194-196.

- ÖZKAN, Şerife, *Medrese Tâbirinin ilk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007.
- ÖNDER, Özgür, *Yönetimde Adalet ve Saadet*, 2. baskı, İstanbul, 2014.
- PALA, İskender, “Nasihatname”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 409-410.
- er-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Muhammed İkbâl'in 1921'de G. M. S., II'de bastırdığı Farsça metinden Türkçeye çeviren: Ahmed Ateş) I-II, Ankara, 1957.
- SAFÎ, Omid, “Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadar Yükselişi”, (Çev.: Nazlı Esim Mergen) *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 585-594.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara, 1988.
- SEVİM, Ali – MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara, 1995.
- SİBT İBNÜ'L CEVZÎ, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf B. Kızıoğlu (654/1256), *Mir'atü'z-Zeman Fî Tarihi'l-Âyan*, (Yay.: Ali Sevim) Ankara, 1968.
- SÜMER, Faruk, “Dihkan”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 289-290.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1972.
- ŞEKER, Fatih Mehmet, “Selçuklu Müslümanlığının Tarihi Zemini ve Fikrin Çerçevesi”, *II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, (Editör: Hasan Yaşar), Konya, 2014, 219-221.
- ŞULUL, Kasım, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, 1. baskı, İstanbul, 2011.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, 9. baskı, İstanbul, 2009.
- TALAS, M. Asad, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Samsun, 2000.
- TANERİ, Aydın, “Büyük Selçuklular'da Divan”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 383-385.
- _____, “Emîr-i Hares”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 134-135.
- _____, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 3. baskı, İstanbul, 2004.
- TEKİN, Arslan, *Selçuklu Tarihi*, 1. baskı, İstanbul, 2012.
- TUĞRAL, Oğuz, *Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Devlet Anlayışı*, (Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2008.
- TURAN, Refik, “Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilât”, *Selçuklu Tarihi*, (Editör: Refik Turan), Ankara, 2012, 441-478.
- _____, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, İstanbul, 1995.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl, *Türk Büyükleri ve Türk Kahramanları*, İstanbul, 1967.

- TÜZÜN, Gökhan, *Selçuklu Sultanlarının Tahta Çıkış Yöntemleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *Tarih Ansiklopedisi*, İstanbul, 1961.
- _____, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, 1965.
- URFALI MATEOS (952-1136), *Vekayi-Nâmesi* ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Andreasyan) 3. baskı, Ankara, 2000.
- USTA, Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Samanîler)*, 2. baskı, İstanbul, 2013.
- UZLUK, Feridun Nâfiz, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, III, Ankara, 1952.
- ÜNAL, Ayhan Afşin, "İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih İsimli Kaynak Eserinin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bakımından Bir Değerlendirmesi" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, Kayseri, 1999, 116-122.
- ÜZÜM, İlyas, "Şia", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 116-120.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002.
- YÜCEL, İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, 26. baskı, Ankara, 2015.
- ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev.: Zeki Megâmiz) I-V, İstanbul, 1974.

ÖZET

Bu çalışmada Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri olan Nizamülmülk'ün yönetim anlayışı araştırılmıştır. Nizamülmülk, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmıştır. Nizamülmülk, Sultandan sonra tek söz sahibi kişiydi. Devlet yönetiminde çok etkili bir vezirdi. Özellikle Melikşah döneminde (1072-1092) Melikşah'ın kendisine verdiği yetki nedeniyle bu dönemde yönetim alanında çok etkili olmuştur. Nizamülmülk'e verilen bu sınırsız yetki beraberinde birçok problem de meydana getirmiştir. Nizamülmülk'ün vezirlik süresinin uzaması ve yönetimde gittikçe nüfuzu artmasından Melikşah bile kendisiyle neredeyse baş edemeyecek duruma gelmiştir.

Nizamülmülk'ün kendisi İranlı olması nedeniyle Büyük Selçuklu Devleti'nin saray hayatı, idare ve ordu sisteminde de İran gelenekleri büyük ölçüde egemen olmuştur.

Nizamülmülk, Siyasetname adında yazdığı eserde devlet yönetimi alanındaki görüşlerini dile getirmiştir. Bu sebeple Siyasetname çalışmamız için temel kaynak olarak ele alınmıştır. Nizamülmülk, Siyasetname'de hükümdar, ordu, saray hayatı, devlet memurları, halk, ilim adamları, yöneticiler, din ve mezhep gibi pek çok konudan bahsetmiştir. Ancak Nizamülmülk, Siyasetname'de özellikle devletin başında bulunan hükümdar üzerinde çok dikkatli bir şekilde durmuştur. Ona göre, devlet yönetiminin etkili ya da pasif olması hükümdara bağlıdır. Bunun yanında hükümdar, ahlâki açıdan ve göreviyle ilgili pekçok özelliklere sahip olması gerekir. Özellikle hükümdarın adil olması konusu üzerinde titizlikle durmuştur.

Nizamülmülk, işinde tedbiri, devlet yönetiminde de ciddiyeti bir an olsun elden bırakmamıştır. Gerek yönetim alanında ve gerekse diğer konularda hükümdara tavsiyelerde bulunmuştur. Pek çok konuda da hükümdarın kararını etkilemiştir. Onun devlet yönetimi ve devletin yöneticilerine yönelik ortaya koyduğu kurallar Selçuklu devlet yönetiminde önemli yeniliklere yol açmıştır.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Hükümdar, Vezir, Nizamülmülk, Siyasetname, Yönetim.

ABSTRACT

In this study, the famous vizier of the Seljuk Empire Nizamülmülk management approach is investigated. Nizamülmülk was vezier during the periods of Alparslan and Melikşah. Nizamülmülk, was the sole arbiter after the sultan. He was very efficient in administration of the state. Especially because of the authority given to him during the period of Melikşah he has been very effective in the management field. Many of the problems occurred because of that unlimited authority given to Nizamülmülk. Even Melikşah has not able to cope with him because of the prolonged vezier of Nizamülmülk, and to be increasingly effectiveness of him in management.

As Nizamülmülk was from Iranian, Iran traditions has been largely dominated in the palace life of the Great Seljuk Empire, the administration and the military system.

In his work that is named Siyasetname Nizamülmülk expressed his views about the administration of the state. For this reason, Siyasetname has been the main source for our study. In Siyasetname Nizamülmülk, has talked about monarch, the army, the palace life, civil servants, public, scientists, managers, and many other subjects like religion and sect. However in Siyasetname Nizamülmülk, has especially focused very carefully on the ruling monarch who monarched the state. According to him, the effectiveness or the pasiveness of the government depends on the ruler. In addition to this, Monarch, must have many features like moral and mission. He was especially focused on the fairness of the ruler.

Nizamülmülk, has never left the seriousness in the administration of the state and take measures for his business from hands for a moment. He has advised the monarch both in management fields and in other issues. He has influenced the Monarch in many fields. Rules laid down by him for the managers of the state administration and the government have led to significant innovations in the management of the Seljuk state.

Key words: Seljuk, monarch, Queen, Nizamülmülk, Siyasetname, Administration.